T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BOZKIR KÜLTÜR ÇEVRESİNDE YABANCI DİNLERİN VARLIĞI VE ETKİSİ (BAŞLANGIÇTAN UYGUR DÖNEMİ SONUNA KADAR)

Fatıma Erol

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. İbrahim ONAY

Çankırı – 2023

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BOZKIR KÜLTÜR ÇEVRESİNDE YABANCI DİNLERİN VARLIĞI VE ETKİSİ (BAŞLANGIÇTAN UYGUR DÖNEMİ SONUNA KADAR)

FATIMA EROL
ORCID: 0000-0003-2736-8852

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. İbrahim ONAY

Çankırı – 2023

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ ..... **iv**
TEZ KABUL VE ONAY ..... **v**
ÖNSÖZ ..... **vi**
ÖZET ..... **vii**
ABSTRACT ..... **ix**
KISALTMALAR ..... **xi**

1. GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM – BOZKIR COĞRAFYASI VE BOZKIRDA YAŞAYAN İNANÇLAR **5**

1.1. Bozkır Coğrafyası Ve Bozkır Kültürü 5
1.2. Bozkırda Yaşayan İnançlar 9
1.2.1. Animizm Ve Totemizm 9
1.2.1.1. Totemizm'in Türklerdeki Yeri 10
1.2.2. Kültler 12
1.2.2.1. Ateş Kültü 13
1.2.2.1.1. Türklerde Ocak Kavramı ve Ateş İle İlişkisi 14
1.2.2.2. Su Kültü 15
1.2.2.3. Ağaç Ve Orman Kültü 17
1.2.2.4. Güneş, Ay Ve Yıldız Kültü 18
1.2.2.5. Dağ Ve Yıldırım Kültü 19
1.2.2.6. Atalar Kültü 21
1.2.2.7. Demir Kültü 23
1.2.2.8. Şamanizm 25
1.2.2.9. Gök Tanrı İnancı 29
1.2.3. Eski Türklerde Evren Anlayışı 33

2. İKİNCİ BÖLÜM – YABANCI DİNLERİN BOZKIR TOPLULUKLARINA ETKİSİ **35**

2.1. Bozkırda Yabancı Dinler İle Türklerin İlişkisi 35
2.1.1. Yabancı Dinlerin Bozkıra Girmesindeki Etkenler 35
2.1.1.1. İpek Yolu 36
2.1.1.1.1. İpek Yolu Hâkimiyeti Kuran Toplulukların Budizm Dinini Kabul Etmesi 39
2.1.1.1.1.1. Budizm'in Yayılış Süreci 39
2.1.1.1.1.2. Maurya Hanedanlığı Kral Aşoka Döneminde Budizm 39
2.1.1.1.1.3. Kuşan İmparatorluğu Döneminde Budizm 41
2.1.1.1.1.4. Akhunların Hâkimiyetinde Budizm Ve Nesturi Hıristiyanlık 43
2.1.1.1.1.4.1. Nesturi Hıristiyanlık 45

2.1.1.1.1.5. Göktürkler Döneminde Baktriya Ve Soğdiya'nada Budizm 47
2.1.1.2. Coğrafi Konum Ve Coğrafi Şartlar 48
2.1.1.2.1. Kuzey Liang Hunları Ve Budizm 48
2.1.1.2.2. Kuzey Liang Hunları Ve Taoizm 52
2.1.1.2.3. Tabgaçlar Ve Budizm Dinini Kabul Etmeleri 53
2.1.1.2.4. Göktürkler Ve Budizm 54
2.1.1.2.4.1. Göktürklerin Tarih Sahnesine Çıkışı Ve Gelişimi 55
2.1.1.2.4.2. Taspar Dönemi Ve Budizm'in Kabulü 57
2.1.1.2.4.3. Batı Göktürklerde Budizm 61
2.1.1.2.4.4. İkinci Göktürk Kağanı Bilge Kağan Döneminde Budizm (682-744) .. 62
2.1.1.2.4.5. Göktürkler Döneminde Hıristiyanlık 65
2.1.1.2.4.6. Göktürklerde Budizm'in Etkileri 65
2.1.1.2.4.7. Göktürklerin Konfüçyanizm Ve Taoizm İlişkisi 67
2.1.1.2.5. Göktürk Döneminde Türkistan Bölgesinde Budizm 68
2.1.1.2.5.1. Doğu Türkistan Bölgesinde Budizm İzleri 68
2.1.1.2.5.2. Batı Türkistan Bölgesinde Budizm İzleri 70
2.1.1.3. Göktürk Hakanlığı Döneminde Soğdlar 72
2.1.1.3.1. Soğdlar Ve Soğdiana 72
2.1.1.3.2. Soğdların Yabancı Dinlere Etkileri 74
2.1.1.3.3. Soğdlar Ve Göktürkler Arasındaki İlişki 75
2.1.1.3.4. Soğdların, Budizm ve Zerdüştlük Etkileri 77
2.1.1.3.4.1. Bugut Yazıtları ve Budizm-Zerdüştlük Etkileri 77

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM – UYGURLAR VE YABANCI DİNLERLE İLİŞKİLERİ 80

3.1. Uygurların Tarih Sahnesine Çıkışı 80
3.2. Uygurların Kuruluşu 82
3.2.1. Kutlug Bilge Kül Kağan Dönemi 82
3.2.2. Moyun Çur Kağan Dönemi 83
3.2.3. Bögü Kağan Dönemi 83
3.2.4. An lu-shan İsyanı Ve Sonrasında Manihaizm'ın Uygurlarca Kabülü 85
3.2.5. Manihaizm'ın Temel Özellikleri Ve Türk Coğrafyasına Ulaşması 88
3.2.6. Bögü Kağan'ın Manihaizm'ı Kabul Etmesindeki Nedenler 89
3.2.6.1. Bögü'nün Çin'e Karşı İzlediği Strateji 89
3.2.6.2. Soğdlar 90
3.2.7. Tun Baga Tarkan 93
3.2.8. Ay Tengri'de Kut Bulmuş Alp Külük Bilge Kağan Döneminde Manihaizm Dininin Durumu 94
3.2.9. Uygurlar İçinde Manihaizm'ın Yayılması Ve Uygulanması 95
3.3. Orhun Uygur Kağanlığı'nın Yıkılışı 98
3.3.1. Uygurlarda Budizm 98
3.3.2. Turfan Uygurları 100
3.3.2.1. Turfan Uygurların Budizm'in Merkezi Olan Turfan'a Yerleşmesi 100
3.3.3. Sarı Uygurlar 103
3.3.3.1. Sarı Uygurların Budizm İçin Önemli Bölge Olan Kansu'ya Yerleşmesi 104

3.3.4. Uygur Sanatında Dinlerin Etkisi 105
3.3.4.1. Uygurlarda Resim Sanatında Dinlerin Etkisi 106
3.3.4.2. Uygurlarda Yabancı Dinlerden Etkilenen Eserler 107
3.3.4.3. Soğdların Uygur Yazısı İle İlişkisi 109
SONUÇ 112
KAYNAKÇA 117
ÖZGEÇMİŞ 137

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım *Bozkır Kültür Çevresinde Yabancı Dinlerin Varlığı ve Etkisi* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

21 / 05 / 2023.

İmza

Fatıma EROL

TEZ KABUL VE ONAY

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Fatıma EROL tarafından hazırlanan *Bozkır Kültür Çevresinde Yabancı Dinlerin Varlığı ve Etkisi (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)* başlıklı bu çalışma, *04.05.2023* tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *oybirliğiyle* başarılı bulunarak jürimiz *tarafından Tarih* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Danışman	: Doç. Dr. İbrahim ONAY	İmza: ……..
Üye	: Doç. Dr. Gülnar KARA	İmza: ……..
Üye	: Doç. Dr. Mehmet MANDALOĞLU	İmza: ……..

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 19/04/ 2023 tarih ve 2023/18-06-D sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Unvan Ad SOYAD

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu tez bozkır coğrafyasındaki kavimlerin, çeşitli gerekçelerle temas ettiği yabancı dinleri benimsemelerindeki etkenler ve bunların sonuçlarını incelemeye yöneliktir. Bahsedilen dinlerin, bozkır kavimlerinin ticari, sosyal-siyasi ve kültürel alanlarında ne kadar etkili olduğunun incelenmesi ve bunların değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bozkır coğrafyasında yaşayan çeşitli Türk topluluklarının, Uygur dönemi sonuna kadar olarak tarif ettiğimiz süreçte, hangi yabancı dinlerle nasıl etkileşime geçtikleri ve bu süreçte ne gibi değişiklikler yaşadıkları da anlaşılmaya çalışılmıştır.

Yapılan çalışmalar sonucunda bahse konu dinlerin sadece bir inanç meselesi olarak değerlendirilmemesi gerektiği, bu gibi kavramların hem kültürel hem de siyasal yaşamlar üzeinde oldukça etkili olduğu görülmektedir.

Bu çalışma sürecinde, öncelikle beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan ve her anlamda destekleyen *Ahmet Cahit Coşkun'*a teşekkürlerimi sunarım. Yine çalışma sürecinde bilimsel desteğini ve yardımını esirgemeyen danışmanım *Doç. Dr. İbrahim Onay*'a teşekkürlerimi sunarım.

21/05/ 2022

Fatıma EROL

ÖZET

Tezin Başlığı : Bozkır Kültürü Çevresinde Yabancı Dinlerin Varlığı ve Etkisi
Tezin Yazarı : Fatıma Erol
Danışman : İbrahim Onay
Anabilim Dalı : Tarih
Tezin Türü : Yüksek Lisans
Kabul Tarihi :

Genel olarak kabul edildiği üzere Türkler bugün Orta Asya diye tarif edilen tarihi coğrafyada tarih sahnesine çıkmıştır. Çeşitli coğrafi ve iklimsel farklılıklara sahip olmakla birlikte, büyük ölçüde Bozkır arazisini de barındıran bu coğrafya Türk kültürünün hayat bulduğu bir alan bulmuştur. Gerek iktisadi gerekse siyasi ve sosyal hayatın şekillendiği bu alanlarda, dini hayatın da kendine has birtakım özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Bozkır topluluklarının kendi coğrafyaları dışında hayat bulmuş ve gelişmiş yabancı dinlerle de temas kurdukları anlaşılmaktadır. Bozkır halklarının, yabancı dinlerle temas kurmasının en önemli araçlarından biri, esasen ticari bir değer olan İpek yolu olmuştur. İpek Yolu üzerinde hâkimiyeti kurma isteği yanında, bu ticari yolların etkili unsurları olan Soğdlarla ilişkiler de Türklerin, bilmedikleri kültür ve dinlerle tanışmalarına neden olmuştur.

Bozkır kültüründe varlık gösteren toplulukların yaşamlarında, dini hayat unsurları ile iç içe olduğu ve bu dinlerin sadece inanç boyutuyla değil; ticari, ekonomik ve siyasi etkilerinin de olduğu görülmüştür. İpek yolu vasıtasıyla taşınan kültür ve din, bozkır topluluklarına yeni unsurlar öğretmiştir. Bozkır halklarının yabancı dinlerle temas kurmasını sağlayan unsurlardan bir diğeri de siyasi, askeri ve iktisadi gerekçelerdir. Gök-Türk ve Uygur Hakanlığı döneminde bazı Hakanların bu gibi gerekçelerle Budizm ve Manihaizm gibi yabancı dinlerle temas kurdukları ve bu dinlere belli ölçüde eğilim gösterdikleri bilinmektedir.

Yine de Bozkır coğrafyasında yaşayan Eski Türkler, her ne kadar yabancı dinlerle temasta bulunmuşsa da kendi öz inançlarından vazgeçmemişlerdir. O yabancı dinleri de kendi inançlarıyla birleştirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: (İpek Yolu ve Yabancı Dinler, Soğdlar, Manihaizm ve Budizm)

ABSTRACT

Thesis Title : Existence And İmpact Of Foreign Religions İn Around The Steppe Culture (From The Beginning To The End Of The Uyghur Period)

Author : Fatıma EROL

Supervisor : İbrahim ONAY

Department : History

Thesis Type : Master's Thesis

As it is generally accepted, the Turks appeared on the stage of history in the historical geography that is defined as Central Asia today. Although it has various geographical and climatic differences, this geography, which mostly includes the Bozkır land, has found an area where Turkish culture comes to life. It is understood that in these areas where both economic, political and social life is shaped, religious life has some unique features. However, it is understood that the Steppe communities also came into contact with foreign religions that came to life and developed outside their own geography. One of the most important means for steppe peoples to come into contact with foreign religions has been the Silk Road, which is essentially a commercial value. In addition to the desire to establish dominance on the Silk Road, the relations with the Sogdians, who were the influential elements of these commercial routes, also caused the Turks to meet the cultures and religions they did not know.

In the lives of the communities that exist in the steppe culture, it is intertwined with the elements of religious life, and these religions are not only in terms of belief; It has also been seen that there are commercial, economic and political effects. Culture and religion carried through the Silk Road taught new elements to steppe communities. Another factor that enables steppe peoples to come into contact with foreign religions is political, military and economic reasons. It is known that during the Gok-Turk and Uyghur Khanate, some Khans contacted foreign religions such as Buddhism and Manichaeism for such reasons and showed a certain tendency towards these religions.

However, the Old Turks living in the steppe geography, although they had contact with foreign religions, did not give up their own beliefs. They combined those foreign religions with their own beliefs.

Keywords: Silk Road and Foreign Religions, Sogdians, Manichaeism and Buddhism

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
Bkz	Bakınız
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.d.	Adı Geçen Dergi
Çev.	Çeviren
Ed./Haz.	Editör/Hazırlayan
TTK	Türk Tarih Kurumu
TDK	Türk Dil Kurumu
JOTS	Journal of Old Turkic Studies

1. GİRİŞ

Türkler, tarihteki en eski ve en köklü milletlerin başında kabul edilirler. Türklerin ilk yurtları genel bir tarifle Orta Asya olarak kabul edilir. Türkler; Altay ve Sayan Dağları ve bunların güney batı bölgelerinde devletler oluşturarak kendilerini göstermişlerdir.[1] Orta Asya ise; Sibirya, Büyük Kingan dağları, Himalaya ve Hindukuş sıradağları, Hazar denizi ve Yayık nehri ile sarılı olan bir bölgedir. Bu dağların oluşturduğu bölgeye Türkler Yarış Ovası, coğrafyacılar ise Çungurya adını vermişlerdir. Çungurya'nın batısında karşılarına çıkan Tarbagatay dağlık bölge Türkler için engel oluşturmamıştır. Tarbagatay bölgesini zorlanmadan geçen Türkler, Kırgız bozkırı olarak geçen Kazak bozkırlarını sarmışlardır. Bu bölge Türklerin ikinci ana yurdu olmuştur.[2]

Orta Asya'nın Tarih öncesi çağları MÖ.5000 yıllarına kadar geriye uzanır. "Anav, Kelteminar, Afanesyovo, Andronovo, Karasuk, Tagar ve Taştık" gibi öne çıkan kültürler, Türklerin Orta Asya kültür tarihinde rollerinin büyük olduğunu gösterir. Coğrafya ve iklim bütün kültürlerin şekillenmesinde önemli rol oynar. Orta Asya'daki iklim ve coğrafi özellikler, eski Türklerin yaşam tarzlarının, karakterlerinin ve inançlarının şekillenmesinde büyük bir etkendir. Orta Asya'da meydana gelen eski Türk kültürü "Bozkır kültürü" veya atlı göçebe olarak kabul edilmiştir.[3] Orta Asya tarih öncesi dönemlere bakıldığında yapılan arkeolojik araştırmaların sonucunda, Türklerin nerelere kadar yayıldığını görmek mümkündür. Orta Asya'nın tarih öncesi, Yontma Taş Devrine kadar geriye uzanır. Bu devrin yaşayanları çoğunlukla ormanlık bölgelerde yaşıyorlar, taşları yontarak temel aletler yapıyor ve avcılık, balıkçılıkla yaşamlarını sürdürüyorlardı. Doğadaki bitkilerden, meyvelerden faydalanmayı da biliyorlardı. Türklerin ilk atalarının Yontma Taş Devrinde avcılık, balıkçılık yaparak yaşamlarını sürdürdükleri biliniyordu. Oğuz

---

[1] Salim Koca, "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim, İnsan Unsuru", *Asya Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2017, s.1.

[2] Koca, a.g.m., s.1.

[3] Koca, a.g.m., s.2-3.

Türklerinde, "*şahin, kartal, tavşancıl, sungur, uç-kuş ve çakır"* tarzı kuşlar ongun[4] olarak görülüyordu.[5]

Bozkırın tarihi, en güzel otlaklarda yaşayabilmek için savaş veren ve zaman zaman gezinmeleri yıllar süren hayvan sürülerini yaylak ve kışlaklar arasında gidip gelen Türk-Moğol kavimlerinin tarihinden oluşur. Doğa, kavimlere bu bozkırlarda at sürmek için gerekli olan tüm yaşam şartlarını sunmuştur. Bozkır insanı kendinden süvari atlı bir okçu olup hareket halinde hem savunup hem de saldırabilirdi.[6] Bozkır kültürünün verdiği şartlar neticesinde yer değiştirme sık sık yapılmıştır. Bu yer değişimleri daha kolay hale getirebilmek için araç ihtiyaç gereği doğmuştur. Bu araç ihtiyacı için her aile kendine araçlar yapmışlar ve bunlara "kağnı", "araba", "evli-araba", "göçer-ev" isimlerini vermişlerdir. Bu araçlar sayesinde sınırlı olarak kaldıkları yerlerde dinlenme, uyuma ve bebeklerin büyümesi gibi bazı özel ihtiyaçlar giderilmiştir.[7] Bozkır yaşamı süren Türkler, durağan bir yaşam sürmediklerinden geriye bıraktıkları sadece atalarının mezarları olmuştur. Mezarlar tipolojik açıdan farklılık gösterir. En önemli olanlarına kurgan adı verilir. Bozkır kültürünün en önemli temsilcisi Türklerdir.[8] Kurganlar, Türk kültürünün en önemli yapı taşlarından biridir. Türklerin yayılım gösterdikleri coğrafyaları, yakın kültürlere olan tesirlerini göstermeleri açısından önemlidir.[9]

İnsanlar hiçbir yerde, hiçbir dönemde dinsiz yaşam sürmemişlerdir. Bireysel olarak dine bağlı bulunmayan insanlar olmuştur. Ancak hiçbir dönemde kitlesel olarak dinsizliği seçen topluluklar olmamıştır. Dinin topluluklar üzerinde etkisini kaybetmesi dönem dönem görülmüştür. Ancak uzun süreli olmamıştır. Dinin kabul edilmesi için toplumun yapısına uygunluğu önemli olmuştur. Her toplumda olduğu gibi bozkır topluluklarında da dönem dönem çeşitli dinler var olmuştur.[10]

---

[4] Ongun; Eski Türklerin Tengrilik inancında kutsal olarak gördükleri cisim, hayvan.

[5] Koca, a.g.m., s.5-6.

[6] Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, (Çev. M.Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları, 1980, s.13-15.

[7] Ahmet Özmen, *Orta Asya Uygarlıkları*, Siyah-Beyaz Yayınları, İstanbul 2021, s.94-95.

[8] Özmen, a.g.e., s.79-80.

[9] Tilla Deniz Baykuzu, "Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soylularının Kurganları (VII.-VIII. Yüzyıl), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, 2006, s.2.

[10] Lev Nikolayeviç Tolstoy, *Din Nedir*, (Çev. Murat Çiftkaya), Furkan Yayınları, İstanbul, 1995, s.17-18.

Dinin tanımı, Spencer'a göre, bir inanç, kavramaya ait durumdur. Frazer için; sadece ayin ve merasimdir. Arnold için, ahlaki tavır ve etkinlik türüdür. Tiele'ye için belirli bir duygu türüdür. Her ne kadar din için farklı tanımlar yapılsa da her topluluğun kendine göre dini, inancı vardır.[11]

Batı dünyasında dinin karşılığı olan "*religion*" ve "*religio*" kelimeleri 17.yy sonlarında kullanılmaya başlanmıştır. Bu ifade batılılar için anlamlıdır ancak Uzak Doğu insanları gibi farklı bölgede varlığını sürdürenler için anlamsızdır. Religion, yani din kavramının batıdan gelen bir ifade anlayış olduğu ve bazı araştırmalara göre; "din" ve "dinler" kavramlarının yerine "iman" ve "birikimsel gelenek" kavramlarının kullanılmasının daha iyi bir anlam ifade edeceğini ileri sürerler. İman, bütün dinsel geleneklerle aynı, birikimsel gelenek ise topluma göre topluma göre değişkenlik gösterir.[12] James Cox, dini tanımlarken çeşitli başlıklar altında ifade eder. Cox'a göre dinin çeşitli sınıflarda tanımı vardır.[13]

Dinler, vahyedilen ve vahyedilmeden ortaya çıkan dinler diye sınıflandırabildiği gibi coğrafyanın etkisiyle ayrılmış sınıflandırmalar da mevcuttur. Asya Dinleri (Doğu-Batı-Güney), Avrupa Dinleri (Kuzey, Batı, Doğu), Afrika Dinleri, Amerikan Dinleri, Avustralya Dinleri olmak üzere sınıflandırılmıştır. Bunların dışında dile göre de sınıflandırılmalar yapılmıştır. (Sami dinler, Indo-german)[14]

Orta Asya'da, Bozkır coğrafyasında yaşayan çeşitli topluluklar ve Bozkır kültürünün hakiki temsilcisi konumunda olan Türk toplulukları da bir dini hayatın uygulayıcısı olmuşlardır. Bu dini hayat, esasen üzerinde yaşanılan coğrafyadan, iktisadi faaliyetlerden ve sosyal hayattan bağımsız değildir. Bu topluluklarda gökyüzü ve

---

[11] Şaban Kuzgun, *Dinler Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2019, s.18-19-20-21.

[12] Mahmut Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet*, Ensar Neşriyat Yayınları, İstanbul 2018, s.23.

[13] James Cox'a göre din; Teolojik Tanımlar; Çoğunlukla herhangi bir şeyin din olabilmesi için "Yüce Varlık" merkezli, bazen de manevi varlıklar içinde bir varlık olarak kabul edilen gizemli, doğaüstü güç olarak kabul edilen ölçüttür. Ahlaki Tanımlar; Herhangi bir şeyin din olarak kabul edilmesi için sorgulanmamış, sorgulanamaz bir disiplin gerekir. Felsefi Tanımlar; Din, kişinin yalnız kaldığında yaptığı herhangi bir şeydir. Kendisi ve kendisi dışındaki varlık ile ilişkisidir. Psikolojik Tanımlar; Bir şeyin din olabilmesi için his ve duygular gerekir. Sosyolojik Tanımlar; İnsan toplumunun olması bu tanımın başlıca unsurudur. İnsan topluluğu kendisinden üstün güçlere olan inançlarıyla karıştırılır, toplum inançlar sayesinde beraberliğini korur ve devam ettirir. Bkz. Mahmut Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet*, Ensar Neşriyat Yayınları, İstanbul 2018, s.23-24-35-36-37.

[14] Kuzgun, a.g.e., s.54-55.

yeryüzü unsurlarına verilen kıymet, aile hayatı içinde anne-baba ve çocukların rolü, ölüm ve sonrasına dair uygulamalar, iktisadi faaliyetler ya da askeri hayata dair unsurların hepsi esasen birbiriyle bağlantılıdır ve kültürel bir takım özellikler taşırlar.

BİRİNCİ BÖLÜM – BOZKIR COĞRAFYASI VE BOZKIRDA YAŞAYAN İNANÇLAR

1.1. Bozkır Coğrafyası Ve Bozkır Kültürü

Orta Avrupa'dan Güney Rusya ve Kuzey Sibirya ormanına kadar uzanan bir bölgeyi kapsayan Türklerin yayılım alanı, güneyde Hindi kuş dağları ve doğuda İran platosu ve Anadolu'ya kadar uzanır.[15] Bu bölgelerde bozkır değişkenlik göstererek farklı bitki ve iklim örtülerine dönüşür. Bunun sonucunda Gobi, Taklamakan ya da renkli kum çölleri, kırmızı kumlu Kızılkum, beyaz kumlu Akkumi kara kumlu Karakum gibi sakin çöller formuna girer. Kıyılarında kadim uygarlıkların yerleşim kurduğu nehirler Orta Asya'yı çevreler. Kuzeyde Altay'dan akan Yenisey, kuzeydoğuda Amur ya da Baykal Gölü'ne akan zengin sular bulunur. Güneydoğuda Sarı Irmağı'nın üst kısmı, batıda Tanrı dağları ve Pamir platolarından oluşan ve Aral Denizi ve Balkaş Gölü'ne akan ırmaklar bulunur; İli, Çu, Talas, Arapların Seyhun, eskilerin Yaksart olarak isimlendirdikleri Sirderya, Zerafşan, Müslümanların Ceyhun, klasik tarihçilerin Oxus olarak isimlendirdikleri Amuderya ırmağı, Sincan merkezinde de Tarım ırmağı bulunur. Bu bölgelerde bozkır, yılda aldığı ortalama yağmurun 550 mm'nin altını görmediği ve çoğu alanda, 500 metreden yüksek rakımlı yaylalardan oluşan bir forma sahiptir.[16]

Hun hükümdarı Mete'nin tahta çıkmasından Uygurların 840'ta yıkılmasına kadar geçen bin yıllık zaman Türk tarihinin Bozkır Çağı olarak adlandırılabilir.[17] Türkler, eski dönemlerde Orta Asya'nın geniş bozkırlarında, ova ve vadilerinde sayısız boylar halinde, sınırları belirli olan yazlık ve kışlık bölgelerde yaşam sürmüşlerdir.[18] Orta Asya, tarih boyunca Türklerin yaşam sürdüğü, Türk devletlerinin kurulduğu, Doğu ve Batı kültürleri arasında bir bağlantı, bir köprü bölgesi olmasından dolayı dünyada önemli bir coğrafi konumu bulunur. Türkler çok sayıda devlet kurarak Orta Doğu ve

---

[15] Abdulkadir İlgen, "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 49, 2005, s.821.

[16] İlgen, a.g.m., s.821-822.

[17] Konuralp Ercilasun, *Türk Tarihinin Çağları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s.75.

[18] Osman Turan, *Kunlar ve Eski Türkler, Hunlar ve Selçuluklar Çağında Türkler*, Altan Çetin-Bilal Koç (Haz.), Hitabevi Yayınları, Ankara, 2014, s.52.

Avrupa ortalarına kadar yayılan kültürel yapıda izler bırakmıştır.[19] Orta Asya'nın kozmopolit şehirleri Türk kültürünü yeni bir yöne, uluslararası dinlere yöneltmiştir. Türklerin İslam'dan önce kabul ettikleri dinler olarak; Budizm, Manihaizm, Hıristiyanlık, Taoizm gibi dinler bulunuyordu.[20]

Bozkır coğrafyasında hayat bulan ve Türklere atfedilen kültüre "Bozkır kültürü", "Atlı Bozkır Kültürü", "Atlı kültür" gibi çeşitli tanımlamalar yapılmıştır.

Zira Bozkır yaşamında fayda sağlayan başlıca unsur attır. Bozkır yaşamı süren topluluklar, atın hızlılığı ve demirin vuruş gücü ile hızla genişletilmiş ve hâkimiyet alanlarını geniş coğrafyalara taşımışlardır. Zamanla bozkırlarda atlı kültür oluşmuştur. Ural ve Altay dağları arasındaki, bozkır alanı büyük atlı kültürün merkezi haline gelmiştir. Hayvanla uğraşan atlı bozkırlılar bu bölgeden dağılarak yayılım göstermişlerdir. Bozkır yaşamının temeli olan at, birçok alanda da kullanılarak at besleme kültürü oluşmuştur. Atın ehlileştirilmesi bozkır insanının ve diğer kültürlerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.[21]

Bozkır Türklerinin atı binek havyan olarak kullanmaları onların gücüne güç katmış ve her yere ulaşabilmelerini sağlamıştır. Bu sayede birçok topluluk üzerinde üstünlük kurmayı başarmışlardır. Atın, manevra yeteneğine sahip olması ve hızlı gidebilmesi büyük bozkır devletlerinin kurulmasında büyük bir etkendir. At önemli bir yer teşkil etmesinden dolayı Orhun Abideleri'nde, atların kahramanlıkları, renkleri ve cinslerinden bahsedilir. Türkler at üzerinde sürekli zaman geçirmişler ve hayvanla artık bütünleşmişlerdir. Bozkır atı oldukça önemlidir. Bozkır atları, küçük bedene sahip, uzun zarif bacaklı, küçük kafalıdırlar. Bozkır atları genelde dörtnala koşar, soğuğa, sıcağa, her türlü doğal şartlara dayanıklıdır. Ayrıca bozkır atları yemeğini karın altından toynaklarını kullanarak elde edebilirler.[22]

---

[19] İbrahim Atalay, "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.319.

[20] Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 1985, s.10.

[21] Özmen, a.g.e., s.79-80.

[22] İlhami Durmuş, "Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği*", Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, 2019, s.54-55.

Hayvan besleyiciliği olarak da at hayvanların içerisinde en öne çıkandır. MÖ. 3.bin yılda bozkırlarda ata binme, tekerlekli araba kullanma gibi gelişmeler olmuştur. Balhan mezarları ve Andronovo kültürü gömüleri incelemelerinde en erken binek ve koşum atlarının örnekleri görülmüştür. Bozkırların batısında bulunan Don Vadisi'nde çok sayıda at iskeleti bulunmuştur. MÖ. 2.bin yılında at artık dini açıdan da etki etmeye, kendini göstermeye başlamıştır. At gömüleri Andronovo ve Balhan mezarlarının geç dönemlerinde görülmüştür. Karasuk mezarlarında da at kalıntıları görülmüştür.[23] Mezarlardan da anlaşıldığı üzere atın çok kullanılması sadece savaş için değil, avcılıkta da etkili olduğunu göstermektedir. Atlı yapılan avlarda kıyafet ve beslenme ihtiyaçları elde ediliyordu.[24]

Bozkır çobanlığı ise, MÖ. 2.bin yılın başlarından sonra da ilerlemeye devam etmiştir. Coğrafya ve iklim gibi faktörler nedeniyle bozkır toplulukları değişim yaşamak mecburiyetinde kalmışlardır. Bozkırlılar mevsime göre hareket ederek yeşil otlak arayışı için göçler gerçekleştirmişlerdir. Bunun sonucunda at üstünde bozkır çoban yaşam sürme halini almıştır. Artık çobanlık yaşamı süren bozkır toplulukları sürüleri için bölgelerini daha fazla genişletmek mecburiyetinde kalmışlardır. Topluluk, hayvanlarını otlatmak için iklime göre sürekli yer değiştirmiştir. Çünkü bozkır topraklarının her yeri otlak değildir. İklimin değişkenliğinden dolayı bozkırlılar hızlı bir yaşam sürmeye başlamış ve at bu hareketliliğe büyük destek olmuştur. Bozkır kültür bölgesindeki topluluklar MÖ. 1.bin yılında attan sürekli faydalanmaya başlamışlar ve maden ekonomisi geliştirmişler, demiri sürekli kullanmaya başlamışlardır. Siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik gibi her açıdan bozkır toplulukları gelişim göstermiştir. Gelişmelerin sonucunda büyük bozkır devletleri oluşmuştur. Büyük bozkır devletlerinin kurulmasına yardımcı olan atın manevra özelliği ile savaşlarda hızlı bir şekilde parçalayıp geçmelerini sağlamıştır.[25]

Bozkır toplulukları ata verdikleri değeri, önemi onları eyerlerken de gösterirlerdi. Bunu yapılan kazılarda görmek mümkündür. Eyer, geyik kıllarıyla doldurulmuş, iki yumuşak keçe minderinden yapılmıştır. Eyerin kaymaması için atın göğüs ve sağrısına iki kayış bağlanır. O dönemlerde daha üzengi kullanılmıyordu. Atın, yuları

[23] Özmen, a.g.e., s.82.
[24] Belek, a.g.m., s.114.
[25] Özmen, a.g.e., s.82-83.

geme bağlı iki tarafta kayışları bulunan boğaz bağı ve tek bir burun kayışından meydana geliyordu. Binek atlara tören takımı giydirildiğinde; süslü maske takılır, yuların yanak kısmı ahşap tahta oymalardan olup, atın üzeri altın yapraklarla sarılırdı. Keçe yapımı eyer minderleri ve eyer kılıfının kenarları birçok renk ile kullanılarak aplike tarzıyla süslenirdi.[26] Bozkır atları fazla sayıda yetiştiriliyordu ve yaza uygun olan atlar, yaz mevsiminde yaylak ve geniş otlaklarda, kış mevsiminde kışlaklarda tutuluyordu.[27]

Türkler ata her alanda büyük önem vermişler ve saygı duymuşlardır. Onlar için at vazgeçilemez hayvandır. Asya Hun hükümdarı Mete, Yüeçilerden, hızlı koşan atı sayesinde kurtulmayı başarabilmiştir.[28] At unsurunu her yerde görmek mümkündür. At, türeyiş efsanelerinde de geçer ve renklere göre anlamlandırılır. Öyle ki bazı dönemlerde savaş anında atlıların dört anayönünün renk anlamlarına göre pozisyonlandığı bahsedilir.[29] At, Türk kozmolojisinin farklı unsurlarına göre de anlam kazanır. Su unsurunun hayvan motifi attır. Ayrıca su kökenli atlar olarak adlandırılan ve sudan çıkan kanatları olan atları anlatan efsanelerde bu unsurlarla alakalıdır. Beyaz atların üstünde beneklerin olması da uğurlu olarak kabul edilir. Bir başka türde efsanevi at gök kökene sahip at olarak ifade edilir. Göğe ait atlar kanatlı olarak tasvir edilir. Yabancı dinlerin teması ile at unsurunda da değişiklikler görülmüştür. Değişiklikler Budizm'in etkili olduğu dönemde kendini göstermiştir. Beyaz at; Gök tanrıyı değil, Buda'nın simgesi olmuşdur. Eskiden yıl simgesi olarak kullanılan at, Budizm'in yedi cevherinden biri olarak kabul edilmiştir.[30]

---

[26] Özmen, a.g.e., s.84-85.

[27] Belek, a.g.m., s.114-115.

[28] Levent Doğan, "Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 12, 2001, s.616.

[29] Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s.141.

[30] Çoruhlu, a.g.e., 2002, s.141.

1.2. Bozkırda Yaşayan İnançlar

Orta Asya'da, hayatı oldukça etkileyen unsurlar, doğa ve iklim şartlarıdır. Orta Asya'nın doğa ve iklim şartları, Türk hayat tarzının, Türk karakter yapısının, Türk örf ve adetlerinin, Türk sanat anlayışının, Türk dünya görüşünün ve Türk dini inancı gibi birçok özelliğinin oluşmasında ve şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.[31]

Çin kaynaklarının verdiği bilgiler doğrultusunda, Eski Orta Asya dininin aslını Gök tanrı, güneş, ay, yer, su, ata, ateş kültleri oluşturuyordu.[32] Türk inançları ile ilgili en eski bilgilere Çin yıllıklarında, Bengü Taş yazıtlarında ve çeşitli yazılı kaynaklarda bulmak mümkündür.[33]

1.2.1. Animizm Ve Totemizm

Animizm ya da canlıcılık, doğada insanın ruhuna çok olmasa da benzer ruhlar var olduğu inanışına sahip bir dindir. Animizm, eskiden Fetişizm olarak adlandırılmıştır. Fetiş kavramı Portekizce olan "*Feitiçio*" kavramından gelmektedir. "*Feitiçio*" da Latince "*Facticius*" kavramından gelir. Büyülü nesne olarak kullanılır.[34]

Eski Türklerin ilk inancı Animizm olarak görülür. Animizm içinde yer, su ve ateş kültlerini bulundurur. Bunun yanı sıra Türklerde Gök tanrı inancı uzun süreli etki etmiştir. Aslında Animist unsurlarda Gök tanrı inancında yer almıştır.[35]

Totemizm ya da ongunculuk, klan denilen grupların bazı hayvanları, nesneleri kutsal kabul eden dindir.[36] Totemizm anaerkil bir yapıya sahiptir.[37] Totem klanın tüm üyelerinin taşıdıkları ve hepsini ortak bir yerde buluşturan addır. Bir klanın adını taşıyan her kimse o klanın üyesi olarak kabul edilir. Klan üyeleri dış görünüşlerinde totem olarak kabul ettikleri hayvanları yansıtacak özellikler gösterir. Totem bir

---

[31] Koca, a.g.e., 2016, s.219.

[32] Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978, s.28.

[33] Yaşar Kalafat, *Doğu Anadoluda Eski Türk İnançlarının İzleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s.89.

[34] Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, (Çev: Samih Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, Sayı: 163, İstanbul s.24-25.

[35] Türker Eroğlu, Hatice Çiğdem Kılıç, "Türk İnançları ve İnanışlar", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 49, 2005, s.756.

[36] Challaye, a.g.e., s.11.

[37] Eroğlu ve Kılıç, a.g.m., s.756-757.

belirtidir, Emile Durkheim'in ifade ettiği üzere "*Bir grubun arması, hem de gerçek bir armasıdır ki bunun hanedan armaları ile olan benzerliği çoğu zaman göze çarpmıştır.*"[38] Totem kelimesi Kuzey Amerika Kızılderililerinden Algonkinler denilen halk tarafından kullanılmıştır. Totemizm kurumları ve inançları da ilk olarak Kuzey Amerika'da Kızılderililerde incelenmiştir. 9.yy ortasına doğru, Avustralya'nın ilkel insanlarında da buna benzer olaylara tesadüf geldiği görülmüştür. Totem, klandaki herkesin kutsal kabul ettikleri her şeyi gösterir. Kanguru, opossum, manda, kartal, şahin, papağan, tırtıl gibi hayvanlar, bitkiler, doğa unsurları totem olarak kabul edilen şeylerdir.[39] Hayvanların sadece kendileri değil, bazen de hayvanların uzuvları totem olarak kabul edilir.[40] "*Şuringa*" denilen Totemin taştan ya da tahta parçalarından sembolleri yapılır. Totemizmde, kurt, deniz herhangi bir madde totem kabul edilebilir. Onu ata olarak kabul edenler birbirleri için akrabadır. Toteme ait klanın adını taşırlar ve o toteme özel olan törenlere katılırlar. Kendilerinden başka totem klanlarının törenlerine katılmaları yasaktır. Aynı toteme sahip klan üyeleri birbiriyle evlenemezler. "Exogamie" dışarıdan evlenme mevcuttur.[41]

1.2.1.1. Totemizm'in Türklerdeki Yeri

Totemizm'in Orta Asya Türkleri içinde varlığını gösteren kanıtlar mevcuttur. Türk totemciliği ile ilgili bilgilerin çoğu Göktürk dönemi ve sonrasına aittir. Bunlar ilk totemizmi ifade etmekten ziyade sonraki dönemlerde devam eden kalıntılarını gösterecek özelliktedir.[42]

Türklerde kurt figürü değerli olarak görülür. Türklerin eski kutsal olarak kabul ettikleri kurt unsuru halen günümüzde Anadolu'nun bazı bölgelerinde koruyucu güç, şans ve sağlık veren gelenek olarak devam eder.[43] Bunu destanlarda görmek mümkündür.

---

[38] Challeye, a.g.e., s.12.

[39] Challaye, a.g.e., s.11-12-25.

[40] Eroğlu ve Kılıç, a.g.m., s.756-757.

[41] İbrahim Kafesoğlu, "Eski Türk Dini", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.516.

[42] Şeraffettin Turan, *Türk Kültür Tarihi-Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990, s.98.

[43] Eroğlu ve Kılıç, a.g.m., s.757.

Eski Türk soy efsanesinde, bir dişi kurt eski Türklerin büyükannesi olduğu ifade edilir. Sancak kolları, onların totemleri kabul edilen bir kurtun altından kafası ile süslenmiştir. Bu kurt inancı hakkında yeterli bilgi bulunamamıştır.[44] Göktürklerin kurttan geldikleri hakkındaki efsanenin Çin kaynaklarına kadar yer aldığı bilinir.[45] Yine aynı şekilde Uygur Türklerinde de kurttan türeme durumu mevcuttur.[46].

Kafesoğlu, totemciliğin sadece bir hayvanın ata olarak ilişkilendirilmesi ve onunla ilgili tasvirlerin yapılmasından ibaret olmadığını izah eder. Bu dinin aile kuruluşu ve hukuk ile ilgili farklı özelliklerinin de olduğunu ifade ederek eski Türklerde tam olarak totemizmden bahsetmenin mümkün olmayacağını dile getirir. Türklerdeki kurt motifini saygı duyulan bir simge olarak ifade etmiştir. [47]

Kafesoğluna göre; genel olarak bakıldığında; Toteme sahip ailede ana hukuku geçerliyken, Türk ailesinde baba hukuku geçerlidir. Klanlarda akrabalık totem bağı geçerliyken, Türklerde kan akrabalığı geçerlidir. Klanda mülkiyet ortaklığı faaliyetteyken, Türk ailesinde bireysel mülkiyet önemlidir. Totemli klanda ekonomi devşirmeye ve avcılığa dayanır. Türk ekonomisinde ise hayvancılık ve tarım üzerinedir. Ayrıca Totemciliğin en belirgin özelliklerinden olan her klanın sahip olduğu totem, vazgeçilmez unsurdur. Toteme sahip olmayan klan olmazdı. Ancak Türklerde böyle bir kural yoktur.[48]

Turan'a göre ise Kafesoğlu'nun söyledikleri her ne kadar doğru gibi gelse de aslında eksiktir. Çünkü Kafesoğlu totemizmin kanıtları olan Başkurtlardaki ongunlardan bahsederken Ural etkisinin değil, Urallı olabileceğini iddia etmektedir. Ayrıca, Türk aile geleneğinde ataerkil olduğunu vurgularken totemizmdeki dıştan evlenmenin Türklerde de var olduğunu belirtmemiştir. Aynı şekilde totemizmin öne çıkan özelliği olan mananın Türklerde kut olarak geçtiğini ifade etmemiştir.[49]

On iki hayvanlı Türk takviminde hayvanların totem olarak kabul edilmesi muhtemel olduğu için Orhun Abideleri'nden bir parça aşağıda verilmiştir.

---

[44] Azim M. Malikov, "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maveraünnehir Türkleri (M.S. VI-VIII. Yüzyıllar), *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.251.

[45] Şerafettin Turan, a.g.e., s. 98.

[46] Eroğlu ve Kılıç, a.g.m., s.757.

[47] Şerafettin Turan, a.g.e., s.98-99.

[48] İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s.14.

[49] Şerafettin Turan, a.g.e., s.99.

"Kül Tigin Koyun yılında, on yedi(nci gün) de vefat etti. Dokuzuncu ay(ın) yirmi yedi(sin)de yas töreni(ni) tamamladık. Türbesini, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ay(ın) yirmi yedi(sin)de hep bitirdik. Kü Tigin kendisi (?) kırk yedi yaşında (?) idi"..."[50]

Asya Türk sınıflarından Altaylılar ve Yakutlarda bulunan baba ve anayı temsil eder özellikteki semboller totemcilikte bulunan "*şuringa*"ları hatırlatır. Bu gibi belirtiler Eski Türklerin klan dini ile ilgili olabileceği kanısını düşündürmüş olabilir. Orta Asya Türklerinde görülen, bazıları keçeden, paçavradan, kayın ağacı kabuğundan, bazıları hayvan derilerinden yapılan bu put fetişlere Altaylılar tarafından "tös", Yakutlar tarafından "*Tangara*" deniliyordu. Bunlar duvarlara asılır, torbalarda muhafaza edilirdi. Önemli yolculuklarda ya da avlarda üzerlerine saçılır, ağızlarına yağ sürerlerdi. Çin kaynaklarında, Göktürklerin Tanrılarını keçeden keserek iç yağı ile yağladıklarını ve torbalar içinde muhafaza ettiklerini ya da sırık üstüne diktikleri ifade edilir. Ondandır ki yılın 4 çağında kurban kestiklerini haber verirler. Bir Hun prensinin altın bir heykeli bulunmuştur. Söylenenlere göre, Asya Hun Hükümdarı Mete'nin soyu ejderdir.[51]

Sonuç olarak bakıldığında totemize dair birtakım unsurların Bozkır kültür çevresinde, eski dönemlerde var olabileceğini fakat bunun nitelik ve zamanı konusunda kesin bilgilerin bulunmadığını değerlendirmek mümkündür. Bu konuda yaşanılan coğrafyanın ve hayvan dünyasıyla yakın ilişkilerin etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Sonraki dönemlerde, özellikle hayvanlarla ilgili bazı kutsallıkların doğrudan totemizmle ilgisi olmayabileceği gibi, bu gibi inanç uygulamalarının Atalar kültüyle de ilişkili olabileceği düşünülebilir.

1.2.2. Kültler

Kült, yüce ve kutsal olarak sayılan varlıklara karşı gösterilen saygı ve tapınma anlamına gelir. Bunlar için, dua, kurban, dinsel tören gibi yapılması gerekenler

[50] Talat Tekin, *Orhun Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Simurg Yayınevi, İstanbul 1998, s.53.

[51] Kafesoğlu, a.g.m., s.517-518.

vardır. Tapınaklar, toplantı evleri, kutsal bölgeler, tepeler, mağaralar ve nehirler kült olarak kabul edilmiştir. Külte hâkim olan ve topluluğu yöneten bir başkan bulunur.[52]

Kafesoğlu'nun belirttiği üzere; Eski Türkler doğada bazı gizli doğaüstü varlıklar olduğuna inanıyorlardı. Dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, mağara, ağaç, orman, volkanik göl, deniz, demir, kılıç vb. unsurlarda ruhların bulunduğu düşüncesindeydiler. Güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi ruh ve tanrılar düşünülmüştür.[53]

Ayrıca Gök Tanrı'nın kendisini göğün ruhu olarak kabul eden anlayış da vardır. Güneş, ay, yıldız, gök gürültüsü, şimşek ayrı ayrı kutsal ve semavi ruh olarak söyleniyordu. Bundan dolayı Eberhard, eski Türk dinini "Güneş ve Ay kültlerinden oluşmuş Türk Gök Dini" olarak ifade etmiştir.[54]

1.2.2.1. Ateş Kültü

Ateş, varlık âleminin temel bileşenlerinden biridir ve en güçlüsü olarak yorumlanır. Doğadaki varlıkların özlerini meydana getiren maddelerden biri olan ateş, daha mistik dönemlerden kutsal hale getirilmiştir. Ateş, içerisinde iyiliği de kötülüğü de bulundurur. Ateşe bağlı olarak farklı halkların inanışları doğrultusunda değerlendirilen önemli sembollerden biri güneştir. Ateşin güneşten geldiği inancı ve ona ibadetle göğe, yıldızlara tapınma arasında ilişki kurulmuştur. İncelemeler doğrultusunda ateşe saygı gösterilen inanışların çoğunda, ateşin kaynağı güneş olarak bulunmuştur.[55]

Ateş[56], Türkler tarafından kutsal olarak kabul ediliyordu.[57] Ateş onlar için kötülüklerden korunmayı ve ruhsal temizliği sağlıyordu.[58] Türkler, gerçeküstü saygı

---

[52] Mahmut Tezcan, *Kültürel Antropoloji Giriş*, Maya Akademi, s.120-121.

[53] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 1997, s.302.

[54] Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayını, 2019, s.61.

[55] Ülkü Kara Düzgün, "Türk Mitolojisinde Ateş Kültü", F.Ahsen Turan-Meral Ozan (Ed.), *Türk Mitolojisine Giriş*, Ankara 2016, 147-160.

[56] Eski Türk efsanelerine göre ateş, Ülgen'in ak ve kara taş olarak iki farklı taşı gökten indirmesiyle bulunmuştur. Altaylılar ve Sahalar bu nedenle çakmak taşı ateşini kutsal kabul etmişlerdir. Kibritle oluşturulan ateşe Rus ateşi ismi verilmiştir. Asla bu ateş ayinlerde kullanılmaz. Ateş ile ilgili birçok gelenek bulunmaktadır. Halen kutlanan nevruz, hıdrellezde bu eski geleneklerden kalma kutlanan ayinlerdir. Bkz. Saadettin Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s.81-83.

duydukları ateş için *öd* veya *ot* kelimelerini kullanıyorlardı. Sonralar zamanla Soğd ve Taciklerin etkisiyle Farsça "*atiş*" veya "*ateş*" kelimeleri kullanılmaya başlanmıştır.[59]

Ateşe bakarak kehanetlerde bulunmak Türklerde çok eski bir gelenektir.[60] Göçer Türk destanlarında ateş bakıp veya kürek kemiğini yakarak gelecek ile ilgili kehanette bulunan falcılar bulunur. Türklerin hükümdarlarının belirli gününde büyük ateş yakılır. Bu ateşe kurban sunulur, dualar edilir. Sonra bu ateşin içinden çehre ortaya çıkar. Çehre yükselir ve yeşil renkse yağmura ve bolluğa, beyaz renk ise kuraklığa, kırmızı renk ise kan dökülmesine, sarı ise salgın hastalığa, siyah ise hükümdarın ölümü veya uzak bir yola işaret sayılırdı.[61]

Hsüan tsang'ın yaşamını konu alan Hu-li yapıtında, Türklerin ateşe tapındıklarını bu nedenle ahşabın içinde ateşin olduğuna inanarak ahşaptan oturma yerleri bulundurmadıklarını ifade eder.[62] Göktürklerin türeyiş efsanesinde de ateş önemli yer tutar. Efsanede dört kardeşin milletini soğuktan korumak için ateşi bulmaları konu edilir.[63]

1.2.2.1.1. Türklerde Ocak Kavramı ve Ateş İle İlişkisi

Türk kültüründe ocak ve ocak iyelerinin önemi ailenin kut sembolü olarak görülen evin içinde ocağın varlığından kaynaklıdır. Ocak aynı zamanda Türk topluluğundaki yaygın inançlarda yaradılıştan beri olan suyu simgeler. Ocak, istikrarın sembolü ve dünyanın var olan özelliklerinin yansıması olarak kabul edilir. Aynı zamanda refahın sembolü, insanların koruyucusudur.[64] Ocak, Türk kültüründe soyun, ailenin koruyucusu ve devamlılığının sağlayıcısı olarak kabul edilir.[65] Türklerde ateşin

---

[57] Elvin Yıldırım, *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu Andronova Kültürü*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 2020, s.225.

[58] Banzarov bu geleneğin Moğollara Türkler'den geçtiğini ifade eder. Moğollarda ateş kelimesi " gal" olmasına rağmen Moğolların ateş tanrısına "ot" dediklerini ifade eder. Türkler arasında ateşe bakarak kehanet bulunmak, ateşe bakarak fal bakmak gibi gelenekleri mevcuttur. Bkz. Elvin Yıldırım, *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu Andronova Kültürü*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 2020, s. 226.

[59] Düzgün, a.g.m., s.147-160.

[60] Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s.67.

[61] Yıldırım, a.g.e., s.226.

[62] Çeşmeli, a.g.e., s.67.

[63] Yıldırım, a.g.e., s.225.

[64] Yıldırım, a.g.e., s.225.

[65] Düzgün, a.g.m., s.160.

sönmesi uğursuzluk belirtisi olarak kabul edilir. Ocağın yani ateşin ruhu olduğu düşünülür, bu nedenle yeni eve geçildiğinde bile ateş kürek ile taşınırdı.[66]

"Törkün" Türkler için "baba ocağı" anlamına geliyordu. Kutsal ruh bu ocakta bulunuyordu. Ateş sönmemesi için büyük ve ortanca kardeşler evlenerek törkünü terkettikten sonra, törkünde ocak bekçisi olarak küçük kardeş duruyordu. Belli başlı zamanlarda baba ocağında toplanılarak, atalara saygı törenleri yapılırdı.[67]

Türk kültür çevresinde ateş ile ilgili ritüel ve uygulamaların asırlar boyunca canlılığını koruduğu anlaşılmaktadır. Bunun hayatın farklı alanlarına yansıyan yönleri bulunmaktadır.

Örneğin evlilik ile ilgili geleneklerde de ateşle ilgili özel ritüeller vardır. 19.yy ikinci yarısında bırakılmış bir geleneğe göre damat çadıra girer ve yanan ateşe bir kâse yağ dökülür. Çevrede olanlar "*ot ana*" (ateş ana), "*may ana*" (yağ ana) ve "*carılga*" (*hayır dua et çıkan ateşe doğru eğilerek*) kelimeleriyle öne eğilerek ateşi selamlamışlar. Bu yağı damadın döktüğü de söylenir.[68]

1.2.2.2. Su Kültü

Su kültü birçok kültürde görüldüğü üzere Türklerin kültürlerinde de yer almıştır. Su kültü sadece su unsuru olarak değil de yer-su kültü olarak da anılır. Türk yaratılış mitine bakıldığında kozmos, sudan gelmiştir. Eski düşünce yapısında görünür olan her şeyin ruhu vardır. Bu ruha "iye" denilir. Suyun iyesi suyun sahibi olarak kabul edilir. Su iyesine birçok adlandırmada bulunulmuştur. "*Su Issı, Sug Eezi, Su Anası, Uhun Ecen, Su baba, U içite, Ukulaan Toyan vb."* adlara sahiptirler.[69] Kutsal olarak görülen "*Alas, Tanav, Hangay, Altay, Abakan, Kam, Bey, Sütgöl"* bölgelerinde bulunan ırmak ve göller coğrafi bir isim olmakla kalmaz, bunlar duyabilen,

---

[66] Yıldırım, a.g.e., s.227.

[67] Ziya Gökalp, *Türkçlüğün Esasları*, Kemal Bek (Haz.), Bordo Siyah Yayınları, s.183.

[68] Yıldırım, a.g.e., s.227.

[69] Kadriye Türkan, "Türk Dünyası Masallarında Su Kültü", *Milli Folklör*, Yıl: 24. Sayı: 93, 2012, s.136.

evlenebilen ve çocuk yapabilen özelliklere sahiptirler.[70] Bu kült ile ilgili bilgiler Orhun Abideleri'nde de önemli ölçüde bahsedilir.[71]

"*Yukarıdaki Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yer ve su (ruhları) şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki.*"[72]

Eski Türklerde suyu kutsal görmeleri sadece dini açıdan değil, vatan anlamında da önemli bir yere sahip olmuştur.[73] Türk kağanlarına savaştan önce ve mağlubiyet durumuna gelecekleri zamanlarda su kültü tarafından yardım edildiğine inanılır. Su; yardımcı, kurtarıcı görevini üstlenir.[74]

Türkler pek fazla denizci olmadıklarından dolayı deniz onlar için ulaşılmaz ve değerli, üstünlük veren bir unsur olarak kabul edilmiştir.[75] Bazı zamanlarda akarsularda yıkanarak hastalıklardan ve günahlardan arınacaklarına inanırlardı. Su asla pisletilemez kuralına sahiptirler. Bunun nedeni sadece hastalıklara sebep olmamak ihtimali değil, farklı nedenlerde olabilir.[76] Çünkü su iyeleri hem iyi hem de kötü olabiliyordu. Bu nedenle onları öfkelendirecek hareketlerden sakınıyorlardı.[77]

Göktürklerin "*ıduk yer-sub*" (mukkades yer-su) ile açıkladıkları kavram hem koruyucu ruhlar hem de vatandır. *Eçümiz apamız tutmış* yer-sub (atalarımızın idare ettiği yer-su) ifadesindeki yer-su vatan kültü olan yer-su'dur. Kült olarak kabul edilen bu vatan yer-suyu Ötügen ve Budun İnli dağları ve ormanları temsil ediyorlardı. Vatanın korunmasında yer-su ruhlarının katkıları Tonyukuk yazıtında ifade edilmiştir.[78]

---

[70] Hüseyin Uçar, *"*Bir Kültün Özellikleri: Türklerde Su Kültü*", Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7, 2020, s.30-31.

[71] Uçar, a.g.m., s.25.

[72] Talat Tekin, *Orhun Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Simurg Yayınevi, İstanbul 1998, s.41.

[73] Türkan, a.g.m., s.138.

[74] Uçar, a.g.m., s.31.

[75] Gömeç, a.g.e., 2020, s.88.

[76] Saadettin Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara 2020, s. 88-89.

[77] Türkan, a.g.m., s.138.

[78] Abdülkadir İnan, a.g.e., 1986, s.48.

Ayrıca yine su kültünden birçok efsane de bahsedilir. Edebiyatın önemli kaynaklarından olan Dede Korkut Hikâyeleri'nde de yer verilmiştir. Kırgızların Manas Destanı ve Oğuz Kağan Destanları'nda yine su unsuru yer alır.[79] Gök, yer, su ve küçük çocukları koruyan bir ruhun olduğuna ve bunun bir kuş ya da böcek gibi uçup gidebileceği düşüncesi vardır.[80] Arap gezgin Temim İbn Bahr'ın söylediğine göre, Uygurların Nüşecan şehrinde bulunan gölün çevresine kasaba ve köy halkı gelir ve yılda bir kez gölün çevresinde dolaşırlardı. Bunu dini tören boyutunda yaparlardı.[81]

1.2.2.3. Ağaç Ve Orman Kültü

Genel olarak, ağaç unsuru evreni, hayatı, gençliği, ölümsüzlüğü ve bilgeliği ifade eder. Ağaç, dindar olan insanın gerçek ve kutsal kabul ettiklerini, tanrıların kendi öz doğalarından sahip olduklarını ve kahraman ile yarı tanrı gibi özel varlıkların çok az ulaşabildiklerini bildiği her şeyi açıklar hale gelmiştir.[82] Doğudan batıya doğru pek çok kültür ve inanç sisteminde ağaç ve ormanla ilgili inançların farklı şekillerde ifade edildiği yapılan araştırmalarla belirlenmiştir. Ağacın yeşillenmesi, meyve vermesi, kuruması, ölüp dirilmesinin bir simgesi olarak kabul edilmiştir. Dinsel özlü törenlerde kült ağacı olarak kullanılmasına neden olmuştur. Ağaç ve orman kültü eski Türk inancında Yer-sub kültü içerisinde yer bulmuştur. Orhun Abideleri'nde bahsedilen ve kutsal bir varlık olarak görülen bu Yer-su adı altında on yedi ulu hanın toplandığına inanılır. Bu on yedi hanın en büyüğü ve mekânı yerin ortasında bulunan Yö Kan'dır. Burada yeryüzünde yetişen ağaçların en büyüğü olan ve Bay Ülgen'in ikamet ettiği kata kadar yükselen bir çam vardır. Bunun anlamı Yö Kan'ın gücünün en ulu gök tanrısının gücüne ulaştığıdır.[83] Yö Kan'ın iki oğlu vardır ve insanlar tarafından sunulan şeyleri memnun olarak kabul ederler.[84]

Orhun Abideleri'nde ağaç ve orman anlamına gelen "yış" kelimesi kullanılmıştır. Ayrıca "Yiş" olarak yaş ve ıslak anlamlarına da gelen sözcük bulunur. Günümüz

---

[79] Uçar, a.g.m., s.32-33.

[80] Bertold Spuler, "Gök Türklerin Dini Ve Kültürü Hakkında Mülahazalar" VIII. TTKongresi, 1976, s.660.

[81] Uçar, a.g.m., s.29.

[82] Mircea Eliade, *Kutsal Ve Dindışı*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara 1991, s.127-128.

[83] Metin Özarslan, "Türk Kültünde Ağaç ve Orman Kültü", *Türkbilig*, Sayı: 5, 2003, s.94-95.

[84] Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınevi, 2002, s.37-38.

Türkçede olduğu gibi yaş kelimesi ıslak, sulu ve yeşil, yeşillik anlamı birlikte kullanılmaktadır.[85]

Türk inancında kutsal görülen ağaçlar içinde kayın ve ardıç ilk sıralarda yer alır. Sonra karaçam, sedir, söğüt, meşe ve akkavak ağaçları ve oluşturdukları ormanlar kutsal kabul edilir. Kutsal ağaçlar içerisinde köy koruları, dede ağaçları, fal ağaçları, uğurlu ve uğursuz görülen ağaçlar, dertlere çare olan ağaçlar ve bu gibi ağaçlara bağlanan çaputlar bu kültün içerisindeki unsurlardır.[86] Türk kültürü üzerine araştırmalar yapan W.Radloff, A. İnan, J.P. Roux yaptıkları incelemeler neticesinde nerdeyse bütün Altaylı kavimlerde en çok kayın ve çam ağacının kutsal gördüklerini ifade etmişlerdir. Aynı şekilde E. Bloche Eski Türk ve Moğolların Şamanizm'ini incelemiş olan din tarihi bilginlerinin, Ural-Altay ailesinden olup yukarı Asya'da yaşam süren toplulukların kayın ağacına taptıklarında ortak fikre sahip olduklarını ifade eder.[87]

Türklerin eski kozmik kanunlarına göre, dört unsurdan biri görülen ağaç unsurunun yönü gündoğusu, mevsimi bahar, saati sabah, rengi gök, semavi yıldızları Kök Luu (gök ejder) adı verilen yıldız manzumesi; Ağaç Yıldızı veya Ogay adı verilen müşteri yıldızı, Kuş adı verilen yıldızların en yüksekte görünüşü ile ağaç en erken kozmolojik anlayıştaki unsurlardandır. Uygurların türeyiş efsanelerinde de ağaç önemli bir unsurdur. Kutsal kabul görülen ağaç, Manihaizm ile de ilişkilendirilir. Manihaizm dininde de ağaç motifi önemlidir; beş hayat ağacı ve beş ölüm ağacı vardır.[88]

1.2.2.4. Güneş, Ay Ve Yıldız Kültü

Bozkır coğrafyasında yaşam süren Türk topluluklarının kutsalları arasında gökyüzü cisimlerinin öenmli bir yeri olduğu bilinmektedir. Göğün büyük cisimleri; güneş, ay ve çeşitli yıldızlar hakkında oluşturulan dini ve edebi metinlerde de bunun pek çok

---

[85] Vecihe Hatiboğlu, "Ağaç ve Su", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Belleten 1972, Cilt: 20, Sayı: 371, s.272.

[86] Özarslan, a.g.m., s.95.

[87] Ayten Altıntaş, "Eski Türk Kültüründe Hayat Ağacı ve Ölümsüzlük Otu", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 051, 1987, s.144.

[88] Özarslan, a.g.m., s.98.

örneğini görmek mümkündür. Yine gündelik hayatın veya askeri faaliyetlerin de bu gök cisimlerinin durumlarına göre planlanabildiği de anlaşılmaktadır.

Zira Çin kaynaklarına göre, Türkler saldırıları aya göre ayarlıyorlardı. Dolunay zamanında saldırırken, ay küçüldüğünde geri çekiliyorlardı. Ay kadar kutup yıldızı da önemliydi ve göğün direği olarak kabul ediliyordu. Bu direk yıkılırsa dünyanın sonu olacağına inanıyorlardı. Konargöçer toplulukları, kutup yıldızını pusula görevinde kullanırlardı.[89] Bu durum, Türklerin kozmik anlayışında da bu gök unsurlarının etkili olduğunu göstermektedir.

Yine Bilge Kağan'ın oğlu tarafından yaptırılan Bilge Kağan Anıt mezarlığının çevresine konulan balbalların bazısında ay ve güneş tamgası olması da Göktürklerin ay ve güneşe verdiği önemi gösterir. Ayrıca Göktürklerin sikkelerinde de ay-güneş, ay-yıldız motiflerine rastlanır. Sibirya Türklerinde, hikâyelere göre; ay ve güneş yoktu ve insanlar havada uçarak ışık saçabiliyordu. Aralarından biri zamanla hastalanıp ışığını kaybetti. Bu nedenle Tanrı'ya yakarış ettiler ve yakarış üzerine iki nesne gönderildi. Bunlar zamanla büyüyerek güneş ve ay halini aldı. Sibirya Türkleri ayın parlaklığına göre hava şartlarını tahmin edebiliyordu.[90]

Saha Türklerine bakıldığında güneş ve ay birbirine çok yakın unsurlardır. Onlara göre güneş ve ay kötü ruhlarla savaş içerisindedir. Savaşı kaybettikleri zaman güneş ve ay tutulması olayı yaşanır.[91] Altaylılar "güneş"i, ana, "ay"ı ata olarak kabul edilmiş seçkin aile yapıcılar olarak görmektedir. Ay'a ve Güneş'e dünya yaradılış efsanelerinde yer verilmiştir.[92]

1.2.2.5. Dağ Ve Yıldırım Kültü

Eski Türkler de dağlar güvenli ve kutsal kabul edilir. Dağların göklere yakın olmasından ve uzaklarda mavi renginde belirmesinden dolayı dağları; Tanrı yeri, makamı olarak kabul ederler.[93] Kutsal kabul ettikleri dağlar yeryüzünün merkezinde

---

[89] Gömeç, a.g.e., 2020, s.77-76-78-79.

[90] Gömeç, a.g.e., 2020, s.77-76-78-79.

[91] Gömeç, a.g.e., 2020, s.76.

[92] Ahmet Caferoğlu, "Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 22, 2002, s.71-72.

[93] Gömeç, a.g.e., s.73.

bulunuyor ve dünyanın eksenini oluşturdukları düşüncesine inanıyorlardı.[94] Orta Asya dağlarının nerdeyse hepsi Türkçe veya Moğolca mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan anlamlarına gelen niteliklerle anılırlar. "Han tanrı, Bayan-ula, Buztağata, Bogdu-ula, Burkhan-ula, Othon-Tengere, Iduk Art, Kayrakan, Erdene Ula (Kuttağ) ve vb…"[95] Her topluluğun kendine göre kutsal kabul ettikleri dağlar vardır. Türk boyları ve Göktürklerin himayesine giren yabancı boylar tarafından Ötüken dağının kutsal olduğu Uygur yazıtlarında ifade edilir.[96]

Dağ kültünün içinde toprak unsuruna verilen değeri de incelemek gerektiğini düşündüğüm için toprak unsurunu da bu kısımda kısa bir şekilde bahsetmek istedim.

Beş kutsal kabul edilen unsurun en verimlisi toprak olarak düşünülür. Ölenleri yakanlar, suya atanlar, kurtlara, kuşlara verenler olduğu gibi, ilk insan topraktan geldiği düşüncesiyle son gidilen yerinde toprak olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Toprağın üstü, besleyici bir ana, altı da başka bir hayat alanını kapsayan, bilhassa cehennem bölgesini de içeren bir âlemdir. Toprak altı ile ilgili birçok inanış vardır. Ölenlerle birlikte, kurban ya da arkadaşlık ve hizmet amaçlı canlı olarak gömülen insanlar veya hayvanlar olmuştur. Genel olarak toprak; ateş, deniz, su, ağaç gibi kutsal unsurları içinde barındırır.[97]

Türkler için yıldırım ve şimşek de önemli saygı duyulan unsurlardandır.[98] Eski Türkler yıldırımı *küngüçi*, şimşeği de *küygekçi* olarak adlandırıyorlardı. Gök tanrının diğer isimlerinden biri de yıldırım çaktıran, tufan koparandır.[99]

Asya Hunları yılın ilk ayında hükümdarın sarayında ve ilkbaharda Karakum şehrinde, sonbaharda ise Tailin'de; Gök Tanrı'ya, atalara, doğa kuvvetlerine, at ve koyun kurban sunarlardı. Tabgaçlar da ilkbahar ve sonbaharlar dönemlerinde atalara kurban verilir, tapınak bölgesindeki taş ev içerisinde kesilen kurbandan sonra, yakın yere kayın ağaçları dikilirdi ki, bunlardan kutlu ormanlar oluşurdu. Göktürkler ve

---

[94] Çoruhlu, a.g.e., 2002, s.34.

[95] Abdülkadir İnan, a.g.e., 1986, s.49.

[96] Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s.32.

[97] Murat Uraz, *Türk Mitolojisi*, Düşünen Adam Yayınları, İstanbul 1994, s.171.

[98] Gömeç, a.g.e., 2020, s.79.

[99] Fuzuli Bayat, *Kadim Türklerin Mitolojik Hikâyeleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s.219.

Uygurlar aynı ayda Tamir ırmağı kaynağında Gök Tanrı'ya, atalara, doğa kuvvetlerine at ve koyun kurban sunarlardı.[100]

Çin kayıtlarında Uygurlar için yıldırım hareketlerinden korkmadıkları bilakis sevdikleri ifade edilir. Türkler, gök gürültüsüyle bağırır, göğe ok atarlardı. Bir yıl geçtiğinde yıldırım düşen yerde toplanarak, koyun kesip gömerlerdi. Oğuz Kağan Destanı'nda yine tabiat unsurlarının kutsallığı görülür.[101] Yağmur, sel, rüzgâr gibi unsurlar her ne kadar kendi iyelerine sahip görünseler de, Tanrı'nın emri ile oluşur.[102]

1.2.2.6. Atalar Kültü

Kişinin, klanın veya halkının atalarına karşı duydukları inanç ve ibadetlere Atalar kültü denir.[103] Aslında Atalar kültü, doğa güçlerine inanma olarak ifade edilen "naturizm" gibi dinler tarihinde çeşitli toplumlarda görülen bir durumdur.[104] Atalar kültünün Türk mitolojisinde yeri oldukça fazladır. Bu inancı; Afrika, Güney ve Doğu Asya, Okyanus Adaları, Japonya ve Çin'de de görmek mümkündür.[105] Din tarihi araştırıcıları ve etnologların, sosyal ve ekonomik şartları nedeniyle, eski Orta ve Kuzey Asya kavimlerinde Atalar kültünün olabileceği hakkındaki düşünceleri Türkler yönünden tarihi kayıtlarla da kuvvet kazanmıştır.[106]

Atalar kültünde, "dünyada yaşarken ruhsal yönden kudretli kişilerin öldükten sonra da, ailelerini ve toplumlarını korumaya devam edeceği" inancı vardır.[107] Ailenin vefat etmiş üyelerine karşı duyulan korku ve saygı zamanla inanca dönüşmüş ve bu Atalar kültünü oluşturmuştur.[108]

---

[100] Kafesoğlu, a.g.e., s.302-303.

[101] Gömeç, a.g.e., 2020, s.79-80.

[102] Bayat, a.g.e., s.219.

[103] Ahmet Murat Seyrek, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Yediveren Yayınları, İstanbul 2019, s.24.

[104] Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini* Tarihi, Bilge Kültür Sanat Yayını, 2019, s.71.

[105]Ünsan Yılmaz Yeşildal, "Atalar Kültüne Dair İnanmaların Türklerin Ad Verme İnanç ve Gelenekler Üzerindeki Tesiri", *Milli Folklor*, Yıl: 30, Sayı: 119, 2018, s.51-54.

[106] Kafesoğlu, a.g.e., 1980, s.46.

[107] Ergun Candan, *Türklerin Kültür Kökenleri*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul 2008, s.30.

[108] Yeşildal, a.g.m., s.51-54.

Eski Türk insanının düşüncesi zamanla ölümden sonraki yaşamı devam ettirecek insan ruhuna karşı korku başlamıştır. Bu korkunun oluşma sebebi ise atalarının ruhlarının zaman ve mekân olmadan geri dönebileceklerini ve ailenin yaşayan üyelerine zarar vereceklerine inanmalarıdır. Atalara verilen saygının bir diğer göstergesi de ata adlarının ailenin yeni doğmuş üyelerine verilmesidir.[109] Eski Türkler, ölen atalarının mezarlarına ve kendilerine saygı gösterdikleri için yaya olarak geçtiklerinde mezarın önünde eğilirler, atlı olarak geçerlerse de atlarından iner ve o şekilde devam ederlerdi. Mezarlara yapılan en ufak saygısızlığa ceza ile karşılık veriliyordu.[110] Zira Atalar inancı, göçebeler için farklı bir öneme sahipti. Atalar için kurban ayinleri düzenlenir. Onlar atalar inancını iki sınıfa ayırıyorlardı. İlk olarak topluluğun ilk ataları, ikinci olarak kişilerin atalarıdır. Bu sınıflandırma Göktürklerden önce olan İskitler ve Hunlardan aktarılmış olması muhtemeldir. Çin kaynaklarından "*Çav-şu*"ya göre, 6.yy'da asiller Türk kağanı tarafından her sene kurban sunmaları için atalarının mağarasına götürülürdü. Bu mağaraya giderek kurban sunma işlemi muhtemel yaradılış efsanesinde bahsedilen dişi kurttan üreme efsanesine dayanıyor olabilir. Türkler için kutsal olanların arasında kurt ve demirde bulunuyordu.[111]

Chou shu ve Sui shu isimli Çin kaynaklarında 6. ve 7.yy'da Doğu Göktürklerinin, dişi kurt soyundan geldiklerine inandıklarından, köklerini her zaman hatırlamak için sancak direğinin tepesinde altından kurt başı bulunduğundan bahsedilir. Bayraklarında kurt kafası yer alır ve muhafız alayının subaylarına da böri, kurt ifadesini kullanırlar. Yine Çin kaynaklarından olan T'ang-shu; Türk kağanının çadırını Tu-kin-şan dağının yanına kurduğunu ve çadırın girişine de altından kurt kafalı sancak dikildiğini ve yüzünü doğuya doğru çevirerek oturduğunu ifade eder.[112]

---

[109] Yeşildal, a.g.m., s.51-52.

[110] Saadettin Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara 2020, s.142.

[111] İbrahim Çeşmeli, *İskitler Hunlar ve Göktürklerde Din ve Sanat*, Cinius Yayınları, İstanbul 2016, s.61-62.

[112] Çeşmeli, a.g.e., s.61-62-63.

Eski Türklerde en büyük kurban olarak kabul edilecek unsur, bozkırın vazgeçilmezi olan attır. Orta Asya eski Türk bölgesinde pek çok at iskeleti çıkarılmıştır. Diğer hayvanlardan erkek türü üstün kurban kabul edilirdi.[113]

1.2.2.7. Demir Kültü

Bozkır Türk kültürü denildiğinde akla at ve demir unsurları gelir. Demirin kolay çıkarılması ve sağlam bir yapıda olması bu kültür içinde öne çıkmasına neden olmuştur. Diğer taraftan Türk kozmogonisinde de demir farklı bir yerdedir. Temir Kazık denilen Kutup yıldızı eski Türklerde gök kubbeyi ve yıldızları tutan ve evrenin düzenli olarak devam etmesini sağlayan unsurdur.[114]

Demir, eski Türklerde önemli bir yere sahip olduğundan dolayı kutsal olarak görülüyordu. Türkler bölgelerinde demir yataklarının olmasından dolayı "Altay'ın Demircileri" olarak ifade ediliyordu.[115] Eski Türkler atalarının başlıca mesleği demirci ustalığı olduğundan demire saygı duyulması gerektiğine inanırlardı.[116] Zira demir, gökten düşmüş de olsa topraktan çıkarılmış da olsa her zaman kutsal güçler içerir.[117]

Demir, Türk evren anlayışında Batı'nın sembolü olmuştur. Batı bu manada mevsimde sonbaharı, günün zamanında akşamı, renk aralığında akı, yıldız olarak da Akpars adı verilen yıldız takımını sembolize eder. Altaylarda göğün en yukarısında yaşayan bir tanrı vardır ve bu tanrının Demirhan ve Su Han olmak üzere iki oğlu vadır. Türklerde göğün kutbu olarak kabul edilen Kutup Yıldızı, Altun veya Demirkazık olarak adlandırılır. Göğün bu yıldız etrafında döndüğüne inanırlar. Firdevsi'nin Şehname adlı eserinde İran hükümdarının oğluna öğüt verirken Türklerde demirin öne çıktığı görülür.[118] İran hükümdarı Zal, Türklerle savaşmaya hazılanan oğlu Rüstem'e şu ifadeleri kullanır:

---

[113] Kafesoğlu, a.g.e., 1980, s.50-51.

[114] Kürşat Koçak, "Bozkır Türk Kültüründe Demirin Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması", *Türkish Studies*, Cilt: 11, Sayı: 1, 2016, s.82.

[115] Çoruhlu, a.g.e., 2002, s.35-36.

[116] Çeşmeli, a.g.e., s.63.

[117] Mircea Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, (Çev. Mehmet Emin Özcan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, s.28.

[118] Koçak, a.g.m., s.83.

"*Türkler savaşta erkek ejderdir, Nefesleri alev, hınçları bela yağmuru, Bayrakları, zırhları siyah demir, Bilekleri ve külahları demirden, Sen yeryüzü demir diyorsun, Süngüleri havada bir zırh sayacaksın, Yer ve dağ demir oldu diyeceksin…"*[119]

Demir, insanlık tarihi için her zaman önemli ve işlevsel bir unsur olarak kabul edilmiştir. Ancak Türklerin yaşam sürdükleri bozkırlarda ayrı bir önem verilmiştir. Türklerin sosyal, siyasi, iktisadi, askeri, dini gibi her alanda önemli bir yer edinmiştir.[120] Türkler, kutsal gördükleri demire "Gök demir" adını vermişlerdir. Yılbaşılarda demir uzatma, dövme geleneği görülür. Demirciler ateşin efendileri olarak kabul edilmiştir.[121] Demirin bu kadar etkili olmasıyla demirden ok uçları, kılıçlar, kamalar, mızraklar, zırh, miğfer, kalkanlar, at üzengisi, gemi ve nal gibi eşyalar yapılmıştır. Gerçek demir çağı demir ile çok sayıda alet ve silah yapımının olduğunda başlamıştır. Bu demir çağı Altaylarda[122], Yenisey Nehri'nin kaynak bölgelerinde var olmuştur. Altaylılar eskilerden beri becerikli, usta demirciler olarak bilinirler. Kuzey Altaylar'da demir eritme ocakları, Baykal'ın doğu tarafında demir ocak ve demir döküm alanları bulunmuştur. Çin kaynaklarında Yenisey'in yukarı yatağı etrafında uzun zamandır demir filizi toplandığı belirtilir. Türk kültüründe, çoğunlukla Altayların batı tarafında demir, yaklaşık MÖ.1400'lerde önemli sayıda bulunmuştur. MÖ.1022 Çin kayıtlarında, demirin Türk kültür çevresinde eskiden de var olduğunu söyleyen yazılar mevcuttur. Bu kayıt "*lüks kılıç*" anlamında "*king-luk*" olarak, Türkçede "ikiyüzlü bıçak" anlamında günümüze ulaşan "kingirlik" kelimesi ile eşleşmiştir.[123]

---

[119] Koçak, a.g.m., s.83.

[120] Özmen, a.g.e., s.98.

[121] Koçak, a.g.m., s.83.

[122] Altay ve Güney Sibirya Türklerinin inanışına göre Demir Dağ olarak nitelendirilen yerde bir kavim varlık gösterirmiş. Tanrı tarafından Han'a Demir Dağ'daki yaşayan kavimle savaşması buyurulmuş. Tanrı'nın emrini yerine getirmek için Han'ın askerleri zorlu yola koyulmuşlar. Demir Dağ'ına varmak için denizi geçmişler ve vardıklarında gördükleri insanların yapılarının farklı olduklarını görmüşler. Bunlar iri yapıya sahip ve oldukça çok fazla olan kavimdi. Han'ın askerleri kavime savaşmaya geldiklerini söylediğinde aldığı cevap onları çok şaşırtmış. Demir Dağ yerlileri savaş bilmediklerini ifade etmişler. Bunun üzerine geri dönme kararı alan Han'ın askerleri hediyelerle yola çıkmışlar. Kendi ülkelerine döndüklerinde bu hediyeleri ve Han'a sunulan kürkü göstermişler. Olanları dinleyen Han çok şaşırmış ve kendisine gönderilen kürke baktığında olayı anlamıştır. Kürk o kadar büyükmüş ki kendileri için sekiz parçaya kesmişler ve kürk yapmışlar. Han bunun üzerine aslında bu hediyenin bir mesaj olduğunu; onlardan bir kişi kendi insanlarının sekizine bedel olduğunu, savaşırsanız kaybedersiniz mesajı olduğunu anlayarak onlarla savaşmaktan vazgeçmiştir. Bkz. Fuzuli Bayat, *Kadim Türklerin Mitolojik Hikâyeleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s.67-68.

[123] Özmen, a.g.e., s.98-99-100.

Demirin Türklerde silah olarak kullanılmasıyla bulundukları bozkır topluluklarında üstünlük sağlamışlardır.[124] Kutsal kılıç veya bıçak unsuru ilk olarak Çin resmi tarihi Han-Shu'da Hunların kurban töreninden bahsedilirken görülür.

"Han Ch'ang ve Chang-neng birlikte Shan-yü ve büyük memurlar ile dagdan No Nehrinin doğusuna indiler. Kurban etmek maksadıyla oraya beyaz bir at koydular. Shan-yü, Ching-lu bıçagı (kılıcıyla) bir metal kaşık aldı ve (atın kanını) şarapla kanştırdı. O zaman Lao-shang Shan-yü tarafından kesilen Yüe-chih kralının kafatası, içki kabı olarak kullanılıyordu. Birlikte içerek kan yemini ettiler."[125]

Demirin önemi, Türk destanlarında da belirtilmiştir. Türklerin Ergenekon destanı demir ve demirciliği öne çıkartır. "Ergene", sarp anlamında, "kon" dağ beli, geçit anlamındadır. Türk kültürü alanında "demir" sözcüğü ile bahsedilen birden fazla unsur vardır.[126] Göktürkler olmak üzere birçok Türk boylarında Ergenekon her sene belirlenen bir gün bayram olarak kutlanır. Bu bayramı demir bayramı olarak kutladıkları bilinir. Bayramda demir parçası ateş ile ısıtılır ve hakana ait olan altın örs üstüne bıraklır. Hakan elindeki altın çekiçle darbeler indirerek demirci gibi davranır.[127]

Demir, sadece güç ve sağlamlığı simgelemiyordu. Aynı zamanda temizleme aracı olarak da görülüyordu. Türkler yabancı yerlerden gelenleri ateşte erittikleri demir üzerinden atlatıp, büyüden, tılsımlardan arındırırlardı. Bu arındırma bittikten sonra ülkeye giriş yapmalarına izin verirlerdi.[128]

1.2.2.8. Şamanizm

Hoppal'ın ifadeleriyle; Şamanizm bir din değil inanç sistemidir. Şamanizm'i din olarak kabul etmek yanlış bir ifadedir.[129] Şamanizm, şamanın belirli sonuçlar kazanabilmesi için belirli bir bağlamda gerçekleştirdiği özgün fiillerin tümü tarafından oluşmaktadır. Şaman, anglo-sakson terminolojisinde ifade edilmek üzere

---

[124] Koçak, a.g.m., s.86.

[125] Çoruhlu, a.g.e., 2002, s.36.

[126] Özmen, a.g.e., s.101-102.

[127] Koçak, a.g.m., s.83.

[128] Koçak, a.g.m., s.83,84.

[129] Mihaly Hoppal, *Avrasya'da Şamanizm*, (Çev. Bülent Bayram-H.Şevket Çağatay Çapraz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s.21.

söylendiği gibi ne hekim ne de tek şifa verici kişidir. Kelimenin günlük anlamına bakıldığında bir büyücü olarak geçmez. Şamanın bu kelime ile açıklanması Şamanizm'e hiçbir varolmayan bir özellik vermesiyle beraber, Şamanizm'i olmaması gereken bir yere oturtmuştur.[130] Şamanizm'in geçmişte bilhassa Baykal Gölü yakınında ve Altay dağlarında gelişim gösterdiği ve Cengiz Han ve onun varisleri döneminde en yüksek gücüne ulaştığı ifade edilir.[131]

Şamanizm geleneğine göre, ruhlar; eş ruhlar ve tek ruhlar olmak üzere ikiye ayrılır. Eş olan ruhlar; insanlar, yaratıklar ve bitkilere eşlik eden ruhlardır. Tek olan ruhlar ise, bunlardan farklı canlı veya bitkiye eşlik etmek etmeyen, olmayan ruhlardır. Bu ruhlar genellikle tanrıların emrindedir. Şamanlar insanları iki varlık olarak kabul ederler. Biri beden biri ruhtur. Bu ruhlar eş ruhlardan farklıdır. Bunlara cennetteki süt gölünün bir damlası olarak söylenir.[132]

Eski Türklerde ve Altay kavimlerinde semada yaşam süren büyük kartala benzeyen kuşlar bulunuyordu. Kuşun özelliği kanatlarını her çırptığında gök gürlemesi oluşturmasıdır. Bazı mitolojik metinlere göre ilk şamanın atası kartaldır ve Tanrının belirmesidir. Bundan dolayıdır ki yıldırım çarpmasından sonra ölmeyenler şamanlıkta özel bir seviyeye sahip olurlar.[133]

Şamanizm'in tek tanrılı dinlerde olduğu gibi bir inanç sistemi bulunmuyordu ve kesinlik ifade eden kurallara sahip değildi.[134] Şamanların görevlerinden fala bakmak, en çok yaptıkları uygulamalar arasındadır. Şamanlar hayvanların kaybolması konusunda fal bakacaklarında, genelde bir ok kullanılardı. Okun hareket ettiği taraf hayvanın aranacağı yönü gösteriyordu. Şamanlar davullarının tokmaklarını havaya fırlattıklarında hangi tarafa düşerse tokmak, iyi veya kötü şansın geleceği konusunda bilgi edinirlerdi. Şamanların bir diğer özelliği olan ruhun yönetimi unutulmuş

---

[130] Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, Ankara 1994, s.49.

[131] Nora K.Chadwick, Ali Abbas Çınar, "Şaman", (Çev. Gamze Yamaç), *Bilig*, Sayı: 3, s.103.

[132] Şenay Sayın Alsan, "Türk Kültüründe Ölüm Olgusu ve Ölüm Sonrası Ritüelleri", *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 37, 2022, s.182.

[133] Bayat, a.g.e., s.221.

[134] Ahmet Ali Arslan, "Türk Şamanizminin Kaynağına Doğru", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sayı: 14, 2005, s.58.

özelliklerdendir. Mircea Eliade'nin "psychopompos[135]" olarak tanımladığı bu özellik şamanları dünyalar arası dolaşabilmek, göklere uçabilmek gibi niteliklere sahip olmalarından dolayı onları özel kılıyordu.[136]

Roux'un belirttiğine göre; Türkler, geçmişte Avrasya'nın kuzey bölgelerinin uç doğu alanlarında görülmektedir. Bu bölgelerde uzun çamların varlığıyla dolu olan Sibirya ormanları mevcuttur. Sibirya ormanları etrafı sularla kaplı ve yüksek dağların bulunduğu aylar süren karların esir altında olduğu sessiz ormanlardır. Türkler için önemli görülen Şamanizm'in varlığı da bu sessizlik ve gizem dolu Sibirya bölgesinden ortaya çıkarak yayılmıştır.[137] Fakat Şaman kavramı Türkçeye yabancı bir kelimedir. Şaman kelimesi 17. 18.yy doğru kaynaklarda kendini göstermeye başlamıştır. Orhun kitabeleri ve birçok kaynaklarda Şaman sözüne rastlanmaz. [138] Türk halklarında şamana, kam adı verilmiştir. Güçlü şamanlar halk arasında saygı gören ve korkulan kimselerdir.[139] Şamanizm hakkında kesinlik ve açıklık bildiren bilgilere 11.yy da İbni Sina ve Mavezi'de görmek mümkündür. Özellikle Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde adı sık sık geçer.[140]

Eliade'ye göre, Şaman, kendi özel yetenekleri sayesinde eriştiği "extase" hali ile ruhunun, göklere yükselmek, yer altına inmek ve oralarda dolaşmak üzere, bedeninden ayrıldığını hisseden bir *aşkın* (*transe*) ustasıdır. Bu sırada bir alet durumuna düşmekten, uzak ve tersine olarak, kendisi ruhlara hükmederek, ölülerle, doğa ruhları ve şeytanlarla bağlantı kurmaya erişebilir. Ateşte hâkimiyet kurması, hastalanan kişilere şifa vermesi, ölülerin isteklerini yerine getirerek zararlarını örtmesi, dertli insanların şikâyet ve isteklerini bildirmek üzere, gökteki ve yer altındaki tanrıların yanına giderek aracılık yapabilmesi bu şekilde mümkün olur.[141] Şaman, ateşe hâkim olan, hastalara deva olan, ölülerle irtibata geçen ve kaybolan şeylerin yerini bilen kimselerdir. Şaman gerektiğinde gökte ve yer altındaki tanrılarla

---

[135] Psikopomplar, yeni ölen ruhları Dünya'dan öteki dünyaya götürmek ile görevli doğaüstü yaratık, ruh, varlık…

[136] Hoppal, a.g.e., s.43-45.

[137] Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl* ,(Çev. Aykan Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008, s.50-51.

[138] Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanizm*, Andaç Uğurlu (Ed.), Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, s.34.

[139] Radloff, a.g.e., s.34.

[140] Roux, a.g.e., s.60.

[141] Kafesoğlu, a.g.m., s.521.

iletişim kurabilir. Şamanlar yeri geldiğinde farklı kılıkta kıyafetler kullanabilir. Bu kıyafetler genelde hayvan sembolleri içerir ve o hayvanın özelliklerini kullanarak âlemler arası yolculuklarda faydalanırlar.[142]

Şamanizm, yalnızca mistikliğin tarihinde olmasından dolayı önemli değildir. Şamanlar üyesi oldukları topluluğun psişik bütünlüğünün korunmasında da ana rol olmuştur.[143] Şaman topluluklarının birçoğu rüyaları öteki dünyadan aktarılan kehanetler olarak kabul eder. Onlara göre öteki dünya ile bu dünyada yaşananlar birbiriyle alakalıdır. Bu dünyada gerçekleşecek şeyler çok önceden öteki dünyada da yaşanmıştır. Rüya bir dil olarak, bir ses olarak değerlendirilir.[144]

Hoppal'a göre; Şamanların en önemli görevleri sağaltma, fala bakma, kurban törenlerinin liderliğini yapma ve ölülerin ruhlarının öteki dünyaya geçirilmesini sağlama, öykü anlatımı ve şair, şarkıclık gibi uygulamalardır. Bazı milletler de doğumda da bulundukları ifade edilir.[145] Yine Şaman, kendisinin olmayan büyüleri kullanır, din adamlarının vasfına sahip olurlar. Adak törenleri de düzenlerler.[146]

Şamanların ayna, baston, tambur, kâse, kupa gibi eşyalara da sahip olma gerekliliği bulunur.[147] Şamanlarda külah ve başlıklar oldukça önemli unsurlardır. Bu unsurların güce sahip oldukları düşünülür ve törenlerde mutlaka kullanılır. Şamanların yanında taşıdıkları davul benzeri tefleri bulunur. Bu aletle sesler çıkarırlar ve farklı farklı hareketler ile tarzlarını gösterirler.[148]

Şamanlık öğrenilmez, Şaman olmak için Şaman ailesinden olmak gerekir. Geçmişteki atalarının ruhları, aileden seçilen kişiye şaman olması için uğraşır baskı yapar. Bu şekilde onu şamanlığa zorlar. Altaylılarda bu olay "ruh basıyor" olarak adlandırılır. Seçilen kişi şamanlığı kabul etmezse, delirir. Şamanlık sihir ve büyüye

---

[142] Saadettin Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Din*i, Berikan Yayınevi, Ankara 2020, s. 35-36-37.

[143] Mircea Eliade, *Şamanizm İlkel Esrime Teknikleri*, (Çev. İsmet Birkan), İmge Kitabevi, Ankara 1999, s.553.

[144] Michel Perrin, *Şamanizm*, (Çev. Bülent Arıbaş), İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.37.

[145] Hoppal, a.g.e., s.22-23-33.

[146] Roux, a.g.e., s.59.

[147] Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih Ve Uygarlık*, (Çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s.59.

[148] Gömeç, a.g.e., 2020, s.38.

dayalı inançtır.[149] Hoppal'ın anlattığına göre 1997'de genç bir Buryat şamanıyla görüşmesinde, şaman olan gence nasıl şaman olduğunu biliyorsun diye sorduğunda kendisine sağ elinin iki tane olan başparmağını göstermiştir. Yani şamanların normalden farklı olarak kemiklerinin olması onların şaman olduklarının bir simgesi olarak ifade etmiştir. [150]

1.2.2.9. Gök Tanrı İnancı

Eski Türkler de göğün kutsallığı ayrı bir önem taşır.[151] Eski Türk dinine bakıldığında benimsenen dinlerin yanı sıra Gök tanrı inancı her zaman ön plana çıkmıştır. Türkler, Gök Tanrı'ya kutsallık bahşederek ona inanıyorlardı ve Tengri olarak kabul ediyorlardı.[152] Esasen Türkler erken Orta Çağ zamanında yer, su, orman gibi doğa unsurları kutsal olarak kabul etmişlerdir, fakat herşeyin yaratıcısı olarak ise "gök" unsurunu kabul etmişlerdir. Çin kaynaklarında yazılanlara göre; onlar için iyilik, kötülük, doğum, ölüm, felaketler, hükümdarlıklar, başarılar, başarısızlıklar gibi bütün her şey gökten gelirdi.[153] Dolayısıyla Orta Asya'nın geniş bozkırlarında varlıklarını sürdüren Türklerin atalarının inanç sistemi Gök Tanrı inancıdır. Eski Türkçede Tanrı, Tengri olarak geçiyordu. Ayrıca gök anlamına da geliyordu. Eski Türkçede gök, gökyüzü, mavi renk, ulu, yüce, kutsal gibi anlamlara sahiptir. Ayrıca Kang Tengri ifadeside kullanılmıştır. Kang; Baba ve Ulu Ata olarak ifade ediliyordu.[154]

Bu nedenle Türkler tanrıyı gökte kabul ediyorlardı. Orhun Abideleri'nde "üze kök tengri" birleşiminde Tanrı gök anlamını da koruyordu. Öyle ki Göktürk döneminde dünyayı saran, yeryüzünde her şeyi hükmü altında tutan semanın, bozkırlı için Tanrı kabul edilmiş olabileceği imkânı görülmüştür. Gök Tanrı metinlerde, kudretli, yüce tanrı olarak kendini gösterir. Türklerde Gök Tanrı kavram olarak yaratıcı ve *Kadiri Mutlak Tanrı* olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı Türklerde siyasi iktidar ve nüfuz etme gücünü Tanrı'dan alınmaktadır. Gök Tanrı, Göktürklerde Tanrı'nın Türkleri koruması, üstünlük vermesi ve hakanların bizzat ondan yetki almaları

---

[149] Mazhar Murat Yemenlioğlu, *Dinler Tarihi*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2016, s.497-498.
[150] Hoppal, a.g.e., s.22-23-33.
[151] Ergun Candan, *Türklerin Kültür Kökenleri*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul 2008, s.24.
[152] Diyanet İşleri Başkanlığı, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Şinasi Gündüz (Ed.), 2007, s.529-530.
[153] Çeşmeli, a.g.e., s.57.
[154] Ergun Candan, *Atalarımızın Gök Tanrı Dini*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul 2013, s.109.

nedeniyle, Tonyukuk kitabesi'nde "Türk Tanrısı" olarak ifade edilir.[155] Jean Paul Roux'un ifadesine göre; Tengri milli bir tanrı kavramının bütün özelliklerini taşır. Metinlerde doğrudan Türk olmayanların tanrısı olmadığı ifade edilir. Bazı durumlarda imparator anlamında kullanılan kağan ünvanı kullanılır.[156]

Ancak Harun Güngör'e göre ise Gök Tanrı "evrensel bir tanrı"dır, ne bir kabile ilahı ne de ulusal bir ilahdır.[157] Eski Türk yazıtlarında, gök ile yer tasviri şu şekilde açıklanmıştır. "Yukarıda gök-Tanrı, "Aşağıda Yağus-Yer yaratıldığında, "ikisi arasında kişioğlu (yani insanoğlu) yaratılmış! "Kişioğlunun üzerine de, Atam, Amcam, Bu-min-Kağan ve İstemi Kağan, oturmuş! Bu kısım Türk düşünce tarihi açısından önemlidir. Bahaeddin Ögel'e göre gök ile yer yaratıcı değillerdir. Sadece kutsal görülen varlıklardır.[158] Bu kısımda gökyüzünü, yeryüzünü ve insanoğlunu yaratan, sonsuz bir güce ve kudrete sahip, evrensel yüce bir varlıktan bahsedilmektedir. Bu varlık yazıtlarda "Kök Tengri" olarak ifade edilmiştir. Ancak her ne kadar gökyüzü ve tanrı kavramları için aynı kelime kullanılmışsa da Türkler bunların anlam farklılıklarını biliyorlardı. Göktürk dönemi için geçerli olan bu aynı kavram durumu Uygur döneminde değişmiştir. Her ikisi için de farklı kelime kullanılmaya başlanmıştır.[159]

İnan'ın çalışmasında belirttiği üzere; Kaşgarlı Mahmut "tengri" kelimesini şu şekilde ifade eder: "*Tengri Allahu azze ve celle… kafirler göğe "tengri" derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yügünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye tengriken derler. Bunların sapıklıklarından Allaha sığınırız"*[160]

Türklerin inanç uygulamaları içerisinde gök Tanrı inancı çok eski zamanlardan itibaren bilinmektedir.

---

[155] Harun Güngör, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.464.

[156] Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, (Çev. Musa Yaşar Sağlam), BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2011, s.128.

[157] Güngör, a.g.m., 2002:465.

[158] Ögel, a.g.e., s.163.

[159] Koca, a.g.e., 2016, s.221.

[160] Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s.26-28.

Hunlar'da "Tengri" ifadesi Çinlilerin aynı dönemde kullandıkları "Tien" ifadesiyle aynıydı.[161] Hunlarda, Çinlilerde de hükümdarların tanrıdan bizzat tanrısal özellik aldığı düşüncesi mevcuttur. Doğu Türkleri, bir tepenin üstünde göğe Çinlilerden aldıkları ve uzun yıllar muhafaza ettikleri bir yay ve beş ok olmak üzere adaklar sunarlar. Bu adaktaki amaç, savaş başarılarını göstermektir[162] Tabgaç sülalesi döneminde de Hun inanç ve gelenekleri sürdürülmüştür. Tabgaçlar da ilkbahar ayında Gök tanrıya kurban sunmuşlardır. Doğu yönündeki bir tapınakta ataların ruhlarına kurban kesildiği ifade edilir. Ayrıca sonbaharın ilk ayında da Gök tanrıya kurban ayini düzenlenirdi. Kurban töreninin ardından uğurlu, kutsal kabul edilen kayın ağaçları dikme geleneği bulunuyordu. Bu şekilde Tenrilik adına saygı ve sevgi işareti olarak meydana getiriliyor ve kutlu ormanlar yetiştiriliyordu.[163]

Göktürkler de aynı şekilde hitap ediyorlardı. Göktürklerde, Orhun Abidesi'nde Türk tanrısı olarak geçer. Uygurlar ise sadece Tengri değil, Kün Tengri, Ay tengri ve Kün-Ay tengri gibi ifadeler kullanmıştır.[164] 6 – 8.yy da Göktürkleri yöneten Türk sülalesinin Gök Tanrı ile ilgili inanç ve görüşleri gelişmiş ve olgunlaşmış olduğu geride kalan Andaç Yazıtlar'dan anlaşılır. Bu yazıtlarda hakan ve beyleri, Türk milletine yaptığı iyilik ve destekleri adına, tanrıya samimi duygularla minnet ve şükranlarını sunuyorlardı. Hakanları tahta çıkaran, Türklere zaferler tattıran, felaketlerden koruyan Türk tanrısı Gök Tanrı'dır.[165]

Genel olarak bakıldığında Türk tanrı anlayışında tanrı ve tanrıça evliliği yoktur. Ayrıca cinsiyet ayrımı da yoktur, kâinat Türkler için bütün kabul edilmektedir. Türkler daha eski dönemlerde evrensel ve semavi dinlerin Tek tanrı anlayışına yakın nitelikler gösteren Tanrı anlayışını benimsemiş görünüyorlardır. Eşi ve benzeri olmayan, insanlara gideceği yolu gösteren, varlıklara hükmeden, cezalandıran ve ödüllendiren bir "Ulu Varlık" anlayışı, W.Schmitt'i Türkler ile ilgili Asya Hun

---

[161] Candan, a.g.e., 2008, s.24.

[162] Çeşmeli, a.g.e., s.58-61.

[163] Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978, s.20-21.

[164] Şinasi Gündüz (Ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007, s.529-530.

[165] Abdülkadir İnan, a.g.e., 1986, s.26.

Çağında bile "monoteizme benzer nitelikte yüksek bir dine sahip olduklarını" ifade etmiştir.[166]

Türklerde, bu gök tanrının yanında başka bazı tanrısal güçler de bulunuyordu. Onlar, "Umay" adında; doğum, koruyuculuk gibi özellikleri simgeleyen tanrıçaya da inanmaktaydılar. Umay tanrıçasına tapındıklarında hamile kadınların erkek çocuk doğuracağı inanışı vardı.[167] Divanü Lügatı Türk'te onun doğumdan sonra çıkan "plasenta" olduğu ifade edilir. Jean Paul Roux'ın ifadesine göre, Kaşgarlı Mahmud'un Umay olduğunu öne sürdüğü plasentayla insan ruhu arasında sıkı bir ilişki mevcuttur. Roux, plasentanın doğumun ardından vücuttan ayrılmasına rağmen bu varlığa bağlı kalmayı devam ettiren ruh özünü meydana getirdiğini belirtir. Ona göre bu ruhla, Umay aynıdır. Umay ile ilgili ayrıntılı bilgi veren M.Seyidov, Umay'ı hem güneş hem de dişil olan yer ile ilgili bağlantılı görmektedir. Kutsal yer (Ötüken)in Türklere yardım etmesi gibi Umay da sadece çocuklara değil, tüm Türk halkına, tüm insanlığı koruyan onlara kut veren bir tanrıçadır. Umay'ın güneş ile ilgisi de bulunur. Güneşin renginden dolayı Türk halklarında Umay Sarı Kız olarak da adlandırılır. Güneşle ilişkilendirilen Umay, ateş ve ocak kültleriyle de bağlantılıdır. Güneşın ısı vermesi bunun nedenidir.[168]

Umay ruhunun kökeni fark etmeksizin bu ruh çok eski dönemlerden beri Türklerde milli bir kült halindedir. Umay ismi Türk edebiyatında ilk defa Gök Türk yazıtlarında geçer. Bilge hakan, annesinin çocuklarına karşı gösterdiği sevgi ve şefkatinden söz ederken annesini şamanlığın koruyucu ve merhamet gösteren dişi tanrısına benzetir.[169]

"... Babam kağan uçtuğunda küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı……. Umay gibi annem hatunun devletine küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı. On altı yaşında, amcam kağanın ilini, töresini şöyle kazandı: Altı Çub Soğdaka doğru ordu sevk ettik, bozduk. Çinli Ong vali, elli bin asker geldi, savaştık. Kül Tigin yaya olarak

[166] Günay ve Güngör, a.g.e., s.55.
[167] Çeşmeli, a.g.e., s.57-58.
[168] Çoruhlu, a.g.e., 2002, s.40-41.
[169] İnan, a.g.e., 1986, s.27-36-37.

atılıp hücum etti. Ong valinin kayın biraderini, silahlı, elle tuttu, silahlı olarak kağana takdim etti. O orduyu orda yok ettik."

"... Haberci getirdiler. Sözü şöyle: Yarış ovasında yüz bin asker toplandı der. O sözü işitip beyler bütün dönelim, temiz edepli olmak iyidir dedi. Ben şöyle derim, ben Bilge Tonyukuk: Altun ormanını aşarak geldik. İrtiş nehrini geçerek geldik. Geleni cesur dedi, duymadı. Tanrı, Umay ilahe, mukaddes yer, su, üzerine çökü verdi her halde. Niye kaçıyoruz? Çok diye niye korkuyoruz? Az diye ne kendimizi hor görelim? Hücum edelim dedim."[170]

1.2.3. Eski Türklerde Evren Anlayışı

Eski Türk dini, Gök Tanrı inancı, yer-sular ve atalar kültü ile evrensel bir düzen olma yolunda olduğundan Türklerin evreni temel algılayış şekli de "üniversalizm" "üniversizm" olarak adlandırılmıştır. Tarihteki ilk örneği, M.Ö. 1059-249 senelerinde Çin'de devlet kuran, Chou'larda görmek mümkündür.[171] Türklerde, evrensel Tanrı anlayışı ile evrensel düzen anlayışı birleşmekte olduğundan bazı araştırmacılar doğrudan eski Türk dinini üniversalizm olarak ifade ederler. Bu anlayış, Türk kültür tarihinde sembolik bir yansımasını "yurt" olarak ifade edilen Türk çadırında bulmuştur. Göçebe otağı, üniversalist kozmoloji anlayışına uygun olarak, kâinatın bir modeli olmuştur. Türklerin bu anlayışına göre, kâinat iki ana bölgeden var olur. Bu şekilde evren Orhun Abideleri'nde "yukarıda mavi gök ve aşağıda yağız yer" olarak ifade edilmiş olabilir. Aynı Türk çadırında tasavvur edildiği gibi, gökyüzü bir yarım kubbe şeklinde ve dört köşeye sahip yeryüzünü örtmektedir.[172]

Eski çoğu kültürlerin kâinat inanışlarında "dünyanın merkezi" anlayışı vardır. Bu anlayış merkezi "kozmik dağ" ve "dünya ağacı" sembollerinde örneğini bulmuştur. Bu iki sembolleri de Türk kozmolojisinde görmek mümkündür. Buna göre; kâinatın merkezinde Türklerin yurdu bulunmakta; Türk hükümdarlık merkezi, dünyanın dört yönünün Türk yurdunda buluştuğu yerde, tam ortada yerini muhafaza etmiş

---

[170] Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2006, s.18-40-41.

[171] Günay ve Güngör, a.g.e., s.76.

[172] Günay ve Güngör, a.g.e., s.77.

bulunmaktadır.[173] Bu merkezin "altun" veya "temür kozug" adı verilen kutup yıldızının tam altında olduğu düşünülmektedir. Göğün zirvesi kabul edilen kutup yıldızının tam altında, "Yer-su" bölgesinde, yüksek bir dağda dünya hükümdarların oturduğu yer bulunuyordu. Hükümdar Gök Tanrıdan kut aldığı için onun temsilcisi kabul ediliyordu. Göktürklerde dünyanın merkezinde bulunan Türk yurdunun tam ortasındaki kozmik dağ, Türklerin kutsal dağı Ötüken'dir. Onlara göre burayı terk etmek felaketlerle boğuşmak demekti. Dünyanın merkezinde bulunan Türklerin bölgesinin dışında bulunan yerlerde düşmanlar yaşam sürmektedir. Dört köşeli kabul edilen dünya, kozmik bir nehir, okyanus ile çevirili olabilir. Bu şekilde ifade edilen dünya, Hint'ten Çin'e ve Türklere geçtiği düşünülen bir kaplumbağanın üstünde ifade edilmektedir. Bu şekilde hayvanın üzerine konulan dünya, onun okyanusun sularına gömülmesini engelliyordu. Bundan dolayı olmalıdır ki Göktürk ve Uygur abideleri hep bir kaplumbağanın üstüne konularak yapılmıştır. Kozmik dağ ve ağacı sembolize ediyordur.[174]

Türklerdeki evren ifadeleri genel olarak dikotomiyle[175] ilgilidir. Bu gök ve yer/su dikotomisidir. Yaruk ve karug olarak tanımlanır. 9.yy ait olduğu düşünülen bir Budist metinde eski Türk-Çin evren tasavvurlarıyla ilgili bazı bilgiler vardır.

"Bu kâinatta, üstteki gök parlaktır, altta yağız yer karanlıktır. Güneş tanrısı parlaktır, ay tanrısı karanlıktır. Ateş parlaktır, su karanlıktır. Er parlaktır, dişi karanlıktır. Bu yerligöklü, dişili-erkekli (unsurlar) kavuşursa, bütün canlı ve cansız, iki türlü varlık doğar, belirir. . . . Güneş ve ay kanşıp kavuşarak, yol almaktadır. Bundan ötürü, yazlı-kışlı, dört mevsim olur."[176]

[173] Günay ve Güngör, a.g.e., s.-77.
[174] Günay ve Güngör, a.g.e., s.77-78-79.
[175] Dikotomi; bir bütünün ikiye ayrılmasıdır.
[176] Çoruhlu, a.g.e., 2002, s.95.

2. İKİNCİ BÖLÜM – YABANCI DİNLERİN BOZKIR TOPLULUKLARINA ETKİSİ

2.1. Bozkırda Yabancı Dinler İle Türklerin İlişkisi

Türklerin, yabancı milletler, kültürler ve dinlerle etkileşiminin çok eski dönemlere uzandığı söylenebilir. Büyük Hun Devleti döneminde, yakın ve uzak Doğu ülkeleri içinde etkileşimler meydana gelmiştir. Orta Asya'dan geçen İpek yolunun dönem dönem hâkimiyetini sürdüren Hun prens ve hükümdarları Uzak Doğu ve Batı ticaretinde bizzat etkin olmuşlardır. Yine bazı araştırmacılar tarafından Göktürklerde, Doğu Türklerinin dininin Çin, Batı Türklerinin dininin ise İran etkisinde olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca Türklerin en önemli özelliklerinden birinin "oldukça değişik manevi iklimlere adaptasyon kabiliyet"inde toplandığı ifade edilmiştir. Doğrudur ki Türklerin, yerel dinler dışında yabancı dinleri benimsemelerinde bu özellikleri önemli etken olmuştur. Türkler kadar evrensel boyutlu farklı ve zengin manevi dini deneyimler yaşamış başka bir topluluk daha yoktur.[177]

Günay ve Güngör'ün belirttiğine göre; Türklerin içinde yabancı dinlerin tam olarak yayılma döneminin 6-9. yüzyıllar arasında gerçekleştiği öne sürülür. Türklerin arasında yabancı dinler, göçebe unsurlardan çok yerleşik ve şehirli halk arasında destek görmüştür. Budizm, Manihaizm ve Hıristiyanlık gibi evrensel dinlerin Türklerin arasında yayılması ve propaganda faaliyetlerine rağmen, çok fazla başarılı olamayışları onların çoğunlukla şehirli ve yerleşik unsurlarla kısıtlı olarak, göçebe Türk topluluklarına değinememiş olması nedenler arasındadır.[178]

2.1.1. Yabancı Dinlerin Bozkıra Girmesindeki Etkenler

Bozkır kültür coğrafyasında yaşayan Türk topluluklarının yabancı din ve düşünce akımları ile temas kurması noktasında en önemli etkenlerden biri de ticari faaliyetler ve bu faaliyetlerin çeşitli unsurları olmuştur.

---

[177] Günay ve Güngör, a.g.e., s.138-139.

[178] Günay ve Güngör, a.g.e., s.140-141.

2.1.1.1. İpek Yolu

Yabancı dinlerin Türklere nasıl temas ettiğini anlayabilmek için öncelikle bu konuda önemli bir etken olan İpek yolunu incelemek gereklidir

İpek Yolu[179] kelimesi ilk olarak Ferdinand von Richthofen tarafından kullanılmıştır. Almanca olarak karşılığı "SeidenstraBe" ifadesidir. İpek Yolu doğu ve batıyı birleştiren yolların birleşimidir. M.Ö. 200 civarlarında Doğu'yu Batı'ya götüren antik bir ticaret yolu olarak yapılmıştır. M.Ö. 100 civarlarında Çin'in ticari olarak gelişmesi ve yeni müşteri arayışında olması nedeniyle İpek yolu Orta Asya'dan Batı'ya uzanmıştır. Bu şekilde ipek[180] ve Çin'in ürünleri Hint alt kıtasına, İran'a, Anadolu'ya, Arap ülkelerine ve Avrupa'ya ulaştırılmıştır.[181] Bununla bağlantılı çeşitli güzerğahların olduğu bilinmektedir.

İlk yol, Çin'den yayılarak Orta Asya ve İran Platosu üstünden Doğu Akdeniz'e ulaşıyordu. Bu güzergâhtan Orta Asya'da güneye doğru, Hindi Kuş geçitlerinden temas ederek Hindistan'a, Hindistan'ın Batı kıyı limanlarına, Ganj vadisine de yol bulunuyordu. Aynı şekilde Amu Derya ve onun kurumuş olan kolu Uzboy'a, Hazar Denizi'ne ve Kafkas Ötesi'ndeki ırmaklar boyunca Kuzey Mezopotamya'ya, Anadolu'ya ve Karadeniz'in doğu ve güney limanlarına doğru su yolu bulunuyordu. İkinci yol okyanus yolu; Octavianus Augustus tarafından alınan Mısır'ı Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu aracılığıyla Batı Hindistan'ın limanlarına bağlıyordu. Üçüncü yol; Kuzey/Bozkır Yolu olarak, Çin, Doğu Türkistan ve Moğolistan'dan Hazar'ı geçerek gidiyordu. Bu yol sayesinde, Doğu Türkistan'dan Fergana'ya ve Toharistan ve Soğd'dan gelen yollar Aral çevresi kuzeyinde ve Hazar etrafında birleşiyorlardı. Eski yazarlardan ilk olarak M.S.6.yy Bizans tarihçisi Menandros Protector bu yoldan

---

[179] İpek Yolu, İran ve Afganistan'ın kuzeyinde bulunan Pamir Ovası'na kadar uzanır. Bir diğer yol; Mısır ve Mezopotamya güzergâhlarının birleşimi ile oluşan Narmada Nehri'nin Hint Okyanusu'na döküldüğü Hindistan'ın liman kenti özelliğindeki Bargyzaga'da deniz ve kara yollarının oluşturduğudur. İpek Yolu, Akdeniz'de Çin'e dek çöl tarafında uzanan, en ıssız yollardan geçen, susuz ve acımasız arazilerden ilerleyen, bir vahayı diğerine aktaran yollardan biridir. Bkz. Ahmet Özmen, *Orta Asya Uygarlıkları*, Siyah-Beyaz Yayınları, İstanbul 2021, s. 121-122.

[180] Dut yapraklarından yapılan ipekböcekçiliği, ipekçilik, lpekli dokumacılık gibi icatlar Antik Çin halkına aittir. Çin ekonomisi Han hanedanı döneminde artmaya başlamış, ipekböcekçiliği de yoğun olarak gelişme göstermiştir. Bu ekonomik durum nüfus artışında etkinlik göstermiştir. Bkz. Zhang Yiping, *İpek Yolunun Öyküsü*, (Çev. Cüneyt Akalın), Kaynak Yayınları, İstanbul 2020, s. 9-17.

[181] Hammet Arslan, "Budizm'in Çin'e Girişinde İpek Yolunun Önemi ve İşlevi" *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 1, 2018, s.7-8.

bahsetmiştir. Protector'a göre, Türk Soğd elçileri, Bizans'a, Bizans elçileri de Türk kağanına ters doğrultuda bu yolu kullanarak giderlerdi.[182]

İpek Yolu, batıdan doğuya doğru uzanırken ise Suriye kıyılarından başlar, Dicle ve Fırat nehirlerini geçerek Hazar Denizi'nin güney kıyı tarafına ulaşır. Oradan bugünkü Afganistan'da Belh'e doğru yönelir ve sonra Pamir'den geçerek İç Asya toprağına ulaşır. Oradan Kaşgar'a kadar ilerler ve Çin sınırında yol, üç büyük kollara ayrılır. Burdan da Çin'e varır. Bu yol Makedonyalı tacir Maies Titanus tarafından geçilmiştir.[183]

Uzun zaman boyunca İpek Yolu adına rekabetler yaşanmış ve bu rekabet içindekiler arasında bazen kavgalar, saldırılar gerçekleşmiştir.[184] İpek Yolu sadece ticarette ürün ve eşyaların taşımacılığını yapmamış aynı zamanda düşüncelerin, kültürlerin, dinlerin de taşımacılığını üstlenmiştir. Bu şekilde Zerdüştlük[185], Budizm[186],

---

[182] Boris Ya. Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.405.

[183] Zhang Yiping, *İpek Yolu'nun Öyküsü*, (Çev. Cüneyt Akalın), Kaynak Yayınları, İstanbul 2020, s.39.

[184] Özmen, a.g.e., s.121.

[185] İran dinlerindeki Tek tanrı inanışına yer vermesi açısından farklı duran Zerdüştlüktür. Adını dinin kurucusundan almıştır. Zerdüştlük; Mazdeizm olarak da adlandırılır. Batıda Zerdüştilik "*Zoroastrisme*" olarak ifade edilir. Bkz. Abdurrahman Küçük, Günay Tümer-Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, 2014, s.59.

[186] Budizm, M.Ö. 6.yy'dan Kuzey Hindistan da Himalayalar'ın etrafında bir krallıkta meydana gelen dinsel gelenektir. Siddharta Gautama (Sakyumuni)'nın öğretilerine bağlıdır ve Sakyamuni'ye "aydınlanmış" anlamına gelen "Buda" adı verilir. Buda, şimdiki Nepal sınırlarında bulunan Sakyas krallığında doğmuştur. Buda'nın gerçek adı Siddharta Gautama ya da Gotama'dır. Buda'nın ne zaman doğduğuna ve öldüğüne dair henüz kanıtlanmış bir bilgi yoktur. Bkz. Mahmut Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet,* Ensar Neşriyat Yayınları, İstanbul 2018, s.133. Destekçileri tarafından Budizm; "*Budda Dharma*" Buda'nın Şeriatı, "*Budda Vacana*" Buda'nın Sözleri, "*Budda Sasana*" Buda'nın Öğretileri ve Mesajı olarak açıklanır. Bkz. Mazhar Murat Yemenlioğlu, *Dinler Tarihi*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2016, s.287. Budizm, Hinduizm'in çok tanrıcılığına, Brahmanların disipline, kast sistemine ve karma doktrinine karşı olarak meydana gelmiştir. Buda'nın kendisinin kurduğu erkek ve kadın din adamları ve din adamları olmayanlardan oluşmuştur. "Sanga" isimli "Budist Cemiyet" ile evrensel ve misyoner tarzda dinsel gelenek haline gelmiştir. Budizm çok hızlı yayılan dinlerin başında gelir. Budizm, Hindistan, Moğolistan, Tibet ve Japon adaları gibi geniş bir coğrafyada baskındır. Mahmut Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet,* Ensar Neşriyat Yayınları, İstanbul 2018, s.133. Seylan, Tayland, Burna, Kamboçya, Laos, Doğu Bengal, Vietnam, Bhutan, Birmanya, Singapur, Malezya, Tayvan, Tibet, Kore, Japonya ve Güney Asya ve Uzak Doğu ülkelerinde Budistler vardır. Bkz. Mazhar Murat Yemenlioğlu, *Dinler Tarihi*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2016, s.287. ABD'de beş milyondan fazla Budist bulunur. En belirgin özelliği "Tanrı" kavramının varlığının veya yokluğunun olmamasıdır. Yoga, meditasyon, reenkarnasyon, inziva ve dilenciliğe yönelik rahip sınıfı önemli özellikleridir. Bkz. Mahmut Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet,* Ensar Neşriyat Yayınları, İstanbul 2018, s.134. Siddharta Gautama, öğrenim ve çile dönemince yoga uygulamalarını öğrenmiştir. *Arada Kalama, Vaişali*'de bir tür klasik öncesi Samkhya öğretmiş ve *Udraka Ramaputra* da yoganın temellerini ve amaçlarını açıklamıştır. Ancak Buda ikisinin de öğretisini reddetmiştir. Buda, eski yolu bulduğunu ve onu takip

Hıristiyanlık, Manihaizm, İslam gibi farklı dinlere sahip kültürler etkileşim haline geçmişlerdir. İpek yolu tüccarlarının en önemli gördükleri Budizm dini olmuştur.[187] Nerdeyse her yerde Budist Manastırları bulmak mümkündür.[188] Din ve ticaret ilişkisi karşılıklı olarak sürekli ilişkisi bulunan bir bağdır. Örneğin, Budizm'in bu kadar yayılması Budist törenlerinde kullanılacak olan ipeğe olan talebi arttırmıştır. İpek Yolu, dini ayinlerin uygulandığı yapıcı ve dönüştürücü geçidi meydana getirmiştir. Bu sert yolculuğun sonunda değişimden pay almayan din olmamıştır.[189]

Baktriya merkezli Kuşhan İmparatorluğu döneminde, uluslararası ticaret önemli boyutlara ulaşmıştır. Orta Asya'da ve batıda ipeğe, Çin'de ata, yeşime ve baharata, Hindistan'da altına yönelik istekten faydalanan tüccarlar ise Soğdlardır. Bazı ilaçlar Orta Asya'da ticaret için önemli ürünlerdi. Kuzey ve Güney arasındaki ticaret yolları bu dönemde açılmıştır. Güneydeki insanlar, Rusya'dan kürk ve bal, Baltık'tan amber talep ediyorlardı. Bunlara karşılık olarak gümüş tabak ve ibrik gibi el sanatları veriyorlardı. Bu ticaretin büyük boyutlara gelebilmesi, Kuşhan İmparatorluğu'ndan sonraki birkaç yüz yılda gerçekleşmiştir.[190] Kuşhan dönemi (MÖ1- MS 3. yüzyıl arası) sonrasında, Baktriya ve Soğdiyana gibi Orta Asya'nın ticaret yolları üzerinde bulunan bölgelerde; Kidaritler, Akhunlar veya Göktürkler gibi çeşitli Türk topluluklarının hâkimiyet kurdukları bilinmektedir. Bu da onları İpek yolu'nun kazandırdığı ekonomik ve kültürel zenginliğin içine çekmiştir.

Esasen Bozkır kültüründe ekonomiyi hayvancılık oluşturuyordu. Metal, ahşap ürünleri gibi çeşitli ürünler de üretiliyordu. Farklı ürünlerin olmaması ya da az olmasından dolayı Bozkır toplumu ticareti öğrenmişlerdir. Türkler, eskiden

---

ettiğini ifade etmiştir. "Eski yol" zamandışı yol, kurtuluş, ölümsüzlük ve yoga yoludur. Bkz. Mircea Eliade, *Yoga Ölümsüzlük ve Özgürlük*, (Çev. Ali Berktay), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013, s.209. Budizm dininde, Dhamma önemli unsurdur. Dhamma; erdem, adalet, hak, töre anlamlarına gelir. Buddha "*Dhamma Çakra*"yı çevirir ve bu şekilde yasa çarkını döndürmüş olur. Budist yasalarının geçerli olduğunu ifade eder. Budizmin öğretileri zamanla 1.yy dan sonra Çin'de yayılmaya başlamıştır. Çin'de bulunan Taoizim ve Konfüçyanizm ile karışarak farklı şekiller varyasyonlar oluşturmuştur. Bkz (Korhan Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 21-30.

[187] Valerie Hansen, *İpek Yolu*, (Çev. İlkem Topal), Nora Kitap, İstanbul 2021, s.26.

[188] Hammet Arslan, a.g.m., s.7.

[189] Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri, Antik Dönemden 15. Yüzyıla Kara Yolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim*, (Çev. Aydın Aslan), Medrese Yayınları, İstanbul 2006, s.21-22.

[190] Richard N. Frye, *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, (Çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2009, s.166-167.

ihtiyaçlarını karşılamak adına üretimi fazla olanları değiş tokuş usulünü kullanıyorlardı. Zaman geçtikçe değerli metal ve ürünler bulununca takas sistemi değişmiş ve bunlar kullanılmıştır. Türkler üstün gördükleri atlarını, Çin'e ipek karşılığında veriyorlardı ve bu şekilde ipek batıya da yayılmış oluyordu. Bu yapılan takas İpek Yolu'nun temellerinin atılmasını sağlamıştır. Bu değişim ile insanlar rahat ulaşım sağlayabildiği, doğanın sunduğu düzlüklerde gerçekleşmiştir. Bu düzlük yoldan insanlar kervanlar ile mal taşımaya başlamışlardır. İpek Yolu ile dünya medeniyeti değişim yaşamıştır. Yolun kavşak merkezlerinde Türkler duruyordu. Ticaret yolları denizlere taşınana kadar Türkler ipek yolunun yönetimini elinde tutmuştur.[191]

2.1.1.1.1. İpek Yolu Hâkimiyeti Kuran Toplulukların Budizm Dinini Kabul Etmesi

Ticari yolların, çeşitli dinlerin yayılmasındaki önemli rolü genellikle bilinen ve kabul edilen bir gerçekliktir. Bu dinlerin başında Budizm'in geldiği de söylenebilir. Esasen Hindistan kökenli bir din olan Budizm'in, bölgeden çıkarak yayılması konusunda önemli tarihi süreçler yaşanmıştır. Orta Asya ve İpek Yolu coğrafyaları üzerinde Budizm'in yayılmasında en önemli unsurlardan birinin, Hindistan ve Orta Asya arasında geçişi sağlayan coğrafyalardaki siyasi hâkimlerin rolü olduğu söylenebilir.

2.1.1.1.1.1. Budizm'in Yayılış Süreci

Budizm'in gelişim ve dönüşüm tarihini üç ana dönemde incelemek mümkündür. Birinci dönem; Buda'nın aydınlaması ile Maurya kralı Aşoka'nın Budizm'i resmi din olarak kabul etmesine kadar olan süreçtir. İkinci dönem; Maurya Kralı Aşoka'nın Budizm'i resmi din olarak kabul etmesiyle başlayan süreçtir. Üçüncü dönem; Aşoka dönemi ve Kuşan kralı Kanişka'ya kadar geçen süreçtir. Sonrası için yerel kültürle etkileşim sonucu gelişen Mahayana Budizm dönemi olarak sınıflandırılabilir.[192]

2.1.1.1.1.2. Maurya Hanedanlığı Kral Aşoka Döneminde Budizm

İpek Yolu güzergâhları üzerinde en erken yayılan dinlerden biri Budizm'dir. Bu konuda ticaretin etkisi olduğu gibi, siyasi süreçler ve Budizm'in tarihi gelişimi de etkili olmuştur.

---

[191] Özmen, a.g.e., s.108-109-110.

[192] Ali İhsan Yitik, *Doğu Dinleri*, İsam Yayınları, İstanbul 2014, s.84.

Budizm'de gelişmeler Maurya hanedanlığının hükümdarı Aşoka'nın Budizm'i kabul etmesiyle yaşanmıştır.[193] Çandragupta'nın torunu Aşoka döneminde, orta Hindistan ve en uç bölgesi hariç Güney Hindistan da Maurya İmparatorluğu hâkimiyetine alınmıştır.[194] Aşoka'nın tahtta oturduğu Maurya Hanedanı döneminde Orta Asya'nın batısında görünen Budist misyonerler, Baktriya'da sayılarını arttırmışlardır. Sogdiana ise güneydeki komşusunun aksine, hiç Budist merkezi haline gelmemiştir. Tarım havzasındaki vahalar, Budizm için en bereketli, değerli ortamı oluşturmuşlardır.[195]

Esasen Aşoka yaptığı savaşlarda dökülen kanlardan pişmanlık duyduğu için Budizm ona çekici gelmiştir. Bunun sonucunda Aşoka Budizm'i devletin dini olarak kabul etmiştir. Aşoka MÖ. 3.yy'da Hindistan'ın farklı bölgelerine taş kitabeler diktirilmiştir. Bu taş kitabelerde Aşoka'nın Budizm'i tanıtması için Kuzeybatı bölgelerine misyonerler gönderdiği ifade edilir.[196] Buda'nın küllerinin bir parçasının muhafaza edildiği pek çok sunaklar yaptırmıştır.[197] Aşoka, Gandhara'ya, Baktaria'ya, Birmanya'ya ve Seylan'a misyoner yollamıştır. Bu şekilde Budizm

---

[193] Araştırmacıların bazıları Budizm'i güvencesinde tutan imparator Asoka'dan yola çıkarak Buda'nın M.Ö. 267'de vefat ettiğini iddia eder. Bazıları ise Sri Lanka'nın tarihiyle alakalı tutulan kayıtlarda olan bilgilerden yola çıkarak Buda'nın M.Ö. 563 senesinde doğduğunu iddia ederler. Buda'nın hayatıyla ilgili mitolojik öyküler oldukça fazla olması nedeniyle araştırmacılar mitolojilerin tarihsel güvenirliliğinin olup olmaması konusunda tartışmalı olduğunu belirtmişlerdir. Bkz. Mahmut Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet,* Ensar Neşriyat Yayınları, İstanbul 2018, s.134-135. Buda, Hinduizm'de ki yeniden doğum ölüm çarkından kurtulmak için düşünülen felsefi ve çileci kaçış yollarını kabul etmemiştir. Çünkü Buda için yeniden doğum ölüm çarkında kurtuluş için tüm bencil istek ve arzulardan vazgeçmek, doğumun, yaşlılığın, hastalığın, ölümün, kederin, istenilmeyen şeylerle bağlantı kurmanın acı ve ıstırap olduğunun farkına varmaktır. Buda için bireysel ruh yani Atman yoktur. Buda, insanın içinde metafizik bir hakikat olmadığını savunur. Buda'ya göre insan tabiatı beş unsurdan var olmuştur. Vücut, duygular, idraklar, eğilimler ve bilinçlilik. Buda, Hindu tanrı panteonunu ve kutsal kitaplarına asla önem vermemiştir. Hindu tanrılarına kurbanlar sunan insanlara, Buda o tanrıların kendinizden daha ölümsüz olmadığı dile getirmiştir. Buda'ya göre hakikatten dolayı kurtuluşa varabilmek için ilahi varlıklara ibadet etmek, kurban sunmak ve çeşitli ayinler yapmanın yeniden doğum ölüm çarkından kurtulmak için fayda sağlanır. Bunun sonucunda eğer bunların faydası yoksa Hindu din adamlarının varlığına da ihtiyaç yoktur. Bu reddedişler Hindu sisteminin her şeyine karşı çıkmıştır. Buda, kendi öğretisinde tanrı veya tanrısal varlıklar arayışına girmemiş sadece ilgi odağını insanlığın çektiği acı ve ıstırabın bitmesi olduğunu ifade eder. Bkz. Mahmut Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet,* Ensar Neşriyat Yayınları, İstanbul 2018, s.149-150. Buda Vedaların otoritesini kabul etmemiş ve kurban törenlerine, kastlara karşı çıkmıştır. Bkz. Walter Ruban, *Eski Metinlere Göre Budizm*, Lütfü Bozkurt (Haz.), Okyanus Yayıncılık, Ankara 2000, s.10.

[194] William H. Mcneil, *Dünya Tarihi*, (Çev. Alaeddin Şenel,) İmge Kitabevi, Ankara 2002, s.256.

[195] Frye, a.g.e., s.173.

[196] Hammet Arslan, a.g.m., s.4-7-8.

[197] Mcneill, a.g.e., s.258.

güneyde Malezya, Seylan ve Endonezya'ya kadar kuzeyde ise Tibet ve Nepal'ı geçerek Çin'e kadar yayılım gösterme fırsatı bulmuştur.[198]

Onun liderliğinde, 245'te Budistlerin üçüncü ve en önemli konsili toplanmıştır.[199] 1896'da Aşoka'nın bir kitabesi ortaya çıkarılmış ve bu kitabe Buda'nın doğduğu yer ile ilgili kesin bilgiler vermiştir. Kitabe, *Kapilavastu* adı verilen şehrinin birkaç mil doğusunda, Nepal'in güneyinde, bu zamanlarda birleşik eyaletlerde, *Lumbini* koruğunda bulunmuştur. Kitabenin tarihi MÖ.245'dir. Nepallılar ve dağlıların artık *Rupadi* adını verdikleri burada kutsal bir bir yerde Buda'nın doğumunu anlatan bir kabartma bulunur. Yine bu bölgede 1898'de bulunmuş bir odada, pek çok kaplar ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan bir kavanozun haricinde, eski bir dil ve yazı ile "*Sakya ailesinden, yüksek Budda'nın yadigârlarını muhtevi olan bu kab, hemşireler ve kadınlarla beraber, kardeşlerin vakfıdır*." yazılmıştır.[200]

2.1.1.1.1.3. Kuşan İmparatorluğu Döneminde Budizm

Tarihte, Maurya İmparatorluğundan sonra Hint topraklarına Kuşan Hanedanlığı hakimiyet kurmuştur.[201] Esasen Çin ve Batı kaynaklarının ortak ifadesine göre, MÖ. 2. yy ikinci yarısında, Batı kaynaklarında Soğdiana ve Baktria, Çin kaynaklarında ise Ta Hsia adı ile isimlendirilen bölgelerin göçebe kabileler tarafından saldırılar sonucu, bu bölgede MÖ. 3. yy ortalarına doğru kurulmuş olan Baktria Grek Krallığı sonlanmış ve yerine MS. 1.yy başlayan yerli kayıtlarda "Kuşan" olarak geçen Çinlilerin ise "*Ta Yüeh-chih*" olarak bahsettikleri bir devlet oluşmuştur.[202] Bu devletin bir süre sonra Hindistan'ı da hâkimiyeti altına aldığı bilinmektedir.

Kuşanların egemenliği her biri bir yüzyıl olan üç bölümde incelenebilir. İlk bölüm, M.S. 1. yy nın tamamını ve tahminen 2.yy nın ilk on ya da yirmi yılını almaktadır. Bu zaman dilimi Kujula Kadphises, Vima Kadphises ve Kanişka'nın dönemlerini

---

[198] Walter Ruben, *Eski Metinlere Göre Budizm*, Lütfü Bozkurt (Haz.), Okyanus Yayıncılık, Ankara 2000, s.11.

[199] Annemarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Recep Kibar (Haz.), Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999, s.211.

[200] A.Hilmi Ömer Budda, *Dinler Tarihi*, Vakit Gazete Matbaa Yayını, İstanbul 1995, s.238-239-240.

[201] Hammet Arslan, a.g.m., s.4-5.

[202] Mehmet Tezcan, "Kuşanların Menşei", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1228.

içerir.[203] Gerek Kuşhan Devleti ve gerekse Budizm'in tarihi açısından önemli bir kişilik Kanişka'dır.

Kanişka döneminde Budizm'in altın çağı yaşadığı ifade edilebilir. İ.S. 30 senelerinde Gandhara ve Pencab'ın yönetimini almasıyla kurulmuş olan krallığın İ.S. 78-120 seneleri arasında hükümdarlığını yapmıştır.[204] Kanişka, hâkim olduğu topraklarda meydana gelen kültür ve din çeşitliliğinin farkındaydı ve hepsine saygı ve özen göstermiştir. Hem Budist Gandhara hem de Mathura okuluna destek çıkmıştır. Bunun sonucunda Samath Okulu ile özgün bir Hind-Kuşan sanatı oluşmuştur. Bu okullardaki heykellerden geriye kalanlarda Türk süvarilerine ait belirli elbiseler bulunur.[205]

Kuşanların dinlere karşı hoşgörülü tavrından sikkeleri İran, Hint ve Budist unsurları içerir. İran tanrısı Ardokşo ve Hint tanrısı Şiva onlar için oldukça önemli bir yere sahipti. Kuşanların ikinci kralı Virna, hint dinlerine olan beğenisini İpek yolunda hâkimiyet kurmak için kullanmıştır. O dönemde ticareti Hintliler gerçekleştiriyordu. II. Kanişka manastırlar ve tapınaklar yaptırarak Budizm'in yayılmasında büyük rol oynamıştır. Kanişka'nın Budist olup olmadığı bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda onun için ikinci Aşoka ismi kullanılır. Kuşanlar Buda'yı insan olarak tasvir etmişlerdir. Üçüncü asırdaki Çin Budist kaynaklarında Kuşan bölgesinin Budizm'in merkezi olduğu belirtilir.[206]

Kuşan yöneticileri Budizm ve Hinduizm gibi dinlere vergiler nedeniyle hoşgörülü bakmışlardır. Seyyah Budist tüccarlar, ticaret amacıyla gidilen bölgelerden döndüklerinde önemli mallar, düşünceler ve teknolojilerde beraberinde getirmekteydi. Tüccarların etkisiyle Budizm uluslararası kimlik haline gelmiştir. Bu nedenle imparatorluk önemli bir unsur haline gelmiştir. Kuşan ekonomisinin gelişmesi demek Budizm'in gelişmesi demekti. Zengin tüccarlar tarafından

---

[203] Awadh Kishore Narain, "Kuşan Devleti", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1300.

[204] Walter Ruben, *Eski Metinlere Göre Budizm*, Lütfü Bozkurt (Haz.), Okyanus Yayıncılık, Ankara 2000, s.12.

[205] Salim Cöhce, "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1290.

[206] Hammet Arslan, a.g.m., s.6-7.

manastırlar yapılmıştır. Budist kutsal metinlerinin oluşmasına ve Budizm sanatının ilerlemesini sağlayan katkıları da olmuştur.[207]

Budizm, Hindistan'da önemini yitirip azınlık olmasına karşılık yakın ülkelerde yayılım göstermeye devam etmiştir. Hindistan'dan kaçan keşişlerin İç Asya'daki önemli kentlerde tekrardan yaşama yerlerini, dinlerini devam ettirecek ortam aradıkları görülür. Bu kentlerden Hotan, Yarkent, Kaşgar ve Kuça Budizm'in İç Asya'daki tarihi olarak önemlidir. Bu bölgelerde 19.yy başında yapılan kazılar sonucunda Budizm'e ait pek çok tapınak ve çeşitli sanat eserleri bulunmuştur. Budizm'in İç Asya'daki yayılımı Türk tarihi ve kültürü açısından önemlidir. Budizm'in etkisi İslamiyet'in İç Asya'ya gelişine kadar sürmüştür. Kuşanlar Döneminde Doğu Türkistan'da; Kuça, Kaşgar, Aksu, Turfan gibi bölgelerde Budizm'in yayılıp geliştiği bilinmektedir.[208]

Budist keşişler ve tüccarlar ekonomik ve manevi olarak fayda sağlayacaklarını düşünerek Çin'e doğru yönelmişlerdir. M.S. 232'de Kuşanlar kuzeybatı Hindistan'ı ve Orta Asya'yı kaybetmişler ve Sasani hanedanlığı hâkimiyet kurmuştur. Sasani'nin hâkimiyeti Akhunların saldırısıyla sona ermiştir. Sasaniler ve Akhunlar ticaret yolunu elinde tutabilmek için sürekli Budistlerin fazla olduğu yerlere hâkimiyet kurmak istemişlerdir. Akhunlar ticari faaliyetleri sürdürebilmeyi başarmıştır. Akhunların ekonomik sıkıntıları ortaya çıkmış ve bunun üzerine Göktürkler ortaya çıkarak bölgede etkinlik göstermiştir.[209]

2.1.1.1.1.4. Akhunların Hâkimiyetinde Budizm Ve Nesturi Hıristiyanlık

Çin kaynaklarında önceden Hua olarak adlandırılan Akhunlar ya da Eftalitler, Wei'lerin Şansi'nin kuzeyindeki Sang-kan'da yaşadıkları dönemde Juan Juanlara boyun eğmek zorunda olan küçük bir halktı.[210] Bizanslı tarihçiler Beyaz Hun anlamına gelen Akhunlar olarak adlandırmışlardır.[211]

---

[207] Hammet Arslan, a.g.m., s.4-5.

[208] Ruben, a.g.e., s.13.

[209] Hammet Arslan, a.g.m., s.6-7.

[210] Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.250.

[211] Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, (Çev. M. Resat Uzmen), Ötüken Yayınları, İstanbul 1980, s.82.

Akhunlar, MS. 350-558 yıllarında çoğunlukla Batı Türkistan ve Afganistan olarak Hunların War-Hun kolundan türeyen bir devlettir. Bazı kaynaklarda Eftalit olarak da bahsedilir.[212] Akhunlar, Sasani kralı Firuz döneminde Horasan'a saldırmış ve hükümdarı yenerek öldürmüştür. Akhun hükümdarı bu zaferin ardından Arap-Fars tarihçileri tarafından "*Akşunwar, Akşunwaz*" olarak adlandırılmıştır. Bu adın Soğdakça kral anlamına gelen **"***Khşevan*" unvanının bozulmuş hali olarak düşünülür.[213]

Akhunların şehirlerde oturmadıkları, hükümetlerinin taşınabilir karargâh olduğu ifade edilir. Akhunların elbiselerinin keçeden, hükümdar ve eşinin de ipekten elbiseler giydiği bilinir. Su ve otlak aramak için sık yer değişikliğinde bulunurlar. Yazları serin, kışları ılımlı alanlara yerleşirlerdi. Hükümdarları kare şeklinde büyük bir çadır diktirmiş ve her tarafı duvarlarda yün halılar serilmiştir.[214]

Akhun devleti kurulduğu ve hâkim olduğu bölgelerin bir sonucu olarak çeşitli dinlerle temas kurma imkânı bulmuştur.

Taşağıl'ın çalışmasında belirttiği üzere; Akhunlar Hinduizm ve Budizm dinlerinden oldukça etkilenmişlerdir. Bunu sanatlarında, yaşam tarzlarında görmek mümkündür. Hükümdarları tavus kuşu veya anka kuşu denilen kuşun ayaklarına sahip taht üzerinde otururlardı.[215] Hükümdarın eşinin ipekten elbisesi, etekleri uzun bir şekilde yerde sürünüyordu. Başının üstünde beş ayrı renkte kıymetli taşlarla süslü biraz yüksek olmakla uzun bir boynuz taşıyordu.[216] Akhunların sadece söz edilen dinlerle değil Hıristiyanlık diniyle de teması olmuştur.[217]

---

[212] Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, Bilge Kültür Sanat Yayın, İstanbul 2020, s.46-47.

[213] Grousset, a.g.e., s.82.

[214] Grousset, a.g.e., s.84-85.

[215] Taşağıl, a.g.e., s.48.

[216] Grousset, a.g.e., s.84.

[217] İbrahim Çeşmeli, "Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültler, Ritüeller ile İkonografi (M.S.8. Yüzyıla Kadar)", *Art Sanat Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2015, s.66.

2.1.1.1.1.4.1. Nesturi Hıristiyanlık

Türklerin tanıma imkânı bulduğu evrensel ve büyük dinlerden biri de Hıristiyanlık[218]tır. Hıristiyanlığın Nesturilik kolu daha çok Orta Asya Türkleri tarafından merak edilmiş ve ilgi görmüştür. Bu nedenle Orta Asya'da var olmasını sağlamışlardır.[219]

Nesturiliğin, Orta Asya'ya gelişi diğer bölgelerde olduğu gibi ticaret yollarıyla meydana gelmiş olabilir.[220] Ön Asya'dan, Maveraünnehir'in Baykent, Buhara ve

---

[218] Hıristiyanlık, Orta Doğu kökene sahip tek tanrılı bir dindir. İsa'nın Yeni Ahit'teki öğretilerine dayanır. İsa'nın adından dolayı İsevilik, memleketinden dolayı Nasranîlik olarak da bilinir. Bu inanca sahip kişilere Hıristiyan adı verilir. Hıristiyanlığın kutsal kitabına Kitabı Mukaddes denir. 2.4 milyardan fazla inananı olmasıyla dünyanın en popüler dinidir. Bkz. Ahmet Murat Seyrek, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Yediveren Yayınları, İstanbul 2019, s.76. Hıristiyanlar; Baba, oğul ve Kutsal Ruh adı altında üç kişilikte tek bir Tanrı'nın varlığına inanırlar. Onların inancına göre Baba, kâinatı yaratmıştır, oğul; günahın gücünden insanlığı arındırmak adına kendini çarmıhta feda etmiştir. Kutsal Ruh, ilahi sevgiyi insanın kalbine ve gönlüne veren güçtür. Hıristiyanlar "üçlükte birlik" doktrinin akılla değil yalnız imanla kavranabileceğini iddia ederler. Bkz. Mahmut Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet,* Ensar Neşriyat Yayınları, İstanbul 2018, s.393.

Yeni Ahit'in Hz. İsa ile ilgili verilen bilgilere bakıldığında, Kral Herod'un öldüğü M.Ö. 4. yıllarında Galile bölgesinde Nasıra adlı kasabada bakire Meryem'den olan yahudidir. İsa çocukluğunu, gençliğini Nasıra kasabasında geçirmiştir. M.S. 28 yıllarında Hz. Yahya İsa'yı Ürdün nehrinde vaftiz etmiştir. Yahya'nın vefatıyla yaklaşık 30 yaşlarında bildirilere başlamıştır. M.S 30 yılında Kudüs'teki yaşana olaylardan dolayı dönemin Roma valisi tarafından İsa, kargaşa, anarşiye neden olmasından dolayı suçlanarak çarmıha gerilmiştir. Hz. İsa, çoğunlukla köylerde, kasabalarda, kırsal alanlarda vaazlar vermiştir. Orada yaşayanları Tanrı'nın tekliğine inanmalarını ve Tanrı'ya iman etmelerini sağlamaya çalışmıştır. İsa'nın yaptığı bildiri daha öncesi Hz. Yahya aracılığıyla yapılıyordu. İlk İncil olarak görülen Markos İncili, dönemin yöneticilerinin Hz. Yahya'yı hapse attığını ve İsa'nın Galile bölgesinde "*Zaman doldu, Tanrı'nın Egemenliği yakındır. Günahlarınızdan vazgeçin ve bu mesaja inanın*" sözleriyle Hz. Yahya'nın devam ettireceğini açıklamıştır. Matta İncili'nde Hz. İsa kendisinin yalnızca Yahudilere gönderildiğini söyleyerek havarilerini başka uluslara öğretilerde bulunmamaları için uyarmıştır. "*Ben İsrail evinin kaybolmuş koyunlarından başkasına gönderilmedim" (Matta 15:24); "diğer uluslara ait yerlere gitmeyin. Samiriyelililere ait kentlerin hiçbirine uğramayın. Bunun yerine sadece İsrail halkının kaybolmuş koyunlarına gidin*" (Matta 10:5-6) Hıristiyanlığın kurucusu olarak görülen Pavlus'un fikirlerinden yola çıkılarak İsa ilk Hıristiyan toplumu tarafından kurtarıcı olarak gelen "Oğul Tanrı" olarak görülmeye başlanmıştır. Asli günah, insan soyunun suçluluğu Yahudi tarihi boyunca bu günahın ve suçluluğa yok olması amacıyla Tanrı'nın farklı ilahi müdahalelerin gerçekleştiği ve her seferinde olumsuz sonuçlanmasıyla Tanrı'nın İsa'yı bakire Meryem aracılığıyla dünyaya gönderdiği insanlar için çarmıhta kendini feda ettiği, üçüncü günde tekrar dirilip göklere yükseldiğine benzer inanç temelleri değiştirilerek sorgusuzca kabul edilir hale getirilmiştir. Böylece günümüz Hıristiyanlığın başlangıcı oluşturulmuştur. İsa'nın insanları yalnızca Tanrı'ya iman etmelerini ve onun emirlerine uymaları için çağrılarda bulunmasının aksine Pavlus insanları İsa'ya iman etmeleri için çağrıda bulunarak İsa'yı tanrısallaştırmıştır. Günümüz Hıristiyanlığın verdiği mesajlar ile İsa'nın verdiği mesajlar tamamen zıttır. İsa'nın çağrısı tıpkı İslam'ında çağrısı gibi Tanrı'nın birliği ve insanların tamamen O'nun iradesine teslimiyettir. Günümüz Hıristiyanlığın vurgusu Tanrı'nın dünyadaki görünüşü olarak Hıristiyan teslisin parçası olan İlahi Oğul Rab Mesih'in bütün insanlığa duyurulmasıdır. Bkz Mahmut Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet,* Ensar Neşriyat Yayınları, İstanbul 2018, s.362-365.

[219] Çeşmeli, a.g.m., s.66.

[220] Günay ve Güngör, a.g.e., s.182.

Semerkant gibi belirli büyük şehirlerden gelen milletler arası İpek yolu, hem ekonomiyi hem de din ve kültürleri de değişime uğratmıştır. Bölgedeki Türklerin temas etmesine aracı olmuşlardır. Maveraünnehir'e yayılan Hıristiyanlık, Zerdüştlükle Budizm arasında uzun zaman süren mücadelelerden de fayda sağlamış ve hızlı bir şekilde yayılım göstermiştir. Kısa vakitte bölgede etkin olmaya başlamıştır.[221]

Türklerin Hıristiyanlıkla etkileşiminin çok eskilere dayanmayla beraber ilk temasların başlangıcı konusundaki bilgiler oldukça belirsizdir. V. Barthold, Manihaizm'in Orta Asya'da Hıristiyanlık'tan önce yayıldığını ve M.S. 11.yyda olduğunu söylemenin mümkün olduğunu ifade eder. Türklerin, Hıristiyanlık ile etkileşimi çoğunlukla doğu kiliseleri ile gerçekleşmiştir. Ortodoksluk birinci sıradadır. Orta Asya'da ise Sasaniler döneminde Nesturilik, ilk olarak İran'a gelmiş, sonralar ise Türkler arasına geçmiştir. Nesturiliğin, Orta Asya'da Türklerde gerçek anlamda yayılmaları ve başarıları, Sasani devletinin yıkılarak, 8.yy Asya bölgesinden İslamiyet'in siyasi hâkimiyetinin oturduğu zamanda gerçekleşmiştir. Orta Asya'da Nesturiliği 781'de dikilen ünlü "*Si-n-gan-fou*" kitabesi anlatır. Kitabenin içeriği; Nesturi din adamı A-Lo-Pen'in 635'de Çin'e gelişinden, kitabenin dikildiği döneme kadar, Çin'de bulunan Nesturi Kiliseyi anlatır.[222] 638'de kendisine manastır yaptırması için izin verilmiştir.[223]

Nesturilik, Orta Asya Türkleri tarafından ilgi görmüş ve Türkler Orta Asya'da yayılmasında önemli rol oynamıştır. Orta Asya'da bilhassa Baktriana, Soğdiana ve Semireçe gibi bölgelerde, 5. yy ortalarından 6.yy ortalarına kadar etkinlik gösteren Akhunlar arasında oldukça çok Hıristiyan bulunuyordu. Sasani hükümdarı I.Kavad tahttan indirilip, tutuklanmasının ardından 498'de, İran'dan kaçıp Akhunlara sığınmasında, Hıristiyanlar tarafından yardım görmüştür. Kavad'ın tekrar tahta çıkmalarını da yine Akhunlar sağlamıştır. Nesturi bir yazarın ifadesine göre; O (Kavad) Hıristiyanlara karşı iyi düşünceler içindeydi. "Çünkü Türklerin (Eftalitler) hükümdarına gitmesinde onlardan bazıları yardım etmiştir." Kavad'ın İran'dan

---

[221] Günay ve Güngör, a.g.e., s.182.

[222] Günay ve Güngör, a.g.e., s.182.

[223] Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, Ankara 1994, s.18.

Akhunlara doğru kaçarken, yanında John ve Thomas adında Hıristiyan kişilerde bulunuyordu. Bu Hıristiyan kişiler otuz yılı aşkın Akhunlar'da yaşam sürmüştür. Daha sonra tekrardan kendi devletine dönmüşlerdir. Onların yanına sonradan misyonerlik amaçlı gezen Arran'lı Piskopos Karadusat ve dört rahip de gelmiştir. Bu sonradan gelenler yedi yıl kalmışlar ve bu sürede Akhunların birçoğunu Hıristiyanlaştırmışlardır. Öyle ki zamanla Nesturi Patriği tarafından Akhunlar'da bulunan Hıristiyanlar için piskopos göndermişlerdir. Akhunlardan sonra Göktürkler döneminde, Türkler arasında Hıristiyanlık yayılım göstermiştir. Bizanslı tarihçilerden Theophylaktos Simokates'in 7. yy eseri ile Theophanes Confessor'un 9.yy eserinde, 581'de Sasaniler tarafından tutuklanarak Bizans hükümdarına gönderilen Türklerin alınlarında, siyah haçtan dövme bulunuyordu. Bizans hükümdarı bunun anlamını sorduğunda Türkler, yıllar önce vebanın çıkması üzerine aralarında bulunan Hıristiyanların tavsiyesi üzerine bu işaretle, topraklarındaki hastalıktan kurtulduklarını ifade etmişlerdir.[224]

2.1.1.1.1.5. Göktürkler Döneminde Baktriya Ve Soğdiya'nada Budizm

Akhunlar, İpek yolu ticaretinde önemli rol oynuyordu. Sasanilerle sürekli mücadele içerisinde olan Akhunlar sonralar Göktürklerle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bunun neticesinde Akhunlar yıkılmıştır ve ipek yolu hâkimiyeti Göktürklere geçmiştir. Akhunlar sadece ipek yolu için değil baharat yolu için de önemli unsurdu, ikisine de hâkimdi.[225]

Çinli Budist Hsüan-tsang (VII. Yüzyıl) adındaki gezgin, İslam'ın Baktriya bölgesine temas etmeden önce orada 100 Budist manastırı ve 3000 keşiş bulunduğunu ifade eder. Manastırlar tüccarlardan gelen bağışlarla ayakta kalmıştır. Budist keşişler ve kaldıkları manastırlar İpek yolundaki ticari faaliyetin önemli adımlarından birisi haline gelmiştir. Maurya imparatorluğunun çöküşüyle Hint bölgesinde Hindu Sunga Hanedanlığı egemenliği başlamıştır. Sunga hanedanlığının kralı brahmin Puşyamitra Sunga ile ilgili Budistleri öldürttüğü ve Brahmanizm'in tekrar etkili olması için uğraştığı söylenir. Bu nedenle Budistler Hint topraklarında barınamamışlar ve

[224] Günay ve Güngör, a.g.e., s.182-183-184.
[225] Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, Bilge Kültür Sanat Yayın, İstanbul 2020, s.46-47-48.

Keşmir, Kandahar, Baktria gibi bölgelere yerleşmişlerdir. Puşyamitra'dan sonra gelen hükümdarlar Budistlere karşı hoşgörülü olmuştur.[226]

2.1.1.2. Coğrafi Konum Ve Coğrafi Şartlar

Çeşitli Türk topluluklarının İpek Yolunun neden olduğu koşullar nedeniyle farklı dinlerle temas etme imkânı bulduğu anlaşılmaktadır. Orta Asya'da İpek yolunun önemli bir noktasını oluşturan Baktriya ve Soğdiyanada hâkim olan Kuşhan, Kidarit, Akhunlar gibi toplulukların Budizmle teması da bu bağlamdadır. Yine İpek Yolu'nun doğu bölümünde, Çin'in kuzey ve kuzeybatısında yaşayan Hun soylu toplulukların da Budizmle temas etmesi benzer gerekçelerle açıklanabilir.

M.Ö. 5. Yüzyılda Budizm'in Hindistan'da varlığını göstermesiyle, Orta Asya'ya M.S. 1.yüzyılda temas etmiştir. Budizm, Hindistan'dan Keşmir ve Kuça aracılığıyla yayılmıştır. Kuça'da Hinayana mezhebi etkinlik gösterirken, asıl olarak Mahayana mezhebi varlık göstermiştir. 3. Yüzyıl sonları ve 4. Yüzyılın başlarında Kuzeyli kabilelerin Çin'i ele geçirmesiyle Budizm Çin'de varlığını göstererek etkinliğini arttırmıştır. Tun-huang, en köklü Budist merkezi haline gelmiş ve Po yüan-hsin adında Hintli bir rahibin Kuça kralı adına Mahayana Sutra'yı Tun-huang'da çevirmesiyle ilk çeviriler görülmüştür. Tun-huang'da doğan Fa-hu adında Yüeçi kökenli bir Budist rahip Budizm tarihinin en büyük çevirmeni olarak görülür. Gençlik yıllarında bir Hintli rahibe katılmıştır. Orta Asya ve Hindistan'ı gezmiştir. Yolda birçok çeviriler gerçekleştirerek, çevirilerin başlamasına neden olmuştur. Halk tarafından "*Ch'ang-an Boddhisatvası*" lakabını almıştır.[227]

2.1.1.2.1. Kuzey Liang Hunları Ve Budizm

Hunlar, Türk halklarının şekillenmesinde çok büyük rol oynar. Hunlar, MÖ. 1500 yılında başlayarak Miladi M.S. 5. yy sonlarına kadar 2000 yıllık uzun bir süre diliminde Orta Asya ve Avrupa'da kimsenin unutamayacağı etkiler yaratmıştır. Hunlar, Hsia (MÖ. 2100-1600), Yin (MÖ. 1600-1100), Chou (MÖ. 1100-256), Tsin (MÖ. 221-207) ve Han (M.Ö. 207 MS. 220) hanedanları ile komşu olarak yaşamıştır. Hunlar hem eski Çin'in ekonomi ve kültürüne katkıda bulunmuş hem de Orta

---

[226] Hammet Arslan, a.g.m., s.5.

[227] Tilla Deniz Baykuzu, *"*V.Yüzyılda Hunlar Ve Budizm*", A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* Sayı: 34, Erzurum 2007, s.196.

Asya'da yaptıklarından dolayı Çin tarihinin kurulmasında önemli etken olmuştur. Hunlar, MÖ. 8. yy'dan beri güçlü bir siyasi güç olarak tarih sahnesine yerleştiler ve 3.yy'da Hun imparatorluğunu kurarak Çin'e karşı büyük tehlike olmaya başladılar.[228]

Çin'de Budizm'in varlığı ilk olarak Han Hanedanı döneminde ortaya çıkmıştır. Yaygın olarak Budizm'in kabul edilmesi ve gerçek bir din olarak görülmesi On Altı Devlet Dönemi'ne denk gelir. Bu dönemde Batı Bölgeleri'yle oluşan yakın siyasi ve ticari ilişkiler ve yeniliği yerleşik yaşamın bir gereği olarak gören yabancı yöneticilerin açık görüşlülüğü, Budizm'in hiçbir engel ile karşılaşmadan yayılmasına ve kalıcı hale gelmesine fırsat sağlamıştır.[229]

Hun topluluklarının Budizm ile tanışması hususundaki önemli süreçlerden biri Hun devletine bağlı toplulukların zaman zaman güneye hareket ederek Çin topraklarına yerleşmesi olmuştur. Bu topluluklar özellikle 3. Asrın sonlarına doğru Çin siyasetinde de etkin rol oynamaya başlamışlardır. Büyük Han Hanedanlığı M.S. 220 yılında çökmenin ardından Çin'de küçük devletçikler kurulmuştur. Ancak ülke yabancılar tarafından işgal altına girmiştir. M.S. IV-V. Yüzyılda bölgede Türk, Tibet ve Moğol topluluklarının oluşturduğu yaklaşık yirmi kadar yabancı devlet varlığını sürmüştür. Çin tarihinde "16 Devlet Dönemi" olarak adlandırılır. Bu devletlerden dördü İlk Chao, Sonraki Chao, Hsia ve Kuzey Liang olmak üzere Hun devletidir.[230]

Kuzey Liang güçlü bir devlet olması bakımından önemlidir. Kuzey Liang'ı Çinceyi çok iyi bilen, zeki ve stratejik açıdan uzman olan Chü-ch'ü Meng-hsün kurmuştur. Devletin kurulmasının ardından Güney Liang, Batı Liang ve Batı Chin devletleriyle mücadele etmiş ve Batı Liang'ı yıkmıştır. Bu durum sonucunda Türkistan'ın 36 şehri onun emri altına girmiştir. Bu şekilde güçlenerek İpek yolunun kontrolünü de ele geçirmiştir. Ancak zamanla Tabgaçlar tarafından tehlike olarak görülmesiyle Tabgaçlar tarafından Kuzey Liang yıkılmıştır.[231]

---

[228] Turgun Almas, *Uygurlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.58.

[229] Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s.50.

[230] Baykuzu, a.g.m., 2007, s.196-197.

[231] Baykuzu, a.g.m., 2007, s.197.

On Altı Devlet Dönemi'nde Hunlardan, özellikle Shi Le, Shi Hu ve Jü-gü Meng-xün (Meng-hsün) dönemlerinde Budizm'e oldukça değer verilmiştir. Sonraki Zhao (Chao) Hükümdarı Shi Le, Hindistan'dan gelen Budist misyoner[232] Fo Tu Cheng'in tesiriyle Budizm'i kabul etmiş ve bu şekilde Sonraki Zhao Devleti sınırları dâhilinde kalan halkın çoğunluğu Budizm'i kabul etmiştir. Shi Hu döneminde ise Wang Du, Budizm'in yabancı bir düşünce biçimi olduğunu ve ve yasaklanması gerektiğini ifade etmiştir. Shi Hu ise kendisinin de dışarıdan gelme bir yabancı olduğunu ve bütün bir Çin'i yönettiğini ifade ederek, Budizm'e karşı olmayacağını ve yayılmasını sağlayacağını belirtmiştir.[233]

Kuzey Liang Devletinin kurucusu Meng-hsün'ün düşünce sistemine göre Konfiçyüs'ün Çin kültürüne uygun olan felsefesi bozkır kültürüne uymuyordu. Bu nedenle Hindistan'dan Orta Asya'ya gelen Budizmin Mahayana ekolü Meng-hsün için daha uygun görünmüştü. Mahayana mezhebinde bulunan Bodhisatva düşüncesi Türk kültüründe bulunan Kutlu Kağan düşüncesi ile benzerdi. Hinayana "küçük gemi" kişisel kurtuluşu savunurken, Mahayana "büyük gemi" nirvana için kurtarıcının kişisel kurtuluş yerine halkının kurtuluşunu savunan Bodhisatva mevcuttu. Kuzey Liang kralının önem verdiği mahayana mezhebi dışında bir de T'an-wu-chen/Dharmaksema adında Budist rahip vardı. Dharmaksena Orta Hindistan'da doğmuş ve babasını altı yaşında kaybetmesiyle annesiyle yaşamını sürdürmüştür. Hinayana rahibi olan Fa-min Dharmaksema'nın annesini beğenmiş ve onu öğrencisi olarak yanına almıştır. On yaşına geldiğinde zekiliği ile ön plana çıkmayı başarmış ve hafızasına en az 10.000 kelime almıştı. Dharmaksema, Fa-min'in öğrettiği Hinayana mezhebinde aradığını bulamamış ve başka bir rahipten Mahayana mezhebini öğrenmeye başlamıştır. Yirmi yaşında artık iki mezhepten de hafızasında bilgiler bulunmaktaydı. Artık yaşam sürdüğü yerden ayrılarak Kuça şehrine gitmeye karar vermiştir. Kuça'da zaman geçirdikten sonra Shan-shan'a

---

[232] Bulundukları bölgelerde önceleri şüpheyle karşılanan Budist misyonerler kendilerini kabul ettirmek adına birçok yöntemler geliştirmişlerdir. Bunlar çoğunlukla kehanet, sihirbazlık, hastalıkları iyileştirmek, kendilerini olağanüstü güçlere sahip olarak tanıtma gibi yöntemlerdi. Bu kişiler, o ülkenin güçlü kişilerini kendilerine çekebilmek için siyasetlerini bu kişilerin karakterlerine uygun olarak ayarlıyorlardı. He-lian Bo-bo çok sert yapılı, kişilerin gücünü bileğiyle ölçen bir karaktere sahip bir kişiydi. Kendisine kılıç işlemeyen Hui shi adlı bir Budissten bahsedildiğini duyduğunda öfkelenir. Bu kişiyi öldürmek amacıyla hemen çağırttır ancak rivayete göre Hui shi'ya bir şey olmaz. Bundan dolayıdır ki He-lian-Bo bo Budizm'e geçer. Bkz. Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s.51.

[233] Otkan, a.g.e., s.51.

gitmiş ve orda krala hizmet etmiştir. Sonralar kralın kız kardeşiyle birlikte olmasından dolayı 412 yılında kaçmak zorunda kalmıştır.[234]

Kuzey Liang devletinin himayesi altına girmiştir. Doğaüstü güçleri olduğunu, ruhlarla konuşabildiğini ve iyileştirme gücüne sahip olduğunu söyleyerek Meng-hsün'ün dikkatini çekmişti. Meng-hsün'ün veliaht olan oğlu savaşta ölünce, Buddha'nın oğlunu koruyamadığını düşünmeye başlamış ve elli yaş altındaki rahipleri mesleklerini bırakmalarını emretmiştir. Annesi için yaptırdığı altın heykelden gözyaşı gelince bunu annesinin mesajı olarak kabul edip, Budist rahiplere karşı tavrını tekrar düzeltmiştir. Dharmaksema'yı danışmanı olarak seçmiş ve ona "Aziz" unvanını vermiştir. Dharmaksema, Kuzey Liang Hunlarında Budizmin yayılmasını ve Doğu Asya'nın Budizmi kabul etmesinde önemli rol oynamıştır. Liang-chou'da Dharmaksema tarafından çok sayıda sutra çevrilmiştir. Onun etkisiyle bu bölge çeviri merkezi durumuna gelmiştir. Dharmaksema'nın, "*Bodhisatvabhumi-sutra*", "*Karuna pundarika-sutra*", "*Mahavaipulyamahasannipata-sutra*", "*Mahasamnipata-sutra*" ve "*Bhadrakalpika-sutra*" gibi birçok çevirileri vardır.[235]

Meng-hsün okumayı çok seven bir hükümdardır ve Çin'den, Hindistan'dan özel getirttiği yazma eserleri tercüme ettirmiştir. Budist Mahayana mezhebi ile alakalı döneminin en zengin kütüphanesini inşa ettiriyordu. Kuzey Liang'ın başkenti olan Ku-tsang okuma oranı fazla olan bir yerdi. Meng-hsün'ün ailesi Konfiçyüs ve Budist öğretilerinin takipçisi olmuştur. Meng-hsün, her zaman rahipleri ve bilim adamları desteklemiştir. Ayrıca tarihçilere Tun-huang şehri ve Liang bölgesi hakkında yazdırmıştır. Meng-hsün, Ku-ts'ang'ın batı tarafında Lu-ch'en manastırı inşa ettirmiştir. Ayrıca Konfüçyanist okullar da açtırmıştır. Meng-hsün, Bin Buddha Mağaraları olarak adlandırılan Mo-kao Ku'da 280 tane "oy" olarak adlandırılan Budist mağara tapınakları inşa ettirmiştir.[236]

Kuzey Liang'ın yaptırdığı günümüz Çin Halk Cumhiriyeti'nin Tun-huang şehrindeki ve Tun-huang Bin Buddha Mağaraları ismiyle anılan "Mo-kao Mağaraları", Hunların

[234] Baykuzu, a.g.m., 2007, s.198-199.
[235] Baykuzu, a.g.m., 2007, s.200.
[236] Baykuzu, a.g.m., 2007, s.201-202.

mimarisidir.[237] Bu mağaralar Türk ve dünya sanat ve edebiyat tarihi açısından oldukça önemlidir. Bunun nedeni çok fazla fresk ve heykeller bulunması ve sayısız Uygurca yazmalara sahip olmasıdır. Tun-huang, Han hanedanlığı döneminde kurulmuştur. Budizmin yayılım gösterdiği ana merkezlerinden biridir. Çok sayıda Budist mağaralarına sahiptir. Tun-huang'ın kuzey doğusunda bulunan Wu-shan dağının doğu eteklerinde inşa edilen mağaraların ilki M.S. 366 yılına denk gelir. Hepsi "16 Devlet Dönemi"–Yuan Hanedanlığı dönemi arasındaki dönemde inşa edilmiştir. Tang Hanedanlığı zamanında mağaraların sayısı bini aştığından "Bin Buddha Mağaraları" adı verilmiştir. Sağlam olarak günümüze kalan mağara sayısı 492'dir. Bu mağaralarda Çin ve Türk Budist sanatına ait örnekler mevcuttur.[238]

2.1.1.2.2. Kuzey Liang Hunları Ve Taoizm

Taoizm[239] ile Türklerin ilişkileri tarihi kayıtlarda 4.yy dan itibaren görülmektedir. Çinlilerin "*C'gü-ch'ü*" olarak adlandırdığı Hunların günümüz Doğu Türkistan ile Kuzey Çin bölgesinde kurdukları devletin topraklarında, 4. Ve 5. yyda, Göktürk kağan soyu da yaşam sürmekteydi. Bu soy Çinlilerin "A-shi-na" olarak ifade ettikleri Çınga (Kurt) olan efsanevi dişi Böri'nin torunları olabilirdi. Çince günümüzde "P'ing-liang" adı verilen bölgede, bir Taoist[240] ziyaretgâh olan dağın eteğinde yaşam sürüyorlardı. Bu Taoist ziyaretgâhı olan dağlarda ölümsüzlük sunan bir ot benzeri

---

[237] Baykuzu, a.g.m., 2007, s.194.

[238] Baykuzu, a.g.m., 2007, s.194-195.

[239] Lao-tzu tarafından kurulan felsefi bir düşünce sistemidir. Temel kavram ve ilkeleri "Tao-te Çing ve Zhuangzi (M.Ö. 350)" adlı klasik metinlerde bulunur. Bu metinler Lao-tzu ve Zhuangzi'ye atfedilmiştir. M.Ö. 2.yy da eski Çin inançlarını da kapsayacak şekilde Taoizm dini bir özelliğe bürünmüş oldu. Zhang Daoling'in milattan sonra 142'de Lao-tzu'dan vahiy geldiğini öne sürmesi ile Taoizm felsefi düşünceden dini boyuta halini alması başlamıştır. Bkz. Cahit Akşit, *Dinler Tarihi*, Kamer Yayınları, İstanbul 2016, s.97-98. Yaygın bir rivayete göre, M.Ö. 600'da doğduğu düşünülen Lao-tse, Chou sarayında kütüphaneciyken saraydan giderek, Çince Tao adı verilen hikmet kurallarını yazmıştır. Çin sınırlarından ayrılırken bunu nöbetçi olan birine bırakmıştır. Bu felsefi düşüncede insan, doğanın her görünüşünü, göreceli bir şekilde hikmet sayıp, doğanın kurallarına göre yaşam sürmenin yolunu yaşamalıdır. Bkz. Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür ve Tarihi ve İslama Giriş,* Edebiyat Fakültesi Matbası, İstanbul 1978, s.48. Lao-tzu'ya göre aziz; sakin ve dingin olmasından dolayı suya benzer. Su, şekli olmayan ona girdiği şeyin şeklini alan maddedir. Su, yumuşaklığına rağmen sert bir taşı hareket ettirebilir. Zhuangzi'ye göre ise, bıçağını hiç köreltmeyen bir kasaptır. Kasap yapacağı işi hangi hareketlerle yapılması gerektiğini bildiği için bıçağı köreltmez. Elini ona göre ayarlar. Yani Wu-wei, pratiklik ve gereksiz hareketlerden kaçmaktır. Bkz. Cahit Akşit, *Dinler Tarihi*, Kamer Yayınları, İstanbul 2016, s.10.

[240] Taoist rahipler çoğunlukla kentsel bölgelerdeki tapınaklarda vakit geçirirler. Keşişler ve rahibeler kutsal görülen dağlarda bulunan tapınaklarda yaşam sürerler. Keşişler ve rahiplerin evlenme yasakları yoktur. Taoizm'de ölümsüzlük elde edilebilir bir özelliktir. Bununla ilgili yollar ve gerekenler vardır. Bkz. Peter Archer, *Dinler Tarihi 101*, (Çev. Simge Kaytan), Say Yayınları, İstanbul 2020, s.82.

yemişler olduğuna inanılırdı. Bu yemişlerin geyikler, hâkimler ve periler tarafından yenilerek ölümsüzlüğe eriştiklerine inanılırdı.[241]

Esin'in belirttiğine göre; Taoist hâkimlerin geyiğe bindikleri ve uçabildikleri, istedikleri zamanda kaybolabildikleri düşünülürdü. Çinlilerin ifade ettiği "C'hüch'ü "Hunlarının ve Göktürklerin Lao-tse inancında saygı gösterdikleri ve bu inanç ile ilgili tapınaklar yaptırdıkları tarihi kayıtlarda geçer.[242]

2.1.1.2.3. Tabgaçlar Ve Budizm Dinini Kabul Etmeleri

4.yy bitimine doğru Kuzey Çin'de görkemli bir siyasi oluşum meydana getiren, Çinlilerin *To-ba, To-pa* olarak adlandırdıkları topluluk, Türkler tarafından da *Tabgaç* olarak adlandırılmıştır.[243] Tabgaçlar, Asya Hunlarının bir bölümüdür. Çinlilerin T'a-po olarak adlandırdıkları Tabgaçlar, IV. yüzyıl sonlarına yakın Kuzey Çin'de güçlü bir siyasi durum oluşturmuşlardır."Tabgaç" eski Türkçe'de "ulu, saygı değer" anlamına gelir. Tabgaçlar da, Moğollar, Tunguzlar ve Çinli kökenden halklar bulunuyordu. İlk olarak Kuzey Shan-si'de Tai şehri başkent seçilerek küçük I.Ta-po devletini kurdular. İlk hükümdarlarının adı Sha-ma Han'dır. 16'ya yakın küçük hükümeti yönetim altına alarak büyük bir devlet oluşturmuşlar.[244] Zamanla daha geniş alanlara yayılarak kendilerini güçlü bir şekilde göstermeye başlamışlardır.[245] Doğu Çin'deki verimli topraklara sahip olup siyasi nüfuzlarını Pekin çevresinde olan Sarı Irmak nehrine kadar etki etmiştir.[246] Tabgaçlar, ilk zamanlar Gök tanrı ya da *Bir Tenri* dinine ve törenlerine bağlı olmuşlardır.[247]

Tabgaçlar, ilk kağanları Şa-ma-han'dan beri küçük Hun devletleri ile mücadele içinde olmuşlar. Tabgaçların etkinliğinin artmasıyla Budizm de kendini göstermeye başlamış ve Budizm'i kabul etmişlerdir. Saray dışındaki halk Budizm'i reddederek merkezden uzak yerlerde yaşam sürmeye başlamışlardır. Halkın Budizm'i reddetmesinin sebebi Budizm'in kendi kültürlerine aykırı kurallara sahip olmasıdır.

---

[241] Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür ve Tarihi ve İslama Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbası, İstanbul 1978, s.48.

[242] Esin, a.g.e., 1978, s.48.

[243] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 1997, s.90.

[244] Çandarlıoğlu, a.g.e., s.38.

[245] Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s.120.

[246] Çandarlıoğlu, a.g.e., s.38.

[247] Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978, s.22.

Budizm'de yer alan "hayvan kanının akıtılması yasaktır" kuralı, Tabgaçların gök ayinlerinde verdikleri kurbanlara uymuyordu.[248]

Tabgaç devleti en parlak dönemini Tao kağan döneminde yaşamıştır. Tao tarafından Kuzey Çin tek yönetim altında toplanmıştır. II. Tsin Devletini kendisine bağlamış. Hun, Hsia krallığını ele geçirmiş ve Juan-Juanları mağlubiyete uğratmıştır. İç Asya'daki Yüe-pan ülkelerini Kuça, Kaşgar, Karaşar, Turfan gibi otuz şehir küçük devletlerini kendisine bağlamıştır. Kansu'da bulunan Hun devleti yıkılmış ve böylece İpek yolu, Türk hâkimiyetine geçmiştir. Tao, Çin askerlerinin taydan, düveden farklı olmadığını ifade etmiştir. Kendisini "Börü" olarak görüyordu. [249]

Bu dönemlerde Buda dini Çin'de fazla etkili olmaya başlamış. Tao, budizmin yayılmasını önlemek amacıyla birçok faaliyette bulunmuştur. Tapınaklar haricinde dini faaliyetler yapılmayacak ve yasaklara uymayanlara cezalar verilecekti. Tao'dan sonra geçen Kao-ch'ung ne kadar askeri alanda başarılı gelişmeler yaşasada Budizm'e karşı yaptırım uygulamamıştır. Tao'nun uyguladığı politika etkisiz kalmış. Zamanla Budizm savunulmaya, korunmaya başlanmıştır. II. Hung ile beraber devlet çöküşü yaşamaya başlamıştı. Kuça, Juan-Juanlar tarafından ele geçirilmiş ve başkent Lo-yang'a taşınmıştır. Türk kültür gelenekleri, giyim tarzı ve Tabgaç dili yazışmalarda kullanımı yasaklanmıştır. Türklerin isyanları sürekli bastırılmış ve Tabgaç hükümdarları Budizm'e yakın ilgi göstermiştir. Tabgaç devleti zamanla Türk kökenini yitirmiş ve 534'te doğu ve batı olarak ikiye ayrılmıştır. Sonralar, zamanla Çinli hanedanlar sahip olmuştur.[250]

2.1.1.2.4. Göktürkler Ve Budizm

Türk tarihi bakımından önemi bilinen ve kabul edilen Göktürk hakanlığı MS 552-744 yılları arasında varlığını sürdürmüş güçlü bir bozkır devletidir. Bu devletin kendinden önceki diğer Türk kökenli bozkır devletleri gibi, temelinde "Tanrı" inancının yer aldığı, Atalar kültü, Yer-su ruhları ve kısmen bir takım Şamanist öğelerin de dâhil edilebileceği zengin bir dini hayata sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte hâkim olduğu coğrafyanın özelliği ve yönettiği halkların kozmopolit

[248] Metin Bilal, "Budizm İnancının Türk Devletleri Üzerindeki Etkisi", *Anasay Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 6, 2018, s.71-72.

[249] Çandarlıoğlu, a.g.e., s.38-39.

[250] Çandarlıoğlu, a.g.e., s.38-39.

olması, siyasi ve iktisadi gerekçelerle de farklı dinleri tanıma imkânı bulduğu bilinmektedir. Yine de bu etkiler konusunda belli dönemler gösterilmekte olup, genelde Göktürklerin kendi inanç ve uygulamalarına sadık kaldıkları anlaşılmaktadır.

Günay ve Güngör'ün değerlendirmesine göre; Göktürklerin hakanlığının ilk döneminde Mukan ve Taspar, Batı Göktürk hakanlığında Tong-Yabgu, İkinci Doğu Göktürk hakanlığında Bilge Kağan döneminde Budizm etkili olmuştur.[251] Bu süreçlerin daha iyi anlaşılabilmesi için Hakanlığın siyasi, iktisadi ve kültürel tarihini incelemek gereklidir.

2.1.1.2.4.1. Göktürklerin Tarih Sahnesine Çıkışı Ve Gelişimi

6. ve 8. yy. arasında Göktürk adı verilen devleti ve diğer Türk devlet ve sınıflarından ayırabilmek için "Türk" ya da "Türük" olarak adlandırılıyordu. Buna rağmen kendilerine kitabelerde Göktürk adını vermişlerdir. Göktürk kelimesi "göke mensup, ilahi Türk" anlamına geliyordu.[252]

Efsanelerde, Göktürk devletinin kuruluşu 535 senesinde başlar. 552 yılında Bumin'in Juan-Juan'ları çökertmesiyle ona devlet meclisi tarafından "Kağan" ünvanı verilmiştir. Bumin devlet merkezi olarak Ötügen'i seçmiş ve Türk boylarını yönetmeye başlamıştır. Bumin devleti tek başına değil, beraber çalıştığı kardeşi İstemi'yle yönetiyordu. İstemi, "Yabgu" ünvanına sahipti ve batı tarafını yönetiyordu. İç işlerinde özgür, dış işlerinde doğuya sorumludur. Bumin'in yönetime geçtiği senenin sonunda vefat edince yerine oğlu Ko-lo başa geçer. Ancak o da vefat edince diğer oğlu Mukan yönetime geçmiştir.[253] Çandarlıoğlu'na göre; Mukan[254]

---

[251] Günay ve Güngör, a.g.e., s.155.

[252] Çandarlıoğlu, a.g.e., s.43.

[253] Hüseyin Salman, *Türk Tarihi ve Kültürü İslamiyetten Önceki Türk Devletleri,* Cemil Öztürk (Ed.), Pegem Akademi, Ankara 2021 s.18.

[254] Mukan ilk olarak Juan Juanlar'ı temizlemeye başlayarak onları ortadan kaldırdı. Ardından doğuda yaşayan Moğol kökenli Ki-tanları ve kuzeyde yaşayan Kırgızları yönetimi altına aldı. Bkz. Hüseyin Salman, *Türk Tarihi ve Kültürü*, "İslamiyetten Önceki Türk Devletleri", Cemil Öztürk (Ed.), Pegem Akademi, Ankara 2021, s.18. Artık Göktürklerin sınırları genişleyerek batıya, doğuya, kuzeye yayılım göstermiştir. Bkz. Metin Bilal*,"*Budizm İnancının Türk Devletleri Üzerindeki Etkisi", *Anasay Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 6, 2018, s.73. Mukan, tam hâkimiyet için coğrafi açıdan bakıldığında artık tek zorluk güneydeki Çin kökenli Chou ve Tsi hanedanları bulunuyordu. Mukan, Chou ve Tsi hanedanlarını da baskısı altına almıştır. Mukan, Akhun devletine ve Maveraünnehir halkına Çin'den askeri destek gelmesini engelledi. Ve 564'te Şan-si'deki Tsi başkentini kuşatarak kısa zamanda büyük galibiyetler kazanmıştır. Devlet doğuda ve batıda gücünü, nüfüzunu, askeri faaliyetlerini artırıyordu. Bkz.

dönemi devletin en parlak dönemidir.[255] Göktürk imparatorluğunda yapılan tüm askeri, siyasi hareketler Mukan kağan adına yapılmıştır. Mukan kağan 572 yılında vefat etmiş. Ötüken'de büyük bir cenaze töreni düzenlenmiştir. Törene komşu devletler, topluluklar ve Bizans'da heyet göndererek katılmışlardır.[256] Göktürk devletinin en parlak döneminde Mukan vefat etmiştir. Mukan'ın vefatı ile başa Ta-po (Taspar) geçmiştir.[257] Taspar'ın vefatı ile devlet bir anda karışıklık yaşamıştır. Mukan Kağan'ın Çinli eşinden olan oğlu Tarlopien tahta çıkmak için harekette bulunmuş ancak devlet meclisi buna izin vermemiştir. Bunun nedeni Ta-lo-pien'in annesinin aşağı tabakadan olmasıdır.[258] Bunun üzerine Ko-lo'nun oğlu İşbara'yı[259] tahta geçirmişlerdir.[260]

Ta-lo-pien'e "Apa Kagan" ünvanı verilmiştir. İşbara ile arası zamanla bozulmuştur.[261] Ta-lo-pien, batıda Tardu'nun yanına gitmiştir. Tardu, Batıda babası İstemi'nin yerine geçmiştir. Sonralar Çinli diplomat ve General Çangşeng'in tahrikleri neticesinde Göktürk devleti ikiye[262] ayrılmıştır.[263]

(Hüseyin Salman, *Türk Tarihi ve Kültürü*, "İslamiyetten Önceki Türk Devletleri", Cemil Öztürk (Ed.), Pegem Akademi, Ankara 2021, s.18-19.

[255] Çandarlıoğlu, a.g.e., s.43.

[256] Çandarlıoğlu, a.g.e., s.43-44.

[257] Salman, a.g.e., s.18-19.

[258] Chavannes, a.g.e., s.62.

[259] Çin kaynakları İşbara için; "*İşbara Kagan çok cesur idi. Bu sebeple de halkının kalbini elde etmişti*" diye bahseder. Çin elçisi geldiğinde İşbara ayağa kalkmamış, elçi bu hareketin Çin imparatoruna saygısızlık olduğunu ifade etmiştir. Ancak İşbara "*biz bütün atalarımızdan beri insanların önünde eğilmeyiz*" diye karşılamıştır. Bkz. Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s.24.

[260] Salman, a.g.e., s.19.

[261]Tilla Deniz Baykuzu, "Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soylularının Kurganları (VII.-VIII. Yüzyıl), *Tarih İncelemeleri Dergisi,* Cilt: 21, Sayı: 1, 2006, s.6.

[262] Göktürk devletinin ayrılmasıyla Doğu Göktürk devletinin yönetimine İşbara kağan geçmiştir. İşbara'nın dönemi iyi bir dönem olmamıştır. Bunun nedeni batı yönetiminden sorumlu Tardu ve ona sığınan Tarlopien'in baskısı altında kalmasından dolayı Çin'den yardım istemesidir. Yardım istemesi üzerine 585 senesinde Çin'e bağlı olmuş ve sonra vefat etmiştir. İşbara'nın vefatından sonra başa geçenlerin döneminde de bir gelişme kaydedilmemiştir. Sonralar; Tarduşlar, Bayırkurlar, Uygurlar ayaklanmaya başlamıştır. Kie-li 630 senesinde Çin ile yaptığı savaşta esir alınmış ve Çin merkezine gönderilmiştir. Sonraki senelerde esir alındığı yerde ölmüştür. Artık Doğu Göktürk toprakları Çin hâkimiyetine girmiştir. Bkz. Hüseyin Salman, *Türk Tarihi ve Kültürü*, "İslamiyetten Önceki Türk Devletleri", Cemil Öztürk (Ed.), Pegem Akademi, Ankara 2021, s.19-20. Göktürk hakanlığı ikiye ayrıldığında batı tarafında İstemi'nin oğlu Tardu vardır. Tardu'da babası gibi başarılıdır. Çin imparatorluğu Türkler'i Tardu'ya karşı kışkırtmaya çalışmış ve birçok Türk boyları ayaklanmıştır. Tardu bu ayaklanmaları bastıramamış ve Kukunor yöresindeki Moğol köklü Tu-yu-hun'lara sığınmak durumunda kalmıştır. Artık Batı Göktürk devletinde uzun süren karışıklık dönemi başlamıştır. 630 yılı iki Göktürk devleti için de şanssız bir sene olarak geçmiştir. Doğu Göktürk siyasi hâkimiyetini

Batı devleti, 657'de tamamen Çin tarafından ele geçirilmiştir. Doğu devleti ise 628'de Çin'e bağlanmış, 683'de yeniden hâkimiyeti ele alarak eski Göktürk devletinin tüm bölgelerini almıştır.[264]

I. Göktürk devletinin yıkılması ve sonrasında süren esaret süreci Türk toplumunda kalıcı izler göstermiştir. Türkler bu süreçte bu yıkılmanın sebeplerini en ince detayına kadar düşünmüşlerdir.[265] Yine bu dönemde Çin'e karşı direniş gösterilmeye başlanmıştır. Bu direnişler başarısızlıklar sonuçlansa da artık Türkler bundan vazgeçmemişlerdir. Nihayet Kutluk'un mücadelesi başarılı olmuştur. Özgürlük savaşına katılıp destekleyenlerin sayısı 5000 nüfuza çıkmıştır. Tonyukuk'da destekleyenler arasında yer almıştır. Kutluk ve Tonyukuk, Yin-şan dağlarının kuzey eteklerindeki Çogay'ı yazlık, Ötügen'de Karakum'u da kışlık merkez olarak devleti tekrar kurmuştur. Kutluk, İlteriş ünvanına sahip olmuştur.[266]

2.1.1.2.4.2. Taspar Dönemi Ve Budizm'in Kabulü

Çin kaynaklarında, Batı Wei Hanedanı'nın ana kumandanı ve Kuzey Chou devletinin kurucusu Yü-wen T'ai'nin, Ch'ang-an'de birçok yerde ibadethane ve manastır yaptırdığı bahsedilir. Bu ibadethane ve manastırlar Çin ve Türklerin ortak kullanımı için yapıldığı belirtilmiş ve "Türklerin büyük kağanı, Mu-han" için "Türk İbadethanesi" yaptırdığı da belirtilmiştir. Yü-wen T'ai'nin ikinci halefisi Mingti'nin diktirdiği yazıtta "Büyük Türk İ-ni Wen Mu-han, yaz mevsiminde kuruluşu bitirmek için döndü, bu ibadethanenin yapılması tamamen kutsal bir iştir" yazısı yazılıdır.[267]

---

kaybetmiş ve Batı Göktürk'de gerileme dönemine girmiştir. Batı'da A-şe-na Ho-lu durumu düzeltmek için mücadele etsede üç Çin ordusuna karşı yenildiğinden artık Batı Göktürkler'de Çin'e bağlı hale gelmiştir. Bkz. Hüseyin Salman, *Türk Tarihi ve Kültürü İslamiyetten Önceki Türk Devletleri,* Cemil Öztürk (Ed.), Pegem Akademi, Ankara 2021, s.20-21.

[263] Salman, a.g.e., s.19.

[264] P. Wilhelm Schmidt, "Eski Türklerin Dini", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 13, 1964, s.76.

[265]Göktürk devletinin yıkılmasının nedenleri kitabelere göre şu şekildedir; Sonraki devlet adamları ve idarecilerin yeteneksizliği, Türk milletinin uygunsuz tutumu, dış tesirler. Bkz. Hüseyin Salman, *Türk Tarihi ve Kültürü İslamiyetten Önceki Türk Devletleri,* Cemil Öztürk (Ed.), Pegem Akademi, Ankara 2021, s.21-22. Ayrıca İstemi Yabgu'nun da vefat etmesi devletin zayıflamasına neden olmuştur. Bkz. Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s.22.

[266] Salman, a.g.e., s.21-22.

[267] Hans J. Klimkeit, "Türk Orta Asyasında Budizm", (Çev. Mehmet T. Berbercan,) *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 26, 2009, s.94-95.

Esin'in belirttiğine göre; Göktürklerde Mukan kağan döneminde, Chou Sülalesi'nin başkenti Ch'angan'da Göktürkler adına "Başkent Göktürk Budist Tapınağı Taş Yazıtı" dikilmiştir. Bu yazıtta Budizm'e iyi şeyler söyleyen, Göktürk ile Chou Sülalesi arasındaki iyi ilişkileri ve Mukan Kağanı öven satırlar vardır. Ts'en Chongmien'in araştırmasına göre bu Çince yazı 571-557-572 yılları arasında hazırlanmıştır. Dolayısıyla Taspar kağandan önce de Göktürklerde Budizm mevcut olmuştur.[268]

Taspar kağan'ın ismi Çin kroniklerinde ilk olarak 573'de kayıt edilmiştir.[269] Mukan kağandan sonra kardeşi Taspar tahta geçmiştir. Kudretli ve görkemli hakanlığın yeni hükümdarı, kendini kutlamak üzere 100 bin top ipek hediye gönderen Chou imparatoru ile yine tebrik için çeşitli hediyelerle beraber başkumandanını göndermek yoluyla hususi bir özen gösteren T'si imparatoruna "Oğullarım" olarak hitap ediyordu. Bu, tüm Kuzey Çin'in Türk himayesi altına girdiğini gösteriyordu.[270] Fakat Salman'ın değerlendirmesine göre; Taspar, kendinden öncekiler gibi yetenekli olmadığı için iki ayrı Çin beyliğine karşı hatalar yapmıştır. Ayrıca Taspar Budizm'i de incelemeye almıştır.[271]

Mu-kan kağanın ardından tahta oturan Taspar kağan Çin'de bulunan Chou'lar ve Ch'i'ler hanedanı ile ilişkilerini devam ettirmiş. Bu ilişkilerden Ch'iler'e karşı gösterdiği politika bir süre sonra onlara özenmeye dönüşmüştür. Budist rahip Huilin, Taspar'a Ch'ili hanedanının zenginliğinin nedenini Budizm dini olarak göstererek bu özentiliğin yolunu hazırlamıştır.[272] Taspar kağan bundan dolayı inanmaya başlamış ve böylece bir tapınak inşa ettirmiştir. Taspar kağan Budizm kurallarına uymaya ve oruç tutmaya başlamıştır. Taspar kağan, kendisinin Çin bölgesinde doğmamış olmasına çok üzüldüğünü ifade etmiştir. Taspar kağan tahtta on yıl durmuş ve hastalanarak vefat etmiştir.[273]

---

[268] Erkin Ekrem, "Seyahatnamelere Göre Budizm" *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.647.

[269] Sergey G. Klyaştornıy-Vladimir A. Livşiç, "Bugut'taki Soğtça Kitabeye Yeni Bir Bakış", TDK *Belleten*, Cilt: 35, 1987, s.225.

[270] Kafesoğlu, a.g.e., s.103.

[271] Salman, a.g.e., s.19.

[272] Bilal, a.g.d., s.73.

[273] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.647.

Taspar Kağan döneminin önemli gelişmelerinden biri de Budist metinlerin Türkçeye çevrilmesi olmuştur.

Dolayısıyla Mukan kağanın kardeşi Taspar kağanının Budizm'e olan ilgisi, Mu-han kağandan daha açık bir şekilde görülmüştür. Etkinliğini kurduğu topraklarda Budist tapınağı yaptırmış ve T'silerden Budizm ile ilgili kitaplar istemiştir.[274] Kuzey Ch'i Sülalesi Tarihi içerisinde yer alan "Yelü Ch'iangchü Tezkeresi"nde, Göktürklerin Ch'i Sülalesi hükümdarından Budizm'e ait eserler istediğini ifade eder. Ch'i Sülalesi Hükümdarı Houchu, Göktürk kağanına Budist eseri Nirvana Sutra'yı armağan etmek için ona bu eserin Göktürkçeye çevirmesini istemiştir. Bu eser için giriş sözü hazırlanması için saray yazışma müdürünü görevlendirmiştir. Ts'en chongmien'in tespitine göre, Liu Shihch'ing'in eseri 574-576 senelerinde tercüme edilmiştir. Bu tespitin doğruluğu varsa dönemindeki Göktürk Kağanı Taspar kağandır.[275] Çevrilen bu kitap "Nirvanasutra" dır. Aynı zamanda Türkçeye çevrilen ilk Budist metin olarak geçer. Metinde, Soğd yazısı ya da Runik yazının kullanıldığı bilinmemektedir. [276] Yine Taspar kağan, Ch'i Sülalesi'nin Tai vilayetinden konuya hâkim olan Budist rahipleri getirmek için adam yollamış ve Budizm'in kutsal kitabı "*Tripitaka*"ya ait "*Vimalakirtinirdesa"* ve "*Avatamsaka Sutra"* adlı kitaplar ve Budist kural kitabı "*Sarvastivada Vinaya"* getirttirmiştir.[277]

Bu yazılı kaynakların dışında Keşiş Jinagupta da, Budizm'in doğu bölgede yaşayan Türkler üstünde etkisini gösterir. Jinagupta Taspar kağan döneminde Türk sarayına gelerek "dharma"yı yaymıştır.[278] Jinagupta, Taspar'ın karargâhında on yıl kalmıştır.[279] Taspar'ın Budist misyonlarına verdiği güven ve değer sayesinde Budizme ait olanlara kültürel ve politik ayrıcalık tanınmıştır.[280]

T'ang Neitienlu adlı kitabında şu şekilde ifade edilir; rahip kuzeye doğru yola çıkmış ve Göktürklerin toprağından geçerken, Göktürk hükümdarı Taspar Kağan'ın

---

[274] Klimkeit, a.g.m., s.96.

[275] Esin, a.g.e., 1985, s.10-11.

[276] Klimkeit, a.g.m., s.96.

[277] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.647-648.

[278] Klimkeit, a.g.m., s.96.

[279] Lilia Yu, Tuguşeva, "Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.263.

[280] Klyaştornıy ve Livşiç, a.g.d., s.227.

arzusuyla bu bölgede kalmaya başlamıştı. Taspar Kağan rahibe "Chou Sülalesi, Budizm ve Budistlere kötülükleri yaptığı için hocayı (rahip Jinagupta) uzaklara kovmuştur; Burada çalkantılı olaylar yoktur, rahatça ve mutlu bir şekilde hayatınızı sürdürebilirsin, bütün ihtiyaçlarını temin ederim ve gönülce hayatınızı devam edebilirsiniz" demiştir. Jinagupta da bunu kabul ederek Türk bölgesinde yıllarca kalmıştır.[281]

Hindistan'dan gelen Çinli keşişler, 260 adet Budist yazma ile beraber gelmişler. Ama Çin'deki Ts'i hanedanının yaptığı kargaşa nedeniyle ülkelerine dönmekten vazgeçmişler, Jinagupta ile burada kalarak 260 yazma üstüne çalışmışlar, Çinceye çevirmişlerdir.[282] Göktürkler, Orta Asya'da gelişim gösteren Mahayana mezhebini daha çok özümsemişlerdir.

Taspar kağanın Budizme karşı olan ilgisini Bugut Yazıtları'nda görmek mümkündür. Esin'in belirttiğine göre; Bugut Yazıtı'nda, Taspar kağanın tahta geçtikten hemen sonra Samgha'yı yaptırdığı ifade edilir.[283] Budizm dinini benimseyen Taspar'ın, İç Asya'da bulunmadığından Türklerin ongun olarak kabul ettikleri arslanı unvan olarak ilk alan Türk hükümdar olması mümkündür. Gobi çölü yakınında bulunan ve 6 ve 7. asırdan Göktürkler'e ait görünen mezarlıktaki elinde Budist tesbihi taşımakta bir hükümdar heykelinin Taspar olduğu düşünülmektedir.[284]

Göktürklerde Budizm'in yayılmasının önemli bir sebebi de bölgedeki ticaret yollarının gelişmiş olmasıdır. Ticaret yolları sadece ticaret amaçlı tüccarlar tarafından kullanılmamış, gezgin rahipler tarafından da zaman zaman kullanılmıştır.[285] Budizm'i destekleyenler, Türklerin hoşgörüsünden faydalanmıştır. Türkler her ne kadar bazı dinleri kabul etseler de o dinin içinde kendi atalarının geleneklerini de yaşatmışlardır. Bahar aylarında şehirde yaşayan insanlar toplanır ve birlikte Budist mabetlerini ziyarete giderler, dini tören ve av merasimi yaparlardı. Bu

[281] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.648.
[282] Klimkeit, a.g.m., s.96.
[283] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.647.
[284] Esin, a.g.e., 1985, s.10-11.
[285] Bilal, a.g.d., s.74.

gelenek Budizm'de yasak olsa da bunu gerçekleştirerek geleneklerinden tamamen kopmadıkları görülür.[286]

2.1.1.2.4.3. Batı Göktürklerde Budizm

Türklerin, Batı'da Budizmle karşılaştıkları ifade edilir. 552-576 senelerinde hükümdar Bumin'in kardeşi İstemi kağan, vali olarak devletin batı tarafını yönetiyordu. Bu topraklarda Soğd ülkesi ve Afganistan'ın kuzeyi de mevcuttur. Bu yörenin şehirlerinde Budizm'in Hinayana mezhebi etkindir. Ancak bu yerlerde Budizmi benimseyenler çoğunlukla yönetici ve soylu kişilerdir.[287]

Ünlü Budist Rahiplerin Biyografisi'nde yer alan Çinli Budist rahip Taop'an'ın Tezkeresi'ne göre, rahip Hindistan'a giderek Budizm ile ilgili yeni bilgileri almak için 560 senesinde 21 yoldaşıyla beraber Ch'i Sülalesi'nden yola çıkmışlardır. 562'de Chou Sülalesi başkenti Ch'angan'a gelmişler ve 564'te batıya doğru gitmeye devam etmişlerdir.

"*Batıya doğru bin beş yüz li (yaklaşık 750 km) uzunluktaki uçsuz bucaksız hiç otlar olmayan çölden geçmişler; Aç ve susuz olmalarına rağmen hızlı yürümeye gayret göstermişler ve yedi günde Kaoch'ang'a (Turfan) ulaşmışlardır. Bu memleket Göktürklere bağlı olması sebebinden dolayı, Göktürk toprağından geçmek için Kaoch'ang hükümdarından referans mektubunu istemiş ve böylece Batı Taraf (Bölge) kağanın (Yani Batı Göktürk kağanı) otağına doğru hareket ederek ulaşmışlardı. Batı Göktürkler Budist rahiplerini tanımadığı için öldürmeyi istemişlerdi. Rahipler kendilerini korumaya çalışmışlardı. Göktürkler rahiplere hem yiyeceklerini vermemişler hem de dışarıya çıkıp ot ve sebzelerin toplanmasına izin vermemişlerdi; onların aç kalması ve ölmesini istiyorlardı. Göktürklerde bulunan Chou Sülalesi elçisi bunların Budist rahipleri olduğunu, Chou Sülalesi hükümdarı ve yüksek memuriyetlerin bunlara saygıyla baktığını, rahiplerin her gittiği yerde koyunlar ve atların çoğalacağını anlatınca, Göktürk kağanı sevinmişti ve rahiplerin kendilerini bakmak için her gün dört tane koyun vermişti. Fakat Taop'an ve diğer rahipler koyunları serbest bırakmışlar ve yeşillik sebzelerini toplayıp haşlayarak yemeye başlamışlardı. Göktürkler, rahiplerin hem canlı hayvanları keserek*

[286] Bilal, a.g.d., s.75.
[287] Ruben, a.g.e., s.14.

yemediğini hem de içki de içmediğini, ayrıca onların yürüyüşü ve davranışları da tuhaf olduğunu görünce, onların batıya gitmesine izin vermemişlerdi. Aksine onları Ch'angan'a geri göndermek için atlı adamlarıyla birlikte yollamıştı."[288]

Klimkeit'in değerlendirmesine göre; Göktürklerde devletin ikiye ayrılması ve sonra tekrardan kurulmasıyla Budizm dini farklı şekillerde temas etmiştir. İlk devletin batısında yaşayan Türklerin bulundukları bölgelerde Budizm eski zamanlardan beri etkili olmuşlardır. Bu nedenle batı bölgesinde yaşayan Türkler Budizm'i biliyorlardı. Ancak Budizm'i benimsediklerine dair bir bilgi yoktur. 629 yılında Orta Asya'yı seyehat eden Hsüan tsang, Budizm'in o dönemlerde Türklerde tesir etmediğini ve Türk hükümdarlarının öz inançlarına sıkı sıkı bağlı olduklarını ifade etmiştir. [289]

Budizm, Batı Türkistan'da Zerdüştlük ve Manihaizm'in karşısında pek etkili olamamıştır. Doğu Türkistan'ın yerleşik çevrelerinde yayılma fırsatı bulmuştur. Çin'e uzanan kervan yolları boyunca Budist külliyeler dikilmiştir. Güneye giden kervan yolu üstünde bulunan Hoten ve Mıran, kuzeye giden kervan yolu boyunca Tumsak ve Kuça şehirlerinde, "Vihera" adı verilen Budist manastırlarında Budist rahipler, sürekli Budizm'i yayma girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu Budist rahiplere "Toyin" deniliyordu. Buhara adını bu manastırlardan almıştır. Göktürkler döneminde çok fazla Budist manastır bulunduğunu söylemek mümkündür. Buhara ve Belh, Budizm'in merkezi haline gelmiştir. 630 yıllarında bu yerlere ziyarete gelen Budist Hacı Hsüan tsang çok fazla Buda tapınağına, Viharalara ve rahiplere rast gelmiştir. Türkler, Buda heykel yapılarına "Burkan" adını vermişlerdir. Budizm tapınaklarına da "Burkan evi" adını vermişlerdir.[290]

2.1.1.2.4.4. İkinci Göktürk Kağanı Bilge Kağan Döneminde Budizm (682-744)

Göçebe olan II. Göktürkler Çin kültüründen etkilendikleri için şehirler, kasabalar inşa ediyorlardı. Fakat 680 senesiyle yeni kurulan devlet eski göçebe yaşam tarzlarını da tekrardan uygulamaya başlamışlardı. Artık Çin'e karşı düşman bir his uyanmıştı.

---

[288] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.651.

[289] Hans J. Klimkeit, "Türk Orta Asyasında Budizm", (Çev. Mehmet T. Berbercan,) *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 26, 2009, s.94-95.

[290] Akşit, a.g.e., s.88-89-92.

Orhun abidelerine[291] göre, Türkler eski yaşam tarzlarını uygulamaya ve Ötüken adıyla anılan ormana, dağlara göç edilmeye hedefleniyordu.[292] Siyaseten Bilge Kağan Çin'e saldırılar yapmak yerine Çin ile iyi ilişkiler kurma stratejesini izlemiştir. Çin imparatorluğu Bilge kağana karşı Ki-tan ve Basmiller ile anlaşma yapmıştır. Bilge kağan bu anlaşmayı bozmak için Kansu'da Çin'i yenilgiye uğratmıştır. Ki-tanlar da etkisiz hale getirilmiştir. Bilge Kağan dönemi devletin en parlak dönemi olmuştur. Bilge kağanın vefatı ile devlet çökmüş ve Karluk, Basmil, Uygur işbirliği karşısında, Göktürk yenilgiler alarak tarihten silinmiştir.[293]

Göktürk Kitabeleri'nde, Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tigin'in Türk milletine ve Türk beylerine verdikleri uzun öğütler bulunur. Bilge Kağan ve Kül Tigin, Türk tarihinin en kahraman ve en bilge kişileri olarak tarihte yer almışlardır. Göktürk Abideleri'nden ilk bahseden 12.yy tarihçilerinden Cüveyni'dir.[294] İkinci Göktürk hükümdar ve devlet adamlarına ait olan mezar taşları üzerlerinde bulunan yazıtlar diğer İslam öncesi Türk yazıtlarından çok farklıdır. Orhun Abidelerinde bulunan yazıtlar sadece hükümdar ve devlet adamları hakkında bilgi vermez, aynı zamanda İslam öncesi Türk toplumunun din, düşünce ve kültür tarihi ile ilgili de bilgiler verir.[295] 692-735 yılları arasında hazırlanmış Göktürk yazıtlarında Budizm ile ilgili hiçbir etki yoktur. Bu dönemde sonralar Soğd Budistleri ile ilişkiler kurulmuştu.[296]

---

[291] Kül Tigin Abidesi; kağan olmasında ve devletin güçlenmesinde önemli rol oynamış olan kahraman kardeşine karşı Bilge Kağan'ın duyduğu minnetin ve duygusunun ebedi bir ifadesidir. Abide bizzat onun ağzından çıkan kelimeleri içermektedir. Kül Tigin Abidesi, kaplumbağa biçimindeki oyuk bir tabana oturtulmuştur. Bulunduğunda bu tabanın yanında rüzgar nedeniyle devrilmiştir. Tahribat ve silintilere maruz kalmış olan abide sonradan yerine konulmuştur. Abidenin üstü kemer şeklindedir, yukarı kısmında beş kenar bulunur. Doğu tarafının üzerinde kağanın işareti bulunur. Batı cephesinde büyük bir Çince kitabe vardır. Diğer üç cephesi ise Türkçe kitabelerle sarılıdır. Bige Kağan Abidesi; Bilge Kağan'ın oğlu tarafından dikilmiştir. Kül Tigin Abidesinin bir kilometre uzağında bulunur. Şekli, düzeni ve yapısı ile birincine benzemektedir. Bilge Kağan abidesi birkaç santim daha yüksektir. Çince kitabesi neredeyse tamamı silinmiştir. Tonyukuk Abidesi; diğer iki abidenin biraz daha doğusundadır. Devrilmemiş ve dikili dört cepheli iki taş halindedir. Birinci taşta 35, ikinci taşta 27 satır bulunur. İkinci taşta yazılarda aşınma fazladır. Diğerleri kadar yazılar düzgün değildir. Bu abidede satırlar soldan sağa doğrudur. Tonyukuk abidesinin yanında büyük bir türbe kalıntısı, heykeller, balballar ve taşlar bulunur. Bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2006, s.17-18-19-20.

[292] Klimkeit, a.g.m., s.96-97.

[293] Salman, a.g.e., s.22-23.

[294] A.Ayşegül Erdem, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.315.

[295] Kemal Taşçı, *Akıl Kitabı, Aklın Çeşitli Tarifleri*, Cilt: 6, Turgut Akyüz (Ed.), Ravza Yayınları, İstanbul 2021, s.11-12.

[296] Klimkeit, a.g.m., s.96-97.

Yine de I. Göktürk devletinin yıkılmasıyla oluşan II. Göktürk devletinde de Budizm faaliyetlerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. II. Göktürk hükümdarı Bilge kağan, 716-734 tarihlerinde bir şehir kurmak ve Budist tapınakları yaptırmak istemiştir. Lakin Vezir Tonyukuk'un karşı çıkmasıyla bundan vazgeçmiştir. Bua göre;

"Göktürklerin nüfusu çok azdır ve T'ang Sülalesinin yüzde biri bile değildir; bizim onlara karşı koyabilmemizin sebebi ise bizim yaşam tarzımız su ve otları takip ederek, sabit bir yerde oturmamamızdır; biz avcılık işleriyle meşgulüz, herkes savaş teknikleri öğrenmektedir; kuvvetli durumda hücuma geçerek ganimetleri alıp dönebiliriz, zayıf durumlarda ise dağ ve ormanlara kaçarak sığınabiliriz. T'ang Sülalesinin asker sayısı ne kadar çok olsa bile bizim bu özel durumumuza karşı pek işe yaramıyor. Eğer şehir inşa ederek yerleşik hayata geçip eski geleneğimizi değiştirirsek, bir defe mağluba uğrarsak kesin yok oluveririz. Üstelik Budizm insanı yumuşak yürekli ve zayıf karakterli yapar; bu güçlenme yöntemi değildir."[297]

Bunun nedeni Çinlilerin onları asimile edeceği düşüncesidir.[298] Ayrıca Bilge kağanın yalnızca Budist tapınak değil, Taoist tapınaklar yaptırmasına da karşı çıkan Tonyukuk düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: "Her ikisi de insandaki hükmetme ve iktidar duygusunu zaafa uğratır. Kuvvet ve savaşçılık yolu bu değildir. Türk milleti'ni yaşatmak istiyorsak, ne bu talimlere, ne de tapınaklarına ülkemizde yer vermemeliyiz."[299]

Bilge Kağan Kültigin yazıtında imparatorluğun ilk hükümdarlarının ustalığını ve cesareti ile ilgili övgülerde bulunur ve Çin, Tibet gibi devletlerle ilişkilerinden bahseder. Yazıtta Budizm ile ilgili herhangi bir konuya yer verilmemiştir.[300] Göktürk Devleti döneminde diğer Türk topluluklarının birçoğunun da yabancı dinlerle temas ettiği bilinmektedir.

Göktürklere bağlı olan Karluklarda da Budizm tesiri görülür. Karluklarda bu etki, yoğun olarak aristokrat zümrede görülür.[301]

---

[297] Bilal, a.g.d., s.75.
[298] Çeşmeli, a.g.e., s.68.
[299] Kafesoğlu, a.g.e., s.125.
[300] Klimkeit, a.g.m., s.94-95.
[301] Bilal, a.g.d., s.75.

2.1.1.2.4.5. Göktürkler Döneminde Hıristiyanlık

Bazı kaynaklarda Eftalit ve Göktürk gruplarının bazılarının da Hıristiyanlığı kabul ettiği görülür. Moğollardan önceki dönemde Orta Asya'da Mezopotamya merkezli Doğu Süryani Hıristiyanlığı etkili olmuştur. Bunun haricinde Antakya merkezli Batı Süryani Hıristiyanlığı'na ait Melkitler ve Yakubiler, Ermeni Hıristiyanlığı ve Bizans Ortodoks Hıristiyanlığı Orta Asya'da etkilidir. Orta Asya'da Türkler döneminde Hıristiyanlık daha fazla yayılım göstermiştir. Orta Asya'da yayılan gösteren Hıristiyanlık, Moğollardan önce çoğunlukla Süryani Hıristiyanlığı olarak öne çıkmıştır.[302]

2.1.1.2.4.6. Göktürklerde Budizm'in Etkileri

Budizm, Türkler arasında Mahayana kolu ve Lamaizm[303] olarak etki etmiştir. Mahayana Budizm'i, Türk kozmolojisinin temelinde olan üniversalizmin etkilerini belli eden toplum dini olma yolundadır. Mahayana mezhebi, dünya merkezindeki yerine Burkan Sakyamuni'yi yerleştirmiştir. Bunun sonucunda Budist olan azizler hükümdarlar makamına yükselmiş ve Budistlerin oturuş stilleri, Orta Asya'da Türk hükümdarlarının bağdaş kurarak oturmalarını örnek almıştır.[304]

Kudırge kurganları, Çalışman nehri çevresinde bulunuyordu. Burada bulunan eserler arasında, M.Ö. I. asırdan başlayıp Göktürk devrine ait eserler görmek mümkündür. Kudirge, Göktürk dönemine ait bir kültür merkezi kabul edilir. Bu kurganlardan çıkan en önemli iki eyer kaşı ile bir sahnenin resmidir. Eyer kaşı üstünde kaplan, geyik ve ayı tasvir edilmiştir. Buna benzer bir av sahnesini kapsayan bir eyer kaşı da Yenisey-Kırgız kültür çevresinde bulunmuştur. Birçok Rus arkeologlarına göre, bu av sahneleri daha çok İran'daki Tak-ı Büstan kabartmalarından alınmıştır. Tak-ı Bustan'da bulunan av sahneleri, Sasani kralı Hüsrev'e aittir. Sahnelerde geyik ve domuz avı olmak üzere iki av tasvir edilmiştir. Orta Asya'da Sasanilerin etkileri daima olmuştur. Bu nedenle Kudırge kurganında olması muhtemeldir. Ancak

---

[302] Çeşmeli, a.g.e., s.68-69-70.

[303] Lamaizm; Budizm'in Tibet'te kullanılan ismidir. Tibet'te etkili olan din Tibet Budizmine benzeyen Bön dinidir. 5.yy sonrası Budist kitaplar Tibet'e gelmiştir. Ancak çok fazla ilgi görmemiştir. 7.yy ortalarında kral Srongtsen Gampo Tibet'te Budizm'in etkili olmasını sağladı ve bu şekilde Tibet Budizminin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Bkz. Korhan Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s.30-31.

[304] Akşit, a.g.e., s.89.

Kudırge'de bulunan av sahnesi tamamen yerli zevk ve üsluba göre çizilmiştir. Diğer tasvir Göktürk çağında Altay'daki toplumsal hayatı anlatması açısından büyük bir önemi bulunur. Tasvirde;

"Ortada kürklü bir şahıs görülmekte idi. Bağdaş kurarak oturmuş ve ellerini önüne doğru kavuşturmuştu. Kulaklarında uzun küpeler sarkmakta ve başında da sivri ve üç dilimli bir külah bulunmakta idi. Solunda, kürklü ve küpeli bir kimse oturmakta idi. Üç; süvaride atlarından inmiş olarak kadının karşısında diz çökmek suretilc hürmetle eğilmişlerdi. Bunların arkasında da büyük bir mikyasla çizilmiş bıyıklı bir insan başı bulunuyordu."[305]

Bu tasvirleri inceleyen Rus bilginleri, resmin Göktürklerde yaygın görülen Umay kültü ile ilgili olduğunu ifade etmiştir. Ancak, ortadaki küpeli kişinin erkek olması da düşünülebilir. Çünkü Göktürk döneminde erkekler de küpe kullanıyordu. Kişilerin büyüklü ve küçüklü olarak çizilmesi, küçüklerin çocuk olduklarını ifade etmez. Rütbe ve hiyerarşi bakımından küçük olduğunu ifade eder. Turfan fresklerinde Buda her zaman büyük olarak tasvir edilmiştir. Herhangi bir şeyler sunan atlılar da tablonun toplantı içinde, Turfan'daki Pranidhi sahnelerini anımsatır. Orada da farklı memleketlerden gelen kişiler, Buda'ya atlar ve develerle hediyeler sunarlar. 8.asır Pencikent fresklerinde de Zerdüşt dinine ait Pencikentliler, Buda'ya ait sahneleri kendi dini ayinleri ile karıştırmışlardır. Bundan dolayıdır ki Göktürkler de kendi tanrılarını İran'daki tasvir geleneklerine göre uyarlamış olabilirler.[306]

Günay ve Güngör'ün belirttiğine göre; Mahayana Budizmi Türkler tarafından "Ulug-Kölungü" olarak adlandırılıyordu.[307] Eski Türk dininde görülen Gök Tanrı inancı ve atalar kültüne bağlı olarak hakana verilen Semavi ve kutsal özellik, Mahayana Budizm'inde, Burkan Kut'una namzet ve insanlığın kurtarıcısı "bodhissattva hükümdar" şeklinin menkıbelerde geçmesine imkân sunmuştur. Buda-hükümdar anlayışı Göktürk dönemindeki Türk Budizm'inde yer bulmuştur. Budizm'in kabulünü anlatan Bugut Yazıtı'nda, Taspar kağan'ın Budizm'i seçerken, Bumin kağanın ruhundan emir aldığını ifade ederek atalar kültünü öne sürmüştür.[308] Kutsal

---

[305] Bahaddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, (Orta Asya Ve Kaynak Buluntularına Göre*), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s.140-142.

[306] Ögel, a.g.e., 2003, s.140-142.

[307] Günay ve Güngör, a.g.e., s.146.

[308] Akşit, a.g.e., s.89.

Beyaz Göl'de inşa edilen Bugut anıt mezar külliyesinde yapılan araştırmalar sonucunda bu bölgenin Göktürk öncesi, Göktürk döneminde ve Göktürk sonrası dönemlerinde Türk boyları için kutsal kabul edilen yerlerden biri olduğu tespit edilmiştir. Bu bölgede bulunan Saka, Hun, Avar, Köktürk ve Uygur dönemlerine ait olan kurganlar, anıt mezar külliyeleri, geyikli ve damgalı taşlar, kaya üstü tasvirler bu coğrafyanın tarihteki bazı Türk boyu tarafından hem "anıt mezar alanı" hem de "Tanrılar'a ve atalara tazim alanı" olarak kullanıldığını gösterir.[309]

Eski Türk yazıtları Türkler'in dilleri, tarihleri, yaşayışları, edebiyat ve sanatları, inanışları, dünya görüşleri ile ilgili önemli bilgileri yüzyıllar ardına aktarmaları açısından çok önemlidir. Ayrıca eski Türk yazıtları sadece Türkler açısından değil, tarihte Türkler ile ilişkisi olan milletler için de oldukça önemlidir.[310] Göktürk döneminde birinci derecede önemli olan eserler, toprak üstündeki yazıtlar, heykeller, sunaklardır.[311]

2.1.1.2.4.7. Göktürklerin Konfüçyanizm Ve Taoizm İlişkisi

Konfüçyanizm ve Taoizm'in etkileri Türklerde de görülür. Taoizm'in, Türkler içerisinde eskiden gelişim gösterdiği söz konusudur. Bilge Kağan yalnızca Budizm'e değil, Taoist mabetler yaptırmak istemesi, Taoizm'e de hoşgörülü olduğunu gösterir. Göktürklerin 617'de Taoist tapınakta ibadette bulundukları, savaşa giderkende bu tapınakta "Tökük" olarak adlandırılan dini şarap dökme ayini yaptıkları ifade edilir. Chü-ch'ü Hunlarının taoist abidesinin olduğu da söylenir. Göktürk kağan soyu, Doğu Türkistan'da 4.5.yy da Ping-Liang olarak adlandırılan bölgede Taoist[312] bir ziyaretgahın olduğu bir dağın eteğinde yaşam sürüyordu. Her ne kadar etkileşim yaşanmışsa da Taoizm ve Konfüçyanizm etkileri oldukça azdır.[313]

---

[309] Cengiz Alyılmaz, "Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 13, 2003, s.15.

[310] Alyılmaz, a.g.m., s.17.

[311] Ögel, a.g.e., s.130-131.

[312] Mağaralar gizli inziva bölgeleri, Taoizm ölümsüzlerinin yaşam yerleri ve katılma ayini yapılma alanlarıdır. Bu yerler cennete benzer bir dünya olarak görülür ve bu nedenle girişleri oldukça zordur. Bkz. Mircea Eliade, *Kutsal Ve Dindışı*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara 1991, s.131.

[313] Günay ve Güngör, a.g.e., s.143-144.

2.1.1.2.5. Göktürk Döneminde Türkistan Bölgesinde Budizm

Göktürkler 552 yılında kurulduktan kısa bir süre Türkistan bölgesinin büyük bir bölümünde etkin olmuşlardı. Doğu ve Batı Türkistan bölgesinin yerleşik, ziraat ve ticaretle uğraşan halkları ise Budizm gibi dinlerle temas kuralı uzun dönemler olmuştu ve bu bölgelerde Budizm'in tutunabildiği alanlar ortaya çıkmıştı. Esasen bir Bozkır devleti olan Göktürkler bu bölgelerde hâkim oldukları gibi zamanla bu bölgelerin Türk nüfusla yoğunlaşması ve Türkleşmesi sürecini de hızlandırdılar. Dolayısıyla bozkır kültürü temsilcisi olan Göktürk halkının en azından bir kısmı Budizm'i tanıma ve Budizm'e ilgi duyarak kısmen de olsa benimsemiş oldu.

2.1.1.2.5.1. Doğu Türkistan Bölgesinde Budizm İzleri

Göktürkler dönemi ve daha öncesinde Doğu Türkistan'daki Budizm çoğunlukla Tanrı Dağı'nın güneyi, Tarım vadisinin çevresi ve kuzeydoğusunda kendini göstermiştir. Doğu Türkistan'ın kuzeyi ve Tanrı Dağı'nın kuzeyinde Budizm izleri görülmemiştir.[314]

5. Yüzyılın başlarında bölgeyi geen Fahsien'in Seyahanetmesi'nde, Karaşehir de: "*Bölgede 4000'den fazla rahip vardır, hepsi Hinayana mezhebine mensupturlar. Çin'den gelen rahipleri aralarına almazlardır*." Bunun nedeni Çinli rahiplerin Mahayana mezhebinden olması mümkün olabilir. Wei Sülalesi Tarihi'ne göre, Budizm'e inanılır. Buda'nın doğum ve ölüm günü olan 8 Şubat ve 8 Nisan tarihlerine önem verirler. Bu tarihlerde tüm halk Budist kıyafetler giyer ve oruç tutarak ibadet yaparlar. [315]

Kuça'nın gelenekleri ve yerel malları Karaşehir'dekine benzer. 44 Yeni T'ang Sülalesi Tarihi'ndeki bir belgede, bölge de ki halkın Budizm'e önem verildiği ifade edilir. 640'da T'ang Sülalesi ordusu Turfan'a saldırdığında Kuça'da bulunan Budist rahipler, "*T'ang Sülalesi nihayet Hsiyü'yü (Türkistan) ele geçirecektir, birkaç yıldan sonra memleketimiz yol olacaktır*" ifadelerinde bulunmuşlardır. Eski T'ang Sülalesi Tarihi'ndeki bilgilere göre, Göktürklere ait olan bölgelerde bulunan halkların Budizm'e önem verildiği ifade edilir. Bölgede çok fazla tapınak ve 5000'in üstünde

[314] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.641-642.
[315] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.639-640.

rahip bulunur, hepsi Hinayana mezhebinin Saruastivata benimsemişlerdir. Hsüan tsang Kuça'ya geldiğinde Hinayana mezhebi etkiliydi. Yüz yıl sonra bölgeye Mahayana mezhebi girmiştir. Bu da 640'da ki Budist rahibin endişesini hatırlatır.[316]

Kaşgar bölgesinde ise binden fazla Budist rahip bulunur. Bu rahiplerin hepsi Hinayana mezhebine aittir. Fahsien'in Seyahatnamesi'nde, rahip Kaşgar'a geldiğinde Kaşgar hükümdarı o sırada Pancaparişad adı verilen Budistlerin geleneksel olan beş yılda bir düzenlediği büyük tören yapılıyordu. Bu tören için her yerdeki Budist rahipler çağırılmıştır. Wei Sülalesi Tarihi'nde Kaşgar ile ilgili bir hikâye anlatılır. Wei Sülalesi hükümdarı Kaotsung döneminde, Kaşgar hükümdarı Buda'nın Kaşaya'yı Kaotsung'a armağan etmiştir. Kaotsung bu Kaşayanın gerçek olup olmadığını öğrenmek amacıyla ateş ile yakmıştır. Bir gün boyunca yanan Kaşay hiç zarar görmemiştir. Bunu gören herkes şaşkınlıkla bu kıyafete saygı duymaya başlamıştır. Hsüan tsang bölgeye geldiğinde, Kaşgar halkı içtenlikle budizme inanıyor ve kurallarını uyguluyorlardı. Tang Sülalesi Dönemi'ndeki Budist rahiğ Taphsüan'ın eseri "*Ünlü Budist Rahiplerin Tezkeresi"*nin içerisinde bulunan *Hsüantsang'ın Tezkeresi*'ne göre, "Kaşgar" dan doğuya doğru Chüch'ü'ye kadar 100 li'den fazla mesafe vardır. Chüch'ü memleketinde 10 büyük Sûtra (Budizm'in teorik eserleri) bulundurmaktadır, her bir Sûtrada yüz bin parça sözden (Gatha) oluşmaktadır. Daha önce kaydedildiği gibi, bu değerli eserleri muhafaza edilmekte ve onun dağılıp yok olmasına izin verilmemektedir. Ancak, bunların hepsi şu anda Göktürklere aittir." Kaşgar, Göktürklerin ilk dönemlerinde Göktürklere bağlanmıştır. Göktürkler Türk kızını Kaşgar hükümdarı ile evlendirmiştir. Tang Sülalesi Dönemi'nde Kaşgar sadece Budizm değil, Zerdüştçülüğün de yeri olmuştur.[317]

Hsüan tsang'ın Seyahatnamesi'nde, rahip Aksu'ya geldiğinde bölgede çok fazla tapınak ve binin üzerinde rahip bulunuyordu. Hsüan tsang'ın ifadesine göre, Aksu'dan batıya doğru iki gün süren yolculuğun sonunda yaklaşık iki bin Göktürk atlı askerine tesadüf gelinmiştir. Hsüan tsang'ın mallarını paylaşmak için birbirleriye kavga etmişler ve sonunda eşit paylaşım sağlanılmadığı için bırakıp gitmişlerdir.[318]

---

[316] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.639-640.

[317] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.640-641.

[318] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.641.

Fahsien'in Seyahatnamesi'nde yer alan bilgilere göre, Hotan'da yaşayan halk sürekli olarak Budizm'in kurallarına uyarlar. Birçok rahip vardır ve çoğunlukla Mahayana mezhebine aittirler. Bölgede birden fazla Busit yapıları mevcuttur. Bölgede bulunan Budistlerin bu dini nasıl yaşattığı uzun uzun anlatılır. Huisheng'in Seyahatnamesi ile Sungyün'ün Seyahatnamesi'nde Hotan'da yaşayanların önceden Budizm'e inanmadıklarını, sonralar kerametten dolayı inanmaya başladıklarını ifade edilir. Hotan, ilk olarak Göktürklere bağlı olmuştur. 640'dan sonra Tang Sülalesi'ne bağlı olmuştur.[319]

Kargalık: Fahsien'nin Seyahatnemesi'nde bölgede binin üstünde Mahayana mezhebine ait Budist rahip bulunduğu ifade edilir. Sungyü'nün Seyahatnemesi'nde yer alan bilgilere göre, bölgede bulunan canlıları öldürmek yasaktır. Sadece kendiliğinden ölmüş hayvanların etleri yenilebilir. Örf ve gelenekleri, dili Hotan ile aynı derecededir.[320]

Taşkurgan: Wei Sülalesi Tarihine göre, Taşkurgan halkı Budizm'e inanırlar. Budist olmayan Akhunlara bağlıdırlar. Hsüantsang Seyahatnamesi'ne göre bölge halkı Buda'ya ve Budizm'e içten bağlıdırlar ve saygı gösterirler. Onun üstünde tapınak, beş yüzün üstünde Budist rahip mevcuttur. Bazı bölgelerde tarihi tapınaklar da vardır.[321]

Yengihissar: Hsüantsang'ın Seyahatnamesi'nde, bölge halkının Buda ve öğretilerine saygılı oldukları ifade edilir. Bölgede onun üstünde tapınak ve bine yakın Budist rahip bulunur.[322]

2.1.1.2.5.2. Batı Türkistan Bölgesinde Budizm İzleri

İlk orta çağlarda Batı Türkistan'da Soğdlular, Harezmliler, Toharlar ve yerleşik Türkler yaşam sürüyorlardı. Kağanlık, bu bölgede yönetimi, hanedan mensupları

[319] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.641.
[320] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.641.
[321] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.642.
[322] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.642.

kabile vekilleri, ya da bölgenin yerlileri aracılığıyla gerçekleştirmiş olması muhtemeldir.[323]

Soğdyana Bölgesi, Günümüz Özbekistan'ın kapsayan ve merkezi Semerkand olarak kabul edilen bölgedir. Wei Sülalesi Tarihi'nde, Semerkand halkı Hu'lu inanç kurallarını kullandığı ifade edilir. Budizm'e inananların yanında Zerdüştçülük ibadethaneleri bulunur. Sui Sülaesi Tarihi, halkın sadece Budizm'e inandığını ve Hu yazısını kullandığını ifade eder. Hsüantsang'ın Biyografisi'nde ise, Semerkand hükümdarı ve halkı Budizm'e inanmıyor sadece ateşe tapıyordu. Bu inançlarıyla ilgili çeşitli ayinler yapıyorlardı. Bölgede iki Budist tapınağı bulunur. Son dönemlerde ise bu tapınağın rahibi kaybolmuştur. Budist rahipler bu tapınaklarda kalmak isterlerse, halk tarafından kovuluyor ve tapınak ateşe veriliyordu. Hsüan tsang, Semerkand'a geldiğinde hükümdar ile iyi ilişkisinden dolayı Budist rahiplerini bu tapınaklara getirmeyi ikna etmiştir. Eski T'ang Sülalesi Tarihi'nde bölgede Budizm'in daha etkili olduğunu ifade ederken, Yeni T'ang Sülaesi Tarihi'nde bölgede hem Budizm'in hem de Zerdüştçülüğün etkili olduğunu ifade eder. Göktürkler Dönemi'nde, Soğdiyana'da olan Buhara, Kabudhana, Şaş, Maymurg, Koşhayah, Harazm, Wardan ve Keş gibi dokuz şehir Semerkand'a aittir. Bunların hükümdarlık soyu Semerkand hükümdarıyla aynıdır.[324] Soğd bölgesinin Semerkant'tan başka şehirlerinde de Türk kökenli hükümdarlar bulunuyordu.[325] Huich'ao'nın Seyahatnamesi, Sogudyana bölgedeki Budizm hakkında bilgiler verir.[326]

İpek yolunun üzerinde bulunan Fergana da eskiden beri önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Ayrıca doğal zenginlikleri ve toprağı nedeniyle içinde yaşam süren insanlara her zaman refah sunmuştur.[327] 6. Yüzyılın ikinci yarısında Fergana Göktürklerin hâkimiyetine geçmiştir.[328] T'ang Sülalesi'nden önce Çibil Türklerine ait bölgedir. Sonralar Göktürk hükümdarı öldürülünce bölge karışıklık yaşamıştır.

---

[323] Gaybullah Babayar, "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.176.

[324] Ekrem, a.g.m., 2002, s.642-643.

[325] Babayar, a.g.m., s.181.

[326] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.642-643.

[327] Ögel, a.g.e., 2003, s.179-180.

[328] Babayar, a.g.m., s.177.

Hsüan tsang'ın ifadesine göre, bölge on yıldan bu zamana kişisel bir hükümdara sahip olmamıştır. Her beylik kendi hâkimiyetini kurmuştur. Huich'ao'nın Seyahatnamesi'ne göre, Amu Derya, Fergane bölgesinin ortasından geçer. Amu Derya nehrinin güney tarafı Arap ordu komutanına, kuzey tarafı Göktürk ordu komutanına aittir. Buralarda Budizm hiç tanınmamıştır. [329]

Yine Toharistan'da bulunan Batı Türkleri çok erken devirlerde Budizm'e inanmışlardır ve Budistler arasında önemli bir rol oynamışlardır. Bilhassa Hıristiyanlık ve Türklerin müttefiki Soğdların dini olan Manihezim dinine de inanmışladır.[330] Her hükümdar kendi yerlerini koruma amacında bulununca Toharistan yirmi yedi bölgeye ayrılmıştır. Ancak yine de hepsi Göktürklere bağlıdırlar. Sui Sülalesi Dönemi'ndeki kayıtlara göre bölge Budizme inanıyorlardı. 751'de yapılan Talas Savaşı sonucu Araplara teslim olan Çinli asker Tuhuan'ın yazdığı seyahatnamesinde, Türgiş Kağanı Sulu kağan ile evlenen Prenses Chiaohe için yapılan Tayün Tapınağı yine Suyap şehrinde durduğu ifade edilir. Prenses Göktürk soyuna aittir, o nedenle Budist tapınağı yaptığına göre Tang Sülalesi'nde yaşamış olan birçok Göktürkler de Budizm'e inanmışlardır.[331]

2.1.1.3. Göktürk Hakanlığı Döneminde Soğdlar

2.1.1.3.1. Soğdlar Ve Soğdiana

Soğdiana, milattan önce 6.asırdan başlayarak milattan sonra 10.asra kadar süren ve milattan sonra 5. ve 8. asırlarda en görkemli dönemini yaşayan ve İran kültür ve medeniyetinin geliştiği Orta Asya'nın tarihi bir bölgesidir.[332] Soğdiyana'nın tarihi, Avrasya göçerleri ve bunların Büyük Persiya, Makadonya ve Çin içinde olan göçleri ile ilişkilidir.[333]

Soğdiana ekonomisinin temelinde, yaygın sulama kanalları sistemi yardımıyla, toprak işlemeciliği/tarım mevcuttu. Pamuk ve meyveler gibi ürünler, Çin

---

[329] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.642-643.

[330] Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları, Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*, (Çev. Kürşat Yıldırım), Odtü Yayıncılık, Ankara 2011, s.99.

[331] Erkin Ekrem, a.g.m., 2002, s.642-643.

[332] Matteo Compareti, "Soğdiyana Tarihine Giriş", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.269.

[333] Compareti, a.g.m., s.269.

imparatorluğu gibi uzak ülkelerin egzotik eşyalarına olan talebin oluşturduğu masrafları gideriyordu.[334] Soğdların sınırları tam belli değildir. Amu Derya ve Sir Derya nehirleri arasında olan, Maveraünnehir adıylada bilinen bölgenin önemli bir bölümünü kapsar. Soğdiana; Semerkant, Buhara ve Zerefşan, Kaşkaderya nehirleri boyunca yayılan coğrafyada yer gösterir. Soğd kentleri İpek yolu güzergâhında bulunması nedeniyle ihracatçı ve ithalatçılar vasıtasıyla Asya'nın ticari açıdan en önemli merkezi konumundadır. Soğdlar; İpek yolunun gözde tüccarları, mahir diplomatları ve kültür arıları olarak anılır.[335]

Çin kaynaklarına göre, Soğdlar çocuklarının ağızlarına malt şekeri koyarlar büyüdüklerinde dillerinin tatlılığı malt şekeri gibi olsun diye, avuç içlerine de yapışkan sürerler ki büyüdüklerinde avuçlarındaki para yapışıp kalsın.[336] Soğdlar; Orta Asya halkı tarafından "Suli" tüccar anlamıyla tanınıyordu. Çinliler göre Soğdlar ticaret için varlık gösteriyorlardı. Soğdlu çocuklar beş yaşına geldiklerinde ticarete atılıyorlar ve on iki yaşında ticari amaçlar için seyahatler ediyorlardı. Budist Hsüan Tsang[337]; Soğdları, çiftçi, tüccar, marangoz, camcı, halıcı gibi ifadelerle açıklamıştır.[338]

Soğdlar için Çin, hem dış pazar hem de lüks malların kaynağıdır. Çin kaynaklarında Soğdiana'nın ve batıda bulunan diğer ülkelerin elçiliklerinin çok eskiden beri var olduğu ifade edilir. Çin rivayetlerine göre, Soğdlar çeşitli değerli taşları oldukça fazla sağlıyorlardı. Hotan, önemli bir yeşim taşı merkeziydi. Çin ticaretinde oldukça çok

---

[334] Compareti, a.g.m., s.269.

[335] Süer Eker, "Orta Asya'nın Gizemli Halkı; Soğdlular ve Soğd ve Soğdca", *Türkbilig,* Sayı: 24, 2012, s.81-83.

[336] Masao Mori, "*Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri*", Türk Tarih Kurumu *Belleten,* Cilt: 17, Sayı: 185, 1983, s.340.

[337] Hsüan tsang' çıktığı yolculuklukta, Ling dağlarını geçtikten sonra Suyab şehrine yaklaştığında Göktürk kağanı Cabgu'yla karşılaşmış ve onu avlanırken bulmuştur. Kağan yeşil ipek elbise giymiş, saçları açık bir şekildeydi. Başında ise ucu arkasında bulunan upuzun sarkan bir ipek kurdele takılıydı. Sayıları yaklaşık iki yüz kadar olan ipek kumaş elbiseler giyen subayları vardır. Göktürkler oldukça kalabalıktı ve asker deve ya da at üstündedir. Cabgu kağanın ricası üzerine birkaç gün beklemiş ve sonunda subay onu büyük bir çadıra getirmiştir. Kağan döndüğünde kendi çadırına davet etmiştir. Çadır altın sırmlaı eşya ile doluydu. İlerigelenler yere serili hasırlar üstünde oturuyordu. Göktürkler ateşe taparlar bu nedenle ağaçtan oturma yerleri bulunmaz. Ağaç ateş unsurudur. Ondandır ki yere hasırlar sererler. Herkes yerini aldıktan sonra ziyafet ve eğlence başlamıştır. Üzüm suyu içen Türkler gelen heyete de ikram da bulunarak onları hoşnut etmişlerdir. Ayrıca Budist papazın günaha girmemesi için de pirinçten hazırlanmış poğaçalar, kaymak, şeker, bal ve arpa vermişlerdir. Hsüan tsang Göktürk ziyaretinden memnun kalarak ayrılmıştır. Bkz. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s.87-88.

[338] Eker, a.g.m., s.84.

fazla görülen nesneler inci ve değerli taşlardır. Batıda Semerkant, Kuca gibi şehirlerdeki müzisyenler ve dansçılara, Çin saraylarında büyük talep oluyordu. Her türden egzotik hayvan, kuş, bitki, meyve en yüksek fiyat verilen yerde ticaret oluyor ve mutlaka oralara ulaştırılıyordu.[339]

2.1.1.3.2. Soğdların Yabancı Dinlere Etkileri

Soğdlar, dönem dönem gelişmiş şehircilik alt yapısına, sulama sistemleri ile tarıma, hayvancılığa, zaanat ve ticarete bağlı yerleşik uygarlığın önderleridir. Soğdlular, farklı coğrafyalarla kültür etkileşimi yaşamalarından dolayı Zerdüştlük, Manihaizm gibi birçok dinin misyonerleri haline gelmiş ve resim sanatının da usta sanatçıları olmayı sürdürmüşlerdir.[340] Soğdlular, uluslararası bağlantılarıyla yabancı dillere sahiptiler ve birçoğu okuryazardır. Genel olarak çevirmen ve tercüman olarak öne çıkıyorlardı. Budizm'in, Manihaizm'in ve Hıristiyanlığın dini metinlerinin çoğunluğunu, İpek Yolundaki Hindistan Praktis'den Aramca'ya veya Parthian'ı, Baktırya'ya, Tokharin'a, Khotanese'ye, Türkçe'ye, Çince'ye Soğdlular aracılığıyla ya da doğrudan farklı dillere tercüman edenler Soğdlu tüccarlardır.[341]

Soğdlar kendi şehirlerinde Budizm'den taraf olmamışlar ancak Budist kitapların çoğu Çince'den yapılan Soğdca çevirilere bakıldığında doğuda bulunan kolonilerinde Budizm'i kabul etmişlerdir. Soğdca'ya çevirilerin yapıldığı dönemlerde, Budist yapıtların Toharca, Hotanca ve Sanskrit çevirilerinin eksik ve hatalı oldukları, Çin'dekilerin ise güvenilir çeviriler olduğu ifade edilir. Budist yapıtların Soğdca'ya çevrilmiş olmaları, doğudaki kolonilerinde de Soğdların Budizm'e topluca yöneldiklerini ifade etmez. Hıristiyan ve Mani dinlerinin yazılarının da Soğdca çevirileri vardır. Bu çeviriler 7.yy dan sonra hazırlanmıştır.[342]

Orta Asya'dan yol alan Çin seyyah Hsüan-tsang'ın seyahatiyle ilgili ifadelerinden Orta Asya'da Budistliğin yerini Zerdüştlüğün aldığını Sasanilerin son dönemlerinde başlamış olduğu görülür. Hsüan tsang döneminde Soğd'da Budizm etkin değildi. Hsüan tsang Budist medeniyetinin en çok geliştiği Doğu Türkistan'dan Soğd'a

---

[339] Frye, a.g.e., s.199-201.
[340] Eker, a.g.m., s.80-81.
[341] Foltz, a.g.e., s.28.
[342] Frye, a.g.e., s.205-206.

geçmiş ve Budist manastırlarını Soğd'un güneyini geçip Toharistan'a girdikten sonra görmüştür. Soğd'un baş şehri olan Semerkant'da yalnız iki boş Budist manastır bulunuyordu. Zerdüştler Budist keşişlerinin o manastırlarda buluşmalarına engel olmuşlardır.[343]

2.1.1.3.3. Soğdlar Ve Göktürkler Arasındaki İlişki

Soğd bölgesi Göktürkler döneminde Orta Asya'nın ekonomik, siyasal ve kültürel merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde bölge Amuderya ve Tanrı Dağları arasını kapsıyordu. Soğd tüccarları Göktürk koruması altındaki İpek yolu üstünde çok fazla tesirli hale gelmiş ve Çin'den İtalya'ya kadar uzanan ticareti ellerine almışlardır.[344]

İpek yolu ticaretine hâkim olan Soğdlular, Göktürk kağanlarına danışman olmuşlardır. Öyle ki Göktürk kağanı tarafından Bizans İmparatorluğu'na gönderilen elçi Manyah adında Soğdlu bir kişidir. Göktürkler, Batı hakkında bilgileri de Soğdluların anlattıklarından öğreniyorlardı. Soğdlular, Yedisu bölgesinde daha yoğunluk göstermiştir. Göktürklerin hâkimiyet kurduğu alanlarda öne çıkan İran ve sanat etkisinin yayılmasında Soğdların etkisi oldukça fazladır. Yedisu çevresinden ortaya çıkartılan buluntular, bu bölgenin atlı göçebe kültürlerle yerleşik Soğd kültürünün birbiriyle iç içe geçtiğini gösterir. Soğdluların Orta Asya'da yayılmasıyla beraber Zerdüştlük ve Mazdeizm dinleri de yayılmıştır. Göktürkler, Soğdlarla yakın teması dolayısıyla Zerdüşt geleneklerini kavramışlardır. Bizan elçisi Zemarhos, ateş üstünden atlatılmıştır.[345]

Bizanslı tarihçi Menanderos'a göre, 6.yy'da Bizans hükümdarı I.Justinianos Zemerkhus[346]'u elçi olarak Sogdiana'da İstemiye göndermiştir. Kendilerini şeytan

---

[343] V.V.Barthold, *Orta Asya Tarihi Dersleri*, Hüseyin Dağ (Ed.), Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s.41-42.

[344] Ahmet Taşağıl, "Soğd", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt: 37, s.349.

[345] Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi-Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s.192-193.

[346] Göktürk elçileri Bizanslıların ilgisini kazandıklarından., bunlar ziyarete geri dönüş yaparak Göktürklerin gücünü ve zenginliğini kendi gözleriyle görmeye karar vermişlerdir. Yol hazırlıkları uzun süren Bizans heyetinin başına Zemarkhos geçirilmiştir. Yola çıkan Bizanslılara Maniakh eşlik etmiştir. Soğdluların bölgesinde mola veren Bizanslılar Göktürkler ile karşılaşmış ve demir ticaretinde bulunmuşlardır. Demir ticareti ile uğraşan Göktürkler gidince Bizanslıların yanına başka bir kavim gelmiştir. Bu kavim pagan papazlardan oluşuyordu ve bunların isteklerine yerine getirme mecburiyetinde kalmışlardır. Yanlarında getirdikleri eşyayı yıktıktan sonra okuyup üflemelere başlamışlar ve çalıdan ateş yakmışlardır. Göktürk diliyle Bizanslıların anlamadığı bir şeyler söyleyerek, ziller ve trampet eşliğinde kötü ruhları kaçırmak için yanan dalları gezdirip haykırmaya

çıkaran olarak gösteren din adamları Zemerkhus ve grubuna gelerek, tütsü dalları yakarlar, İskit dilinde ilahiler söylerler ve davul ve zil eşliğinde şeytanı kovma ritüeline başlarlar. Bu şekilde din adamları da kendilerini temizlemeyi düşünürler. Zemerkhus'u ateşten geçirilerek onlarında temizlenmesini sağladıklarını inanırlar.[347]

Soğd tüccarları Göktürk bölgesinin nerdeyse her yerinde kendi ticaret işletmelerini kurmuşlardır. Kırımda Soğdak, Sirderya kuzeyinde Karatav dağlarında Suzak, Çu havzasındaki Soğdak'ların kolonileri Şarkitürkistan'da Koço yanında beş Soğd kenti, Çin seddinin batı ucu olan Tunhuang'da Soğd kolonileri mevcuttur.[348]

Göktürk kağanlığının en son kağanı olan İlig Kağan, kendi halkı Göktürkleri dışlayarak Soğdlulara güvendiği için kendi halkının öfkesine uğramıştır. Ve I.Göktürklerin sona ermesine neden olmuştur. K'ang Su-mi adlı barbar başkanının kağanın yanında olduğu söylenmekle beraber, bu barbar başkanının K'ang' soyadından Semerkand'lı olduğu görülür. İllig kağanın güvenini kazanan Soğdlular içinde buna benzer Semerkand'lıların da olduğu ifade edilir. İllig Kağan, Ton Tegin adında hükümdar neslinden bir kişiyi barbar grubunun başına getirmiştir. Bu ifade edilen barbar grubu Moğolistan yaylalarında, Göktürk kağanlığının içerisindeki Soğd toplulukları olabilir. Kağan muhtemelen Ton Tegin aracılığıyla Soğdluların ticari kazançlarından pay alıyordu.[349]

II. Doğu Göktürklerin döneminde Soğdlu ayanlar bulunuyordu. Yalnız onlar Soğd kökene sahip değil, Göktürklerin içinde ve Çin'in sınır bölgelerinde yaşam süren kuşakların halefleridirler. Bunlar, sonradan Çin Tang hanedanını nerdeyse yok eden ünlü isyancı An-Lu-şan ailesi ve kağanlığının önemlilerinden olan Kan A-i Kül Tarkan'dır.[350]

---

başlamışlardır. Göktürklerle, Soğdların şeytanları kaçırılmıştır. Saygı ifadesi olarak Zemarkhos'u Göktürkler kendileri ateşten geçirmişlerdir. Bkz. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s.63-64.

[347] İbrahim Çeşmeli, *İskitler, Hunlar ve Göktürklerde Din ve Sanat*, Cinius Yayınları, İstanbul 2016, s.66-67.

[348] Ahmed Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.59.

[349] Masao Mori, a.g.m., s.348.

[350] Comparetti, a.g.m., s.309.

2.1.1.3.4. Soğdların, Budizm ve Zerdüştlük Etkileri

2.1.1.3.4.1. Bugut Yazıtları ve Budizm-Zerdüştlük Etkileri

Soğdlar, Türklere kültür, ticaret ve din gibi birçok alanda tesir etmiştir. Soğdlar, kendi amaçları doğrultusunda Budizm'in, Manihaizm'in yayılmasını sağlamışlardır.[351] Türkistan'daki arkeolojik bilgiler Soğd lisanında Budizm ile ilgili eserler olduğunu ve bu eserlerin Türkçe'ye çevriliğini ve bunların çoğunlukla Türklere etkisi olduğunu ortaya çıkarmıştır. Türklerin Budizm'den etkilendiği dönemde Türk şehirlerine sadece Hint Budist misyonerler değil, Hin tacirler de geliyordu. Bu döneme ait kelimelerden "sart" Türkler tarafından tacir anlamında kullanılıyordu.[352]

Soğdca'nın tüm Orta Asya'nın ticari dili "*lingua franca*" sı olarak tabir edilse de genel olarak Soğd tesiri ilgi görmemiştir. Çinlilerin Mu-ho'su olan Mukan Kağan'ın oğlu onuruna hazırlanan Bugut yazıtının son dönemlerde ortaya çıkarılması ve yayınlanması Soğdca'ya değer kazandırmıştır. Bugut yazıtının Soğdca ile hazırlanmış olması, 6.asrın sonundan itibaren, bu dilin tesirinin Moğolistan'ın kuzey tarafı gibi uzak bölgelere kadar yayılım gösterdiğini ve bunun, bin yıldan fazla bir süre zarfınca Türk dünyasına kesin bir hızlı yükseliş kazandıracak olan tarihteki ilk Türk imparatorluğu tarafından kullanıldığını göstermektedir.[353]

Bugut yazıtı Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırları dâhilinde olan eski Türk bengü taşlarından biridir. Adını Arhangay Aymag'ın Kutsal Beyaz Göl bölgesinde bulunan Bugut dağından almıştır.[354] 580'li senelerde yazılan Bugut yazıtı ilk Türk devleti döneminden kalmıştır ve Soğd Budizm'i açısından önemlidir. Yazıtın Soğdça üç yüzü ve Brahmi harfleri kullanılan bir yüzü bulunur. Sanskritçe metin olan bu yazıt fazla zarar gördüğünden dolayı okunamamıştır. Soğdça yazılmış bölümde bulunan "Büyük yeni bir Samgha kur!" ifadesi kime veya kimin söylediğine dair bilgiler vermez ancak Taspar kağanın emri olabilme ihtimali de mümkün olabilir. Bu metinin

---

[351] Ferruh Ağca, "Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilişi İle İlgili Tespitler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, 2014, s.8.

[352] Barthold, a.g.e., s.42.

[353] Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, Ankara 1994, s.16.

[354] Cengiz Alyılmaz, "Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 13, 2003, s.12.

verdiği bilgilerden çıkarılacak kesin sonuç Budizm'in yayılmasının desteklendiğidir. Yazıt, Soğdların Budist inancını Moğol steplerinde yayma amacında bulunduklarının bir kanıtıdır.[355]

Roux'un belirttiğine göre; Dinler tarihi için ilk bakışta Bugut yazıtının öneminin daha büyük olduğu görülmektedir. Yazıtın okunabildiği kadarıyla Budist tesirli bir yapıya sahiptir. Yazıtta farklı kültürlerin tesirlerine ait izlerde rastlamak mümkündür. Çin tesiri, hem Oniki Hayvan Takvimi'nin burada uygulanan kullanım şekli ile hem de takvimin üstüne oturtulmuş olduğu kaplumbağa biçimindeki sütun ile gösterir. Zerdüştlüğün tesiri, metindeki ifadelerde kullanılan Zerdüşt dili kökene sahip kelimeler ile gösterir.[356] Zira Ögel'e göre; Göktürklerde, atlı göçebe Türk halklarından bazısının ateşperestlik, Zerdüşt dinini kabul etmiş olabilirler. Orta Asya Zerdüşt tapınakları muhtemelen arabalar üstünde çadırlarda idi. Ayrıca Orta Asya'da bazı küçük kutsal ateşin yandığı yapı olan ateşgedeler de bulunmuştur. Zerdüşt mezheplerden birine göre; insan öldüğünde, etleri kemiklerinden ayrılır ve kemikler ayrı bir kaba toplanır, gömülürdü. Gömülen kaba "ossuarium" adı verilmiştir.[357]

Ögel'in belirttiğine göre; Batı Türkistan'a gönderilen Göktürk Şadları ve yabgularının Zerdüşt dinini benimseyerek bu adetleri kendilerinde uygulamış olma ihtimalleri bulunur. Bunlardan Manas destanlarında da söz edilir. En karakteristik Batı Türkistan Ossuarium'u, Katta Kurgan yakınlarındaki Biyanayman'dan ele geçirilen, 6. Asrın sonuna ya da 8. Asrın başına denk gelen eserdir. Batı Türkistan'daki soğd "ossuarimleri" kapları köşeli şekle sahiptir. Yedi-su'da bulunanlar ise yuvarlak şekle sahiptir. Bunların ön tarafı, İran mitolojisine ait resimlerle kaplanırdı. Bu resimler Soğd sanatının Orta Asya'daki durumu hakkında bilgi verir. [358]

Göktürk dönemindeki Yedi-su Soğdları eski Sasani adetlerini sürdürüyor olsalar da Turfan ve Kuça'daki Budizm kültürünü de taşımaya devam etmiştir. Zerdüştlükte horoz ve cennet kuşu ateş ve güneşin sembolü olarak kabul ediliyordu. Cennet kuşu

---

[355] Klimkeit, a.g.m., s.98.

[356] Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, Ankara 1994, s.16-17.

[357] Ögel, a.g.e., s.194-195-196.

[358] Ögel, a.g.e., s.194-195-196.

aynı zamanda bir Çin motifidir. Sonralar İran'a aktarılarak Zerdüştlüğün önemli unsuru haline gelmiştir. Yine horoz ve cennet kuşu motifleri Göktürk ve Hun dönemlerinden kalan kurganlardan ele geçirilen kumaş ve eyerlerde de görülür.[359]

[359] Ögel, a.g.e., s.194-195-196.

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM – UYGURLAR VE YABANCI DİNLERLE İLİŞKİLERİ

3.1. Uygurların Tarih Sahnesine Çıkışı

Uygur tarihi Orta Asya tarihinin en önemli birkaç döneminden birisidir.[360] Uygurlar, uzun zamanlardan beri Tarım havzasında, Cungarya havzasında varlıklarını sürdürmüşlerdir. İli Vadisi, Irtış nehri ile Baykal gölü arasındaki topraklarda, Güney Sibirya'da, Moğolistan sınırlarında Selenge, Orhon, Tola ve Korulus nehirleri yakınında Gansu, Shan-si ve Shen-si eyaletlerinin kuzeyinde varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir.[361]

Uygurlar, geniş bozkırlarda hanedan boy olarak varlıklarını korumayı başarmışlardır. Hun imparatorluğu etkinliğini yitirdiğinde doğu bölgesinde Moğolistan taraflarından Juan-Juan'lar yükselişe geçmiştir. Kaynaklardan öğrenilen bilgilere göre Cungarya bozkırlarında Kazakistan bölgesine uzanan geniş bölgede boy grubu olan Kanglı boyları görülür. Bu grup Hunlar döneminde varlığı olan Ting-lingler'in devamıdır. [362] Kanglı adı yerini zamanla 534'te Töles adıyla değiştirmiştir. Boy grupların her biri aldıkları yeni isimle yaşam sürmeye devam etmiştir. 603 yılına yakın zamanda Doğu ve Batı Göktürk kağanlıkları güçlerini yitirmişler ve Tölesler bundan faydalanarak etkinliklerini arttırmışlardır. [363]

Uygurların adı, 627'de vergilerin artırılması nedeniyle Göktürklere isyan eden boylar arasında yer alıyordu. O dönemlerde reisleri P'u-sa idi. O zaman onlara gönderilen yüz bin kişilik Göktürk ordularını yenmeleri ünlerinin artmasına neden olmuştur.[364] Esasen, İl Kağan yönetiminde olan Doğu Göktürk kağanlığı sorunlardan yararlanan Sir Tarduşlar olmuştur. Tarduşlar kendi kağanlıklarını kurarak, Moğolistan bölgesinde bulunan boyları kendilerine itaat etmeye zorlamıştır. Dokuz Oğuz boyları

---

[360] Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Türkler Ansiklopedisi,* Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.334.

[361] Almas, a.g.e., s.15.

[362] Ahmet Taşağıl, *Uygurlar 840'tan Önce*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2020, s.11-12.

[363] Taşağıl, a.g.e., 2020, s.11-12.

[364] Ahmet Taşağıl, "Uygurlar", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.374.

ve Uygurlar onlara bağlılık göstermek mecburiyetinde kalmışlardır. Bağımsız Sir Tarduş kağanlığı yirmi yıla yakın ayakta kalmıştır. Chie-shih-shuai'ın 639'da görülen isyanıdan sonra Çinliler ülkelerindeki kalabalık olan Göktürkleri Moğolistan'a geri yollayarak toparlanmak istemişlerdir. Sir Tarduşlar onları yenerek geri dönmelerini engellemişlerdir. 640 sonrası yaşanan iç çatışma ve ekonomik sebeplerden dolayı, Sir Tarduş kağanlığı uzun süre etkinliğini sürdürememiştir. Geriye kalan Sir Tarduşlar Batı'ya doğru yönelmiştir. Sir Tarduş kağanlığı yok olunca Türk boyları özgür kalmıştır. Dokuz Oğuz boyları ve Uygurların olduğu diğer boyların çoğunluğu Çin'deki Tang hanedanıyla ilişki kurarak Türkçe ve Çince ünvanlara sahip olmuşlardır. Türkçe ünvanlar çoğunlukla İlteber, Erkin'dir.[365] 646'da Sir Tarduşların yenilmesi esnasında Uygurlar, Çinlilere yardım etmişlerdir.[366]

Yine Uygurlar, Çinliler'in isteğiyle, Karluklar ve Bugu boylarıyla ortak anlaşma yaparak Göktürklerden Ch'e-pi kağanın bağımsızlık hareketini etkisiz hale getirmişlerdir.[367] Uğradıkları saldırılara rağmen yılmayan Göktürkler, Ozmış'ın oğlu Pai-mei kağanlığa çıkardılarsa da başarılı olamadılar. 745'te bu kağan da Uygurlar tarafından öldürülerek ortadan kaldırılmıştır. Göktürkler bunun sonucunda tarihten silinirken, Uygurlar Orta Asya'da bağımsız devletleri ile yerini almıştır. Uygurlar ile Basmıllerin anlaşmazlığı sonucu, Basmıller ile savaş yapılmış ve bu savaşın sonunda Uygurlar, Karluklar'un desteğiyle galip gelmiştir. Uygurların Karluklar ve Basmillerden üstün olmasının sebebi kalabalık olan Dokuz Oğuz boylarının Uygurların tarafında yer almasıdır. Bağımsız olan Uygur kağanlığı'nın ilk hükümdarı Kutlug Bilge Kül'dür.[368]

Uygurlar Çin kaynaklarında isimleri farklı telaffuzlar ile kullanılmıştır. *Hoei-ho, Vei-ho, Hui-ho, Huei-hu, Wei-wu* gibi Uygur isminin anlamı 974'de tamamlanan Çince *Kiu Wu Tat* adlı eserde "*Şahin sür'ati ile dolaşan ve hücum eden*" diye ifade edilmektedir.[369] Uygurların yaşam şekilleri diğer çoğu Orta Asya topluluklarında görüldüğü gibi, sade bir tarza sahipti. Konargöçer olduklarından sürekli bir yere bağlı

[365] Taşağıl, a.g.e., s.11-12.
[366] Taşağıl, a.g.m., 2002, s.374.
[367] Taşağıl, a.g.e., s.12.
[368] Taşağıl, a.g.m., 2002, s.375.
[369] Kafesoğlu, a.g.e., s.130.

kalamazlardı. Nüfus açısından çok fazla kalabalık olmayan Uygurların ata binmede ve ok atmadaki becerilerinin eski geleneğin devamı olduğu bilinmektedir. Disiplin cezaları fazla şiddetlidir ve hırsızlık ve ırza geçme gibi olayların olmaması konusunda hassasiyet gösterirlerdi. Uygurların bu dönemlerinde yaşadıkları yerler verimsiz alanlar olduğu için etraftaki göçebe ve yerleşik kabileleri yağmalamak ile zaman geçirirlerdi.[370]

3.2. Uygurların Kuruluşu

3.2.1. Kutlug Bilge Kül Kağan Dönemi

Karabalgasun abidesinde Husu'nun oğlu olduğu ifade edilir.[371] Çin tarihlerinde "Ku-tu-lu P'i-chia K'o-han" olarak bahsedilir. Çinliler tarafından pek çok kez isim verilmiştir. "Feng-ı Wang", "Huai-jen Kağan", "Yelı-hu Chieh-li Tu-fa" gibi isimlendirmeler olmuştur. Tang Sülalesi tarihçileri, Kutlug Bilge Kül Kağan zamanında Uygurların Altay Dağları'ndan Baykal Gölü'ne kadar uzanan bir bölgede egemenlik kurduklarını ifade eder. Doğu Göktürk devleti yerine Uygur devleti geçmiş oluyordu. Uygurlar kendilerine merkez olarak Ordu-balıg adı verilen ve Hunlar döneminden beri bilinen, Yukarı Orhun nehri üstündeki Karabalgasun şehrini seçmişlerdir.[372]

Kutluk Bilge Kağan 742'de Karluk ve Basmıl'larla bir araya gelerek Doğu Türk hakanı Özmış'ı yok etmiştir. Daha sonra Basmıl'lar isyan etmiş ve hakanlığı ele geçirmişlerdir. Basmillerden Asinas, tahta geçmiştir. Basmıller önceleri Ötüken'de, Kırgızların güneydoğusunda ve Baykal Gölü'nün güney sahilinde yaşam sürüyorlardı. Onlara "Cede atlar" ismi verilmiştir. Basmıller sonralar yavaş yavaş batıya doğru yerleşmeye başladılar. Kutluk Bilge, 744'te Doğu Türk Hakanı Bolmış'ı öldürerek "Kutluk Bilge Kağan" ünvanına sahip olmuştur. Ardından Basmıl kağanı Asinas'a saldırmış ve öldürerek, Basmilleri kendine bağlamıştır. 744'te Doğu

---

[370] Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan Bögü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s.9-10.

[371] Fikret Turan, Özcan Tabaklar, *Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı*, İstanbul Üniversitesi-İstanbul Türk Ocakları, İstanbul 2019, s.82.

[372] İzgi, a.g.e., s.15-16.

Türklerini hâkimiyeti altına aldıktan sonra on dokuz kabilelerden oluşan Doğu Uygurlarını On Uygur ve Tokuz Uygur olarak ikiye ayırmıştır.[373]

Kutluk Bilge Kül kağan hakkında bilgiler sınırlıdır. Ölüm tarihi hakkında ise çok fazla bilgiler mevcuttur.[374] Kutluk Bilge Kül kağan 747'te vefat etmiştir.[375]

3.2.2. Moyun Çur Kağan Dönemi

Kutluk Bilge Kül kağanın vefatından sonra oğlu Moyun Çur başa geçmiştir. Moyun Çur, "Tengride Bolmış İl İtmiş Bilge Kağan" unvanını almıştır. *Gökte doğmuş, memleket idare etmiş, bilge kağan* olarak Türkçeye çevrilmiştir. Batı seferleri, Kuzey seferleri, Oğuzlara karşı yapılan seferler olmak üzere Moyun Çur döneminde birçok sefer yapılmıştır. Moyun Çur Kağan'ın gerideki en büyük mirası, Şine-Usu nehri yakınlarında bulunan aynı isimdeki yazıttır. Bu yazıt aracılığıyla Uygurlar hakkında çok değerli bilgilere erişilmiştir. Moyun Çur 759'da vefat etmiştir.[376]

İnan'ın belirttiği üzere; Tarihte Manihaizm'i kabul eden ilk Türk devleti Uygurlar olmuştur. Göktürklerin elinden egemenliği alan ilk Uygur hakanları Kül Bilge ve Moyun Çor Şamanist idiler. Uygur hakanlarından Bögü Han 763' de Uygurlar arasına Manihaizm mezhebini sokmuştur.[377]

3.2.3. Bögü Kağan Dönemi

Moyun Çur'dan sonra küçük oğlu, Çinlilerin *Teng-li Mo-yü* diye adlandırdıkları Bögü kağan geçmiştir.[378]

Uygurlarda 759'da Hakan olan Bögü Kağan (759-779, Tanrıda kut bulmuş İl-Tutmuş Alp Kulug Bilge Kağan) dikkatini o dönemde karışıklıkların devam ettiği Çin'e çevirmiştir. Onun asıl amacının, Çin'de T'ang imparatoru Su-tsung'un ölümünden (762)' sonra, iç karışıklık ve isyanların devam ettiği dolayısıyla T'ang sülalesinin artık sözünün geçmediği Çin'e hâkim olmaktır. Çünkü bu yıllar, Çin

---

[373] Hüseyin Tekinoğlu, *Uygurlar*, Kamer Yayınları, İstanbul 2017, s.43-44.

[374] İzgi, a.g.e., s.17.

[375] Tekinoğlu, a.g.e., s.44

[376] İzgi, a.g.e., s.17-18-19.

[377] Abdülkadir İnan, a.g.e., 1986, s.6.

[378] İzgi, a.g.e., s.19.

tarihinin en önemli hanedanlarından biri olan T'anglar için pek iç açıcı geçmemiştir.[379]

Moyun Çur ölünce Ning-Kou prensesi Çin aderlerine göre yas tutmuş ve oğlu olmadığı için yurduna dönmek için izin istemiştir. Tai-tsung tahta çıktığında An Lu Han isyanıyla bağlantılı olarak, isyancı Shih Chao halen yenilmemiştir. İmparator bundan dolayı Uygurlardan yardım istemiştir. Uygurlara gönderilen elçi daha oraya varmadan, Shih Ch'ao-i "*Tang şimdi yasta, karışıklık var. Hükümet reisi yok. Birlik olup bu fırsattan istifade edelim. Sayısız zenginliklere sahip olan hazineleri ele geçirelim*" diye mesaj göndertmiştir. Bögü kağan bunun üzerine gelen Çin elçisine kötü davranmıştır. Elçi söylenenlerin doğru olmadığını izah etmiştir. Ancak Bögü kağan onu dinlememiştir. Zaten Uygur kuvvetleri Kuzey Çin sınırlarında saldırmaya başlamıştı. Eskiden beri Orta Asya Türk halkının inandığı Çinliler ile ilgili bir inanç bulunuyordu. Çin, kendine has bir medeniyete ve tarihe sahipti ve asla ele geçirilemezdir. Ele geçiriliği takdirde o devlet Çin'de uzun süreli olarak varlığını sürdüremezdi. P'u-ku Huai bu inançdan etkilenmiş olabilir bu nedenle de Bögü kağanı engellemeye çalışmıştır.[380]

Çin kaynaklarında, Kuzey Çin'in tamamı Uygurlar tarafından yağmalandığını, şehirlerin yıkıldığını ve Çin mabetlerine de saldırılarda bulunulduğu ifade edilir. Bögü Kağan ile görüşmek için İmparator, başkumandanı Yung beyi, Tzu-ang ve birkaç kişiyide göndermiştir. Sonuç olarak uzlaşılmış ve isyan bastırılmıştı. Kağan, imparatoru tebrik için elçi yolladı ve isyancı Shih Chao-i'nin sancağını hediye olarak sunmuştur. Bögü kağanın Çin'e yaptığı yardımlar neticesinde imparator T'ai-tsung ona teşekkürname ve çok fazla hediyeler vermiştir. Ayrıca her sene olmak üzere 2000 ailenin geliri kağana gönderilecektir.[381]

Aslında Çin'de An Lu Shan isyanı ilk başladığı dönemde, Uygurlar tarafından T'ang'lara yardım edilmiş, fakat gelişen süreçte isyanın devam etmesi ve T'ang Hanedanlığının bununla başa çıkamaması, Bögü Kağan zamanında Uygurlar için yeni müdahale fırsatları doğurmuştur. Bunun farkında olan ve kudretli bir kağan olan

---

[379] İbrahim Onay, "Uygurların Maniheizm'i Kabul Süreci: Nedenleri ve Sonuçları", *V. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Sempozyumu,* Ankara 2018, s.665.

[380] Tekinoğlu, a.g.e., s.48-49.

[381] Tekinoğlu, a.g.e., s.49-50-51.

Bögü de, Çin'i ele geçirmek için yaptığı 762 yılındaki sefer sırasında, bu arzusundan son anda vazgeçmiş, üstelik Bögü Kağan isyancılara karşı T'ang'lara yardım ederek bu Hanedanlığın yaşamasına imkân sağlamıştı. Onlardan sağlanan destek sayesinde bu isyanı bastırabilen Çin, bundan sonra siyasi ve iktisadi açıdan Uygur egemenliği altına girecektir.[382]

Uygurlarda Bögü kağandan itibaren kağanlar sarayda oturmaya ve kadınlar ise makyaj yapıp güzel kıyafetlerle süslenmeye başlamışlardır. İmparator T'a-tsung öldükten sonra yerine Te-tsung geçmiştir. Te-tsung, Uygurlara bu acı haberi ve eski dostluğu devam ettirme isteğini bildirmiş ancak Bögü kağan Çin imparatoruna baş sağlığı için geri dönüş yapmamıştır.[383] Bögü Kağan döneminde her ne kadar T'ang'lara yardım yapılmışsa da Hakanın Çin ile ilişkilerinde mesafeli olduğu ve Çin'i baskı altında tuttuğu anlaşılmaktadır. Yine Bögü Kağan döneminde Soğd asıllı kimselerin Uygur devlet yönetiminde etkili oldukları değerlendirilmektedir.

Bögü kağan, kendi veziri Tun Bağa Tarkan tarafından öldürülmüştür. Tun Bağa Tarkan, Dokuz Oğuz ve Bögü kağanın tüm ileri gelenlerini temizlemiştir.[384]

Bögü Kağan döneminin Uygur tarihi bakımından önemli olaylarından biri An Lu Shan isyanı nedeniyle Çin'e giden Bögü'nün Manihaizm'ı kabul etmesi olmuştur.

3.2.4. An lu-shan İsyanı Ve Sonrasında Manihaizm'ın Uygurlarca Kabülü

Çin tarihindeki en önemli isyan girişimlerinden biri An Lu Shan isyanıdır.

An Lu-shan'ın annesi Türk A-shih-te ailesine üyedir ve Türk kamıdır. 742'de imparator Hsüan-tsang'la karşılaşması An-Lu-shan'ın yükselmesini sağlamıştır. Altı yabancı dil bilen An Lu-shan, sonraları Yo-chou garnizonunun kumandanı olmuştur. Bu dönemde An Lu Shan, İmparatorun sarayından gelenlere hoş davranıyor ve onlara armağanlar veriyordu. Gelenler de onu imparatora övüyorlardı. 754'te imparatoru ziyaret etmiş ve imparatordan Ho-tung ve birkaç bölgenin kumandanlığını istemiştir. Oğulları için de memurluklar ve unvanlar istemiştir.

---

[382] Onay, a.g.m., s.665.

[383] Tekinoğlu, a.g.e., s.51-54.

[384] İzgi, a.g.e., s.19-20-21-22.

İmparator ise bunları kabul etmişti ve bu şekilde hep istekler devam etti. İmparatoriçe tarafından evlatlığa kabul edildiğinden, saraya istediği şekilde girip çıkabiliyordu. Ayrıca Çin kaynaklarında imparatoriçenin ona âşık olduğu da ifade edilir. İmparator onun isyan çıkartacağı konusunda uyaranları dinlememiştir Bu süreçte ise An Lu-shan ordusunu oluşturmuştur ve bunların çoğu Türklerdendir.[385] An Lu-Shan, 755 yılında uzun yıllar boyunca sabırla ve özenle işleyip hazırladığı bir planı 200.000 kişilik büyük ordusuyla uygulamaya geçmiş ve sonunda Çin'i ele geçirerek bugünkü Pekin şehrinde Büyük Yen devletini kurmuştur.[386]

An-Lu-shan'ın ayaklanması sonucu hem Çinlilerden hem de yabancılardan oluşan büyük bir ayaklanma çıkmıştır. Asiler tarafından Loyang ve Ch'angan gibi iki şehir ele geçirilmiştir. Bu dönemde Tang Hanedanının en önemli problemi An-Lu-shan isyanı olmuştur. Tang hanedanı bu isyan sonucunda Uygurlardan yardım alması gerektiğini düşünmüştür. Bu nedenle 756'da Bayan Çor Kağan'a bir prens göndermiştir. Kağan yardım teklifini kabul etmiş ve dostluğun daha iyi durumda olduğunu göstermek adına üvey kızlarından birisini Tang prensi ile evlenmesi için göndermiştir. Uygurlar, isyanlara destek konumda olan Töleslere saldırarak, Tang topraklarına askerlerini göndermiştir.[387]

Uygurlar 757'de bir kez daha Çin'e asker göndermiştir. Çinliler tarafından güzel bir şekilde karşılanmıştır. Uygurların gönderdiği askerlerin başında olan yabgu An-Lu-shan isyanı ile ilgilenmiştir. Ch'ang-an kurtarılmış, Luo-yang için devam etmişlerdir.[388]

759/760'da Uygurların başına Bögü Kağan geçmiştir. Bögü Kağan devlet politikasını değiştirerek Çin'e karşı farklı bir strateji izlemiştir. Artık Uygurlar Çin'in kuzey sınırlarına yağmalar yapmaya başlamıştır. Bögü kağan daha da fazlasını yapmak istemiş ancak Pu-ku-hu-çien tarafından engellenmiştir.[389] Yen İmparatoru Shih Chao-i de Uygurlar'a bir elçi göndermiş, bu elçi Çin elçisinden önce Uygur

---

[385] Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997, s.32-33.

[386] Tilla Deniz Baykuzu, *An Lu-Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti*, Kömen Yayınları, Konya 2013, s.1.

[387] Taşağıl, a.g.e., 2020, s.42-45.

[388] Taşağıl, a.g.e., 2020, s.48-49.

[389] Taşağıl, a.g.e., 2020, s.84-85.

sarayına varmıştır. Shih Chao-i'nin elçisi Tengri yani Bögü Kağan'a T'ang Hanedanlığı'ndaki taht mücadelelerinden dolayı artık bir imparator olmadığını, Çin'de tahtın boş kaldığını söylemiş ve bu fırsatı kullanmaları gerektiğini anlatmıştır. Böylece, onu ordularını birleştirip güneye inerek ganimetleri birlikte ele geçirmeye ikna etmiştir. Uygurlar Elçi'ye inandılar ve Kağan 8. Ayda ordularıyla güneye indi.[390] Bu dönemde T'ang hanedanının başına Tai-tsung geçmişti. Uygurların desteğini almak isteyen yeni İmparator Bögü kağana elçi göndermiştir. Elçi asiler tarafından gönderilen elçinin söylediklerinin doğru olmadığını ve Tang'ın bir imparatoru olduğunu ifade etmiştir. İkna olmayan Bögü kağan karşısında elçi Tang hanedanına dönmüş ve Uygurların saldırı yapacaklarını haber vermiştir. İmparator bu haberi alınca ordusu ile beraber Uygurları karşılamaya gitmiş ve onlara hediyeler sunmuştur. Bunun üzerine Uygurlar tekrar Tang hanedanının tarafına geçmiştir.[391] Bögü Kağan ile görüşmek için İmparator, başkumandanı Yung beyi, Tzu-ang ve birkaç kişiyi göndermiştir.[392]

Netice olarak 762'de Uygurların yardımıyla Loyang kurtarılmıştır. Burası yabancı asıllı Manici cemaatleri bulunduran şehirlerden biridir. An Lu-shan kuvvetleri tarafından iki defa işgal edilmiştir. Bögü Kağan ise bu süreçte Manici Soğdluları ziyaret etmiş ve onlarla tanışmıştır.[393] Bögü Kağan isyanı bastırıp ülkesi Karabalgasun'a dönerken Loyang şehrinde tanıştığı dört maniheist rahipleri yanında götürmüştür.[394] Bu maniheist rahiplerin arasından en önemlisi Ruiy-şi'dır. Bu adlara Budist rahipler arasında sıkça rastlandığı söylenilebilir. Karabalgasun kitabesinin Çincesi bu rahip hakkında oldukça iyi şeyler söylemiştir. Bu nedenle de Uygurlar üzerinde büyük etkisi olmuştur. Uygur idaresinde karışıklıklar çıkmıştır. Bazıları bu yeniliğe karşı çıkmıştır ancak Kağan, Ruiy-şi'nin grubunu dinlemiş. Bunun üzerine kağan halkının bu yeni dini tanıması adına bir emir çıkartmıştır. Farklı bir kaynakta, kağanın kararı sabahlara kadar coşku içinde kutlamalar ile kabul ettiği ifade edilir. Ancak Bögü Kağan bu coşkunun uzun süreli olacağını düşünmemiştir. Bu nedenle önlemler alarak halkı onarlı gruplara bölmüş ve her grubun başına içlerinden birini

[390] Baykuzu, a.g.e., 2013, s.155.
[391] Taşağıl, a.g.e., 2020, s.86-87.
[392] Tekinoğlu, a.g.e., s.49
[393] Sinor, a.g.e., s.442
[394] Almas, a.g.e., s.183

görevlendirmiştir. Bu kişi, geri kalan dokuzunun din eğitimi sorumluluğunu üstlenmiş oluyordu.[395] Böylece Bögü Kağan Çin'de Mani diniyle yakından etkileşim kurduktan sonra, 762'de Manihaizm'ı resmen kabul etmiştir.[396]

Böylece Uygurlar, An-Lu Shan isyanı sırasında Çin'de Soğdlu Mani rahipleri ile tanışmıştı. Bu Soğdlu rahipler vasıtasıyla Manihaizm'ı kabul etmişlerdi. Sonuçta Uygur sarayında büyük nüfuza sahip olmuşlardı. Eskiden Orta Asya'nın her yerinde ticaret faaliyetinde bulunduklarından Uygur ve Çin arasındaki ekonomik ilişkiler, Soğdlar tarafından yürütülmüştür. Bir bakıma An-Lu Shan isyanı, Uygurlar için Maniheist Soğdlar ile sıkı bir iş birliğinin başlangıcı olmuştur.[397]

3.2.5. Manihaizm'ın Temel Özellikleri Ve Türk Coğrafyasına Ulaşması

Esasen Manihaizm, birçok dinin birleşimidir. Hıristiyanlık, Budizm, Mazdaizm ve Mezopotamya dinleri örnek verilebilir. Manihaizm ışık ve karanlık ilkeleri olan dualist bir düşüncedir. Manihaizm'de iki unsur sürekli birbirleriyle mücadele içindedir. İyilik insanın ruhunu, kötülük bu ruhun içinde olduğu bedeni gösterir.[398]

Manihaizm'de "tanrı" karşılığı olarak Orta Pehlevice bay ve yazad ya da Partça bag ve yazad kullanılır. Zurvan ve Öhrmazd'a gibi tanrılar için bay ya da bag kullanılırdı. Fakat sonraki tanrılar için yazad kullanılmıştır. Manihaizm'de melekler, tanrılar, din adamları olmak üzere sınıflandırma varken Eski Uygurca Mani metinlerinde bu şekilde sınıflandırma yoktur. Henning'in sınıflandırmasına göre; Işık tanrısı, melekler ve unsurlar, güçlerdir.[399]

Kozmos üç zaman kavramı olarak sınıflandırılır. Geçmiş, şimdi ve gelecek. Kozmosun oluşu, Işık ve Karanlığın yani kötünün iyiye karşı tahammülsüzlüğü ve tamahkârlığıyla ilişkilendirilir. Kosmos, bozulmanın sonucudur.[400]

---

[395] Sinor, a.g.e., s.443.

[396] Annemarie von Gabain, *Türkoloji Makaleleri*, Der. Yusuf Gedikli, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul 2009, s.93-94.

[397]Hisaji Tokuda, "Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8-9. Yüzyıllarda)", *Ankara Üni. Sosyal Bilimler Ens. Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2010, s.75.

[398] Rayman, a.g.e., s.228.

[399] Hacer Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s.464.

[400] Demir, a.g.e., s.173-174.

Uygurlar, Manihaizm'ı benimsemeden önce Toharistan Türkleri, Çigiller, Karluklar ve Basmıllar'da Manihaizm kendini göstermiş ve bölge olarak Yedisu bölgesi, Çu ve Talas vadilerinde olduğu ifade edilir.[401]

3.2.6. Bögü Kağan'ın Manihaizm'ı Kabul Etmesindeki Nedenler

3.2.6.1. Bögü'nün Çin'e Karşı İzlediği Strateji

Bögü Kağan, tarihte Manihaizm[402]ı halkına kabul ettirme de ısrar eden tek hükümdardır. Sinor'a göre; kağanın bu dini kolay kabul etmesinin nedeni belki de hem kültürlerini geliştirmek hem de iyi bir savaşçı olmayı da sürdürebilmek içindir. Belki de maddi şeylerden uzak olan bir askeri ordunun iyi olduğunu düşünmüş olabilir. Önemli nedenlerden biride Çin Tang hanedanlığına karşı izlenilen politika olabilir. Çin bu dinden hoşlanmıyordu ve Bögü kağan Çin'e karşı kendi devletini korumak için kabul etmiş olabilirdi. O dönemlerde Budizm Çin'de oldukça etkili,

---

[401] Münevver Ebru Zeren, "Uygurlarda Maniheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi", *JOTS*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2017, s.141.

[402] Manihaizm, İrani bir din olup, kurucusu Mani'dir. Bkz. Aslı Zengin, Ümran Yaman, "Eski Uygur Türkçesi Metinleri Üzerinden Budizm ve Maniheizm'in Savaşa Bakışı", *Türk Dili Edebiyatı Dergisi,* Cilt:58, Sayı:1, 175-216, 2018, s.180. Mani'nin hayatı Hıristiyanlık döneminin başlangıcında, İsa'nın vefatından iki yüz yıl sonra oluşmaya başlar. Amin Maalouf, *Işık Bahçeleri*, (Çev. Esin Talu Çelikkan), Telos Yayıncılık, İstanbul 2001, s.1. Mani, 216 yılında Dicle'nin sol kıyısında Babil'in kuzeydoğusunda, Cükha bölgesindeki bir köyde doğmuştur. Elkasai mezhebine üye olan İranlı babası küçük yaşta Mani'yi bataklıklara getirmişti. Mani'nin gerçek adının bilinmemesine rağmen, ailesi hakkında kesin bilgilere sahip olunulmuştur. Bkz. Hilmi Demir, *Mit Kosmos Ve Akıl*, Sarkaç Yayınları, Ankara 2011, s.106. Babasının adı İslam kaynaklarında Futtat veya Fatak diye geçer. Babası Hama'da doğar. Babil'e göç edip, Muğtasilah mezhebini benimser. Bkz. Hayrettin Rayman, *Eski Türkler'de Üç Din*, Karınca Yayınları, Ankara 2016. s.228. Babası Fetak ve Babak olarak da bilinir. Eski Mezoptamya ve Sasanilerin başkenti Ctesiphon'dan köklü bir aileye sahipti. İbnu'n Nedim ailesini şu şekilde ifade eder: Mani'nin babası Futtak b. Ebu Barzam Haskaniyye'dendir. Annesinin ismi Mays'dır. Utahim, Marmeryam da kullanılıyordu. Askanniye soyundan geliyordu. Bkz. Hilmi Demir, *Mit Kosmos Ve Akıl*, Sarkaç Yayınları, Ankara 2011, s.106. Mani'nin annesi Part Hanedanı'ndan gelir. Bkz. Hayrettin Rayman, *Eski Türkler'de Üç Din*, Karınca Yayınları, Ankara 2016, s.228. Mani, öğretilerini kendisinden sonra Havariler ve Büyükler sınıfına emanet etmiştir. Bkz. Duncan Greenles, *Mani Dininin Kutsal Kitabı*, (Çev. Suat Ertüzün), Okyanus Yayıncılık, İstanbul 2019, s.64-65. Mani, genellikle elinde abanoz ağacından asa ile resmedilir. Üstünde çok fazla rengi olan bir pelerin vardır. Sol kolunun altında Babil dilinde bir kitap ve bir parçası kırmızı diğer parçası yeşil renginde bir pantolon giymiş olarak betimlenir. Onu savaş kralı ya da Persli büyücü olarak temsil edilmiştir. Ancak İbnu'n Nedim, Mani'yi ayağı sakat biri olarak tasvir etmiştir. Bkz. Hilmi Demir, *Mit Kosmos Ve Akıl*, Sarkaç Yayınları, Ankara 2011, s.109-110. Manihaizm, Erdeşir, oğlu Şapur ve onun oğlu Hürmüz döneminde yavaş yavaş güç kazanmıştır. Ancak Behram döneminde Manihazim gücünü kaybetmeye başlamıştır. Mani, Behram tarafından idam ettirilmiştir. Derisi soyulup içini samanla doldurtmuştur. Cundişapur şehrinde Mani Kapısı olarak adlandırılan kapının üzerine astırdığı ifade edilir. Bkz. Ebu Reyhan El-Biruni, *Maziden Kalanlar (El-Asar el-Bakiye)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s.182.

Manihaizm ise dışlanmış bir din durumundaydı. Bu durum neticesinde Bögü kağan Budizme karşılık olarak Manihaizm dinini seçme tercihinde bulunmuştur.[403]

Soğdların mali gücü önem teşkil ediyordu. Kağanın gücü boyunun üstünlüğüne bağlıydı. Bu nedenle soğdlularla anlaşma yapmak önemliydi. Soğdulular ticarette ustaydılar ve soğdluların Çin'le olan ipek ticareti kağan için yararlıydı.[404] Bu durumda Soğdlular ve Türkler karşılıklı çıkar sağlama düşüncesindedir.[405] Diğer sebepler bakımından, özellikle iktisadi konularda Manihaizm ve Sogdlar arasındaki ilişki, Uygurlar bakımından pek çok kazanç ve fırsat da sağlayabilirdi. Bu dönemde, yeni olan Uygur Hakanlığı, Çin'e isyanlar konusunda yardım etmişti ve şimdi dilediği şekilde T'ang Hanedanlığını iktisaden zorda bırakabilirdi. Belki de Uygur Hakanı bu durumu değerlendirmiş ve Sogdların bu konulardaki yetenek ve tecrübelerinden yararlanarak, onları aracı olarak kullanmak istemişti. Özellikle Uygur ve T'ang iktisadi ilişkileri bakımından, Çinlilerin gerçekten zor duruma düştüğü, Uygurlara ipek temini için ülkede bazı tedbirlerin dahi alındığı farklı kaynaklarda belirtilir.[406]

Uygur kağanı Bögü'nün özellikle 763'den sonra Çin'i ekonomik baskı altına alması ve onlarla koşullarını daha çok kendinin belirlediği, nerdeyse zoraki nitelik taşıyan ticaret yapması, Maniheistlerin tüccar özellikleri bakımından da düzgün ve kazançlı bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur.[407]

3.2.6.2. Soğdlar

Sogdlar İpek Yolu ticaretinin en önemli unsurlarından biri olarak çeşitli dinlerle erken dönemlerden itibaren temas kurmuşlardı. Marshak'a göre; geçmişte Göktürklerin önce Sasanilere daha sonra Doğu Roma'ya elçi olarak gönderdiği bilinen Maniah da bir Maniheistti. Maniah'ın adı onun Mani dinine mensup olduğunu açıkça gösteriyordu. Ayrıca bu dönemde sadece Manihaizm değil, Budizm

[403] Sinor, a.g.e., s.443-444.

[404] Sinor, a.g.e., s.443-444.

[405] Aslı Zengin, Ümran Yaman, "Eski Uygur Türkçesi Metinleri Üzerinden Budizm ve Maniheizm'in Savaşa Bakışı", *Türk Dili Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 1, 2018, s.183.

[406] Onay, a.g.m., s.658.

[407] Onay, a.g.m., s.674.

ve Hıristiyanlık gibi diğer dinler de, uluslararası ilişkilerinden dolayı Sogd kolonileri arasında son derece yaygındı.[408]

Uygurlar'ın Manihaizm benimsenmesinde Soğd tüccarlarının etkisi büyüktür. Soğdlar, Budistler, Hıristiyanlar ve Manihaizm destekçileri arasında kolay bağ kurmuştur.[409] Sogdlar sadece Manihaizm'ın yayılmasında değil, ipek yolunun din öğretmenleri sıfatını da üstlenerek, bu güzergâhta yolculuk yapan pek çok dinin de taşıyıcısı haline gelmişlerdi. Bu konuda onların tüccar kimliklerinin de bunda payı olmuştur. Sogdlar ticaret yaparken, Buda'nın yasalarını da, İsa'nın ve Mani'nin İncillerini de doğuya doğru götürmüşler ve buralardaki insanlara aktarmışlardır. Çünkü özellikle bazı dönemlerde onların dili, Çin denizine kadar uluşan coğrafik sahaların ve Merkezi Asya'nın "Lingua Francası" oldu ve pek çok konuda aktarma, yayma işlemleri için bu dil önemli unsur olmuştur.[410] Çandarlıoğlu'nun belirttiğine göre; Bögü Kağan, bu karakteristik Soğd dinini kendi halkına kabul ettirip, gelecekte Çin'den uzaklaşarak, o dönemde Doğu Asya'da önemli ekonomik ve kültürel etkileri olan Soğdlara yaklaşmayı bekliyorlardı."[411]

Onay'ın belirttiğine göre; İpek yolu boyunca doğuda ve batıda yayılan misyoner bir din olan Manihaizm, özellikle tüccarlar ve yine özellikle Sogdlu tüccarlar arasında yayılma şansı bulmuştu. M.S. 7 ve 8. yüzyıllardaki siyasi gelişmeler ve Batı Türkistan'daki Arap yayılmacılığı sonrası, bu din mensuplarının doğuya kaçışının hızlanmış olması gerekir. Özellikle Çin'de bulunan yabancıların bu dine eğilim gösterdiği anlaşılmaktadır. 730'lu yıllarda, Çin'de baskı altında olan bu din için, önemli tarihi olaylardan biri Çin'deki An-Lu Shan isyanı olmuştur. Çünkü bu isyana karşı T'ang Hanedanlığına yardıma gelen Uygur kağanı Bögü'nün müdahalesi önemli sonuçlara neden olmuştur. Bu sayede Manihaizm kendine yeni ve güçlü bir sığınak bulmuştur. [412]

---

[408] Marshak, "Türkler ve Soğdlular", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 303.

[409] Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahanetmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı: 26, Ankara 1989, s.19.

[410] Onay, a.g.m., s.660.

[411] Çandarlıoğlu, a.g.e., s. 145.

[412] Onay, a.g.m., s.673-674.

Uygurların pek çok açıdan kendi yaşam tarzlarına uymayan, esasen İran kökene sahip olan bu dini kabul etmesinin altında farklı nedenler yatmaktadır. Bakıldığı üzere, böylece Uygur Kağanlığı, Çin'in temsil ettiği Budizm ile Batılı halkların ve özellikle tüccarların temsil ettiği Manihaizm arasında bir tercih yapmıştır. Çin'in saldırılarına ve yayılmacılığına karşı, herhangi bir devlete ait olmayan fakat daha çok tüccarlar tarafından temsil edilen bu dini kabul etmekte olumsuzluk görmemiştir.[413]

Manihaizm'ın benimsenmesiyle Uygurlar devlet sisteminde; Uygur topraklarında yaşam süren Soğdlulara daha fazla alan vermiştir. Bögü kağan devlet sisteminde olan Soğdluların önerisini kabul ederek, 779 yılında Temmuz ayında imparatorlarının vefatı sebebiyle yas tutan Çin'e saldırmayı düşünmüştür. Ancak bu devletin bazı makamlarında bulunan çoğu Soğdlu ve taraftarı Tun-mo-ho tarafından öldürülmüştür. Soğdlular, hem ruhban sınıfında hem de devlet sisteminde etkili olmuşlardır. Toplumu Eski Uygur Türkçesi'nde iki türlüg olarak isimlendirilen sınıflandırma Türk toplumuna dış unsur olan Manihaizm ya da Budizm tesiri sonucu gelmiştir. Türk kültüründe Türk hükümdarı ve milleti bütündür.[414]

Uygurlar, Çin'de Maniheist koloni ve tapınaklar oluşturma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Uygurlar sayesinde Soğdlular hiçbir baskıya maruz bırakılmadan yaşam sürmüşlerdir. Çin, kontrol altına alamadıkları Soğdlulardan rahatsız olmaya başlarken, Uygurlar ise bunu Çin iç işlerinin karışması için avantaj olarak değerlendirmişlerdir. Çin'de 768 yılında Ch'ang-an ve Lo-yang'da, 771 yılında Güney Çin'de Hupei şehrinde Kingchow, Kiangsi'de Nanchang, Cheakiang'da Shaohsing ve Kiangsu'da Yangchow'da Maniheist tapınaklar inşa edilmiştir.[415]

Roux'a göre; çoğu Uygur puta tapar ya da totemcilikten kalan adları, annelerinin doğum yaptıktan sonra ilk aldıkları eşyaların isimlerini taşır. Yine çoğu Uygur din etkisiyle Soğd isimlerini alırlar. Uygur halkı Soğdlar etkisiyle *İran'ın ince ve arı düşüncesiyle yakın ilişkiye girer ve bu sayede Akdeniz dünyasını tanır.* Uygurlar hakkında abartılı ifadeler yersizdir. *"Barbar geleneklerle iç içe, kan ve dumanla dolu bu ülke artık sebze yetiştirilen bir ülke oldu; ölüm kokan bu ülke artık iyiliğin*

[413] Onay, a.g.m., 2018, s.673-674.

[414] Münevver Ebru Zeren, "Uygurlarda Maniheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi", JOTS, Cilt: 1, Sayı: 2, 2017, s.149-150.

[415] Zeren, a.g.m., s.150-151.

öğrenildiği bir ülke oldu." Aslında şiddet de ölümler de devam ediyordu. Ama dinin verdiği yeni öğretiler de, yaşam tarzı da halkı saldırganlıktan çok sakin kalmaya itiyordu. Bu yeni yaşama şekli de daha önce yapmadıkları tarım ve ticareti daha önemli kılıyordu.[416]

3.2.7. Tun Baga Tarkan

Uygurlarda Bögü Kağan'ın Manihaizm'ı kabul etmesi ve halkına kabul ettirmeye çalışması her zaman hoş karşılanmamış olmalıdır. Üstelik Maniheist kimselerin ve Soğdların devlet içinde hâkimiyetinin artması bir tepkiye neden olmuştur.

Gömeç'in belirttiği üzere; Çin ülkesinde Te-tsung tahta çıktığı zaman (779), soğuklaşan ilişkileri canlandırmak amacıyla Uygurlara bir elçi gönderip, T'ai-tsung'un öldüğünü ve eski dostluğun devamını dilediğini, bildirmişti. Kağan gelen elçiyi dikkate bile almayarak ona hiçbir merasim yapmadı. Çünkü Çin'deki Uygurların hareketlerinin kısıtlanması ve ticarete engel olunması, hiçbir şekilde Bögü'nün hoşuna gitmemişti.[417]

Ayrıca Sogd kökene sahip birtakım kişi ve danışmanlarda, Kağan'ın aklını karıştırıyorlar ve onu Çin'i ele geçirmek için zorluyorlardı. Ancak bakan Tonga (Tun) Baga Tarkan buna itiraz etti. Ama Kağan bunlara kulak asmadı.[418] Kağan, Veziri Tun Bağa Tarkan tarafından öldürülmüştür. Tun Bağa Tarkan, Bögü kağan'ın tüm ileri gelen adamlarını da öldürmüştür.[419] Taşağıl'ın belirttiğine göre; 779'da Tun Baga Tarkan, ülkeye zarar verdikleri gerekçesiyle Manihestleri uzaklaştırmıştır.[420]

Karabalgasun kitabesine göre, Tun Baga Tarkan kuvvetli şahsiyete sahipti ve kuvvet ve kudretini herkese gösteriyordu. Bu nedenle işlerini kolaylıkla hallediyordu. Onun kağan olmasıyla Uygur hükümdarı sülalesi değişmiş ve bu tarihten itibaren Tun Baga Tarkan'ın soyundan devam etmiştir. Onun vefatı ile oğlu Ay Tengride Kut Bulmış Külük Kağan geçmiştir. Zamanla bu kağan değişikliği süregelmiş ve 821 tarihinden

---

[416] Roux, a.g.e., 2006, s.200-201.
[417] Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s.92-93.
[418] Gömeç, a.g.e., 2011, s.93.
[419] İzgi, a.g.e., s.19-20-21-22.
[420] Taşağıl, a.g.e., s.137-138.

sonra Uygurlarda siyasi açıdan farklılık bir azalma yaşanmıştır. Bunun nedeni Manihaizm etkisi olabileceği gibi sülale değişiminden olabilme ihtimali vardır.[421]

3.2.8. Ay Tengri'de Kut Bulmuş Alp Külük Bilge Kağan Döneminde Manihaizm Dininin Durumu

Orhun Uygur Kağanlığında Bögü Kağan döneminde Manihaizm'in resmen kabul edildiği, halkın da bu dine geçmesinin istendiği bilinmektedir. Fakat Uygurların bu denli köklü bir değişikliği hemen ve kolayca kabul etmeyeceği de açıktır. Tun Bağa Tarkan zamanında gerçekleşen darbe Bögü Kağan ve yakın adamlarını ortadan kaldırdığı gibi, Manihaizm'e de zarar vermiş olmalıdır. Tun Bağa Tarkan sonrası dönemde Manihaizm'ın yaşamaya devam ettiği ve Uygur Kağanlığında etkisini artırdığı değerlendirilmektedir.

Taşağıl'ın belirttiğine göre; 795 yılından sonra Beşbalık, Koça, Kuca, Aksu, Karaşar, Kaşgar gibi şehir krallıklarında Uygur siyasi etkisinin artması Manihaizm'ın etkilerinin sonucudur.[422] Bu dönemden sonra da Manihaizm ile iyi ilişkilere sahip Hakanların ülke yönetiminde olduğu bilinmektedir.

İzgi'nin belirttiğine göre; Kutluk Bilge Kağan 805'de vefat edip, Ay Tengri'de Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan (Ay Tanrısında saadet bulmuş, kahraman, meşhur, Bilge Kağan) tahta geçmiştir. Alp Külüg Bilge Kağan, Manihaizm'ın Uygurlar içerisinde yayılmasına destek vermiştir, yayılma girişimlerinde bulunulmuştur. Ordu Balık şehrinde Manihaizm rahipleri ve kağan ilişkileri devamlı olmuş ve bunun sonucunda Mani rahipleri kağan tarafından ülkede kalabilmek için sürekli olan oturma iznini almışlardır. Bu dönemde çok fazla Manihaizm tapınakları bulunur. Çin'e Manihaizm'ı yaymak amacıyla Uygur ustaları gönderilmiştir. Uygurlar, Çin'de Manihaizm tapınaklarının kontrolünü sağlamak amacıyla yavaş yavaş Çin'e yerleşmeye başlamışlardır. Bu dönemdeki Uygurlar, Çin üzerindeki etkileri Cengiz Han'a kadar sürecek olan Uygur kolonilerinin kurulmasının önünü açmıştır.[423]

---

[421] İzgi, a.g.e., s.33-41.

[422] Taşağıl, a.g.e., s.137-138.

[423] Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahanetmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı: 26, Ankara 1989, s.23.

Bu kağanın döneminde Manihaizm'ın yayılışı oldukça büyük olmuştur. Bunu anlamak için o dönemde Çin'de Manihaizm'e ait tapınaklar yaptırması yeterlidir. O dönemde Çin ile anlaşmazlık olmamıştır. Zira Çin, sürekli Uygurlara vergi veriyordu. Kağan ölünce yerine Çin kaynaklarında ismi, *Ai t'eng-li-lo ku mi-shih ho p'i-chia 'Pao-i' Kagan* olarak geçen, Karabalgasun yazıtında ise Ay Tengride Kut Bolmış Alp Bilge olarak ifade edilen kağan geçmiştir.[424]

Gabain'in belirttiğine göre Maniheist bir metin olan "Mahrnamag" ın tarihi biraz ilgi çekicidir. Bu İrani ilahi kitabı Mani dini ruhanilerinin ısrarıyla "ışık saçan Mani'nin doğumundan 546 yıl sonra" yani tam olarak Bögü kağanın din değişikliğinde bulunduğu dönemde yazılmaya başlanmıştır. Sonradan yarım bırakılan bu kitap, ancak birkaç nesil sonra, Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge adlı Uygur kağanının döneminde bitirilmiştir.[425]

3.2.9. Uygurlar İçinde Manihaizm'ın Yayılması Ve Uygulanması

Manihaizm'de herkes, günde tek öğün olarak akşam yemeği yiyorlardı. Hayvani gıdaların hepsi yasaktı ve suya saygı duyuluyordu. Uygurlar rahipleri iki sınıfa ayırmışlardı. Bunlar büyük ve küçük rahiplerdir. Büyük rahipler hiç hareket etmezler, küçük rahipler ise sürekli hareket halindedirler. Manihaizm'ın tüccar dini olmasından dolayı Uygurlar şehirler ve ticaret merkezleri kurmuşlar. Sanat ve edebiyat alanlarında gelişme göstermişler. Ne sebeple olursa olsun insan öldürmek yasaktır.[426] Mani dini Uygurları birçok alanda zayıflatmıştır ancak başka alanlarda da geliştirmiştir. Uygurları hareketsizliğe, et ile beslenmemeye teşvik ederek onların savaşçılık özelliklerinin kaybolmasına neden olmuştur. Diğer taraftan ise ilim ve sanat alanında oldukça ilerlemelerini sağlamıştır.[427] Yani Budizm ve Manihaizm dinleri, Türklere sosyal hayatlarında zararlar verdiği kadar faydalar da sağlamıştır. Ancak zararları etkili ve fazlaca olmasından dolayı zararları daha öne çıkmıştır.

---

[424] Gömeç, a.g.e., 1997, s.49.

[425] Gabain, a.g.e., s.95.

[426] Şaban Kuzgun, *Dinler Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 79-80.

[427] Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.344.

Türklerin savaşçı özelliklerini yitirmelerine neden olduğu konusunda çok fazla iddia vardır. Bu yerleşik dinleri benimsemleri onları tembelliğe sürmüştür.[428]

Yine de Orhun bölgesindeki Uygurların Manihaizm'ı ve onun dini değerlerini nasıl benimsediği ve kabul ettiği konusu tartışmalıdır. İnan, Ötüken'in milli kültürün ve inançları korumaktaki değeri düşünüldüğünde büyük Uygur hakanlarının kararğahı Orhun ırmağı ile Ötüken dağı arasında bulunduğu sıralarda Uygur "Kara budun" un Manihaizm'ı tamamıyla benimsediklerine inanmanın güç olduğunu belirtir.[429] Dolayısıyla Manihaizm'ın, yönetici sınıfında fazlaca yayıldığı görülür. Çünkü Uygur dönemi yazıtlarından Karabalgasun Kitabesi'nde bu dinin Türklerde kalıcı olarak yerleşmediğini gösteren ifadeler vardır. Mani metinlerinin verdiği bilgilere göre, Manihaizm Bögü kağanın ve onun ailesinin etrafında bir saray dini olarak faaliyet göstermiştir.[430]

Esasen Manihaizm'le ilgili ilginç unsurlardan biri, bu dinin daha en başından itibaren soylu kimseleri ve saray mensuplarını kazanmaya yönelik olmasıdır. Mani'nin kendisi Arkasid kraliyet ailesinden gelen biri olarak, misyonerlik faaliyetlerinin başladığı andan itibaren, sadece toplumun sıradan insanlara hitap etmemiş aynı zamanda güçlü kişileri de dinini benimsemelerini özellikle istemişti. Erken dönem misyonerlik faaliyetleri beyanlarından; onun yönetici sınıfın, yani kralların ve prensler topluluğunun bir üyesi olduğunu vurguladığını görmekteyiz. O ve onun müritleri, kendi inançları adına soylulardan destek kazanmaya çabalamaktaydılar. Mani güçlü bir krallık imajının, Manihaizm'ın temel değerlerinden olan "Işığın Krallığı" konusunda da güçlü bir fikri yansıtabileceğini düşünmüştü. Bu nedenle kral imajının değeri ve onun sarayı, bu dinin krallığa verdiği önemi göstermekteydi. Özellikle doğu Maniheist yazılarında krallık vurgusu oldukça göze çarpmaktadır.[431]

Roux'un değerlendirmesiyle; Uygurlarda Hükümdarların din değiştirmeleri ne denli içten, inançları ne denli büyük olursa olsun, tıpkı Göktürk İmparatorluğu'nun başlangıcında olduğu gibi burada da Manihaizm, yığınları eski inançlarından

[428] Gömeç, a.g.e., 2011, s.15-17.
[429] İnan, a.g.e., 1986, s.6-7
[430] Gömeç, a.g.e., 2011, s.15-17.
[431] Onay, a.g.m., s.657.

döndürememiştir.[432] Yedi kağanın ünvanında "tengride", "ay tengride", "kün tengride" gibi ifadeler görülür. Bu ifadeler hükümdarlığın gökten ya da güneşten, aydan geldiğini vurgular.[433] Manihaizm dini içerisinde güneş ve ayın önemli bir değer olması Uygur unvanlarında görülen bu tanımlamaların Manihaizm ile ilişkili olabileceği yorumlarını da beraberinde getirmiştir.

Taşağıl'ın belirttiğine göre Uygurlarda İkinci hanedan ile ünvanlar değişmiş, Manihaizm'ın etkisi görülmüştür.[434] Uygur kağanlığının hükümdarlığı, Gök Tanrıcılıkta olduğu gibi Manihaizm'de de ilahi yöne bağlanmıştır. Gökten gelen kutun Manihaizm'de Işık tanrısı ve onun göksel güçleri tarafından verildiğine inanılır. Uygur kağanlarının, Manihaizm taraftarı olmayan karşıt Tun mo-ho'dan sonra ay tengride (Ai teng-li-lo) ve kün tengride (chün teng-li-lo) kut bulmuş unvanlarını, çoğunlukla Manihaizm'ın tesiri olarak kullandıkları düşünülür. Maniheist Uygur hükümdarlarının cenaze törenlerinde Maniheist güç unsurları için ilahi ve dua okunur.[435]

Taşağıl'ın belirttiğine göre; Uygurlar, Göktürk devletinin yıkımı üzerine kurulmasından dolayı bozkır kültürünü taşıyordu. Zamanla farklı devletlerle kurulan temaslar nedeniyle bozkır kültürü geleneğini sürdürmeleri kalıcı olmamıştır. Çinlilerle sıkı samimiyet kurulması ardından kültürlerine ters düşen bir dini Manihaizm'ın kabul edilmesi Uygurları her alanda oldukça fazla değiştirmiştir.[436] Müslüman yazar Tamim İbn Bahr tarafından yazılmış seyahatnamede (820-821?) Tokuz Oğuz yerleşim yerinden bahsedilir. Bu bahsedilen sadece Uygurların Karabalgasun/Ordu Balık şehri olabilirdi. Bu seyahatnamede anlatılanlar dini açıdan bilgiler barındırır. Maniheistlerin halk kesiminde daha yaygın görüldüğünü ancak ateşe tapanların da olduğunu ifade eder. Sadece kendi topraklarında değil, özgün bir

---

[432] Roux, a.g.e., 2008, s. 164.

[433] Taşağıl, a.g.e., s.137-138.

[434] Taşağıl, a.g.e., s.137-138.

[435] Zeren, a.g.m., s.147-148.

[436] Taşağıl, a.g.e., s.137-138.

doğu İran tarzı Zerdüştlük tarzını kabul etmiş görünen Soğd nüfusunu da gösterir. Eserde Budizm Uygurlar arasında pek geçmez.[437]

Dolayısıyla yeni bir dinin kabul edilmesi, Uygur halkını tamamen olmasa bile kısmen etkilemiş olmalıdır. Temim'in bahsettiği Maniheistlerin de Soğdlardan oluşmuş olması muhtemeldir. Uygur halkının, Manihaizm ve Budizm ile olan ilişkileri konusunda Orhun Uygur Hakanlığı'nın yıkıldığı 840 yılı sonrasını ayrıca değerlendirmek gerekir.

Uygur Kağanlığı yıkıldığında, bilhassa Doğu Türkistan ve Kansu bölgesinde yerleşmiş olan Uygurlarda hem Manihaizm'ın hem de Budizm'in etkisi artmış ve daha çok kabul görmeye başlamıştır. Bunun nedeni değişen hayat koşulları ve ticaretin artan etkisi olabilirdi.[438]

3.3. Orhun Uygur Kağanlığı'nın Yıkılışı

840 yılında Kırgızlar tarafından Hakanlıkları yıkılan Uygurlar, bölge bölge dağılmaya başlamışlardır. Parça parça Karluklar'a, An-hsi ve Tibet bölgelerine yerleşmişlerdir. İçlerindeki on üç boy güneye doğru gitmişlerdir. Çinliler ve Kırgızlar beraber bu boylara saldırı düzenleyerek dağılmalarına neden olmuşlardır. Kağan ve kalan halkı Karluklar'a yerleşmeye giden Uygurlara katılmıştır. Uygurlar bu şekilde Kansu, Tun-huang ve Turfan'da faaliyet göstermişlerdir.[439]

3.3.1. Uygurlarda Budizm

Türk devletlerinde Budizm'in etkili olmasının ana sebeplerinden biri Türklerin diğer dinlere hoşgörü ile yaklaşmasıdır.[440] Esasen Uygurlar'ın Budizm ile temasının henüz Göktürkler döneminde olduğunu söylemek mümkündür. Uygur birliğini oluşturan P'u-sa'nın isminin Sanskritçe "Bodhisttva"dan geldiği ve kelimenin "B'ou-sat"

---

[437] Jens Wilkans, "Batı Uygur Kağanlığı ve Ötesinde Budizm", (Çev. Buket N.Kırmızıgül, Arzu Arıcan, Kerime Çalış), *Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, 2021, s.107-108.

[438] Onay, a.g.m., 2018, s.671.

[439] Tilla Deniz Baykuzu, "Turfan'dan Kaşgar'a İpek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri", *İpek Yolu*, TKHV, İstanbul 2015, s.64.

[440] Bilal, a.g.d., s.77-78.

olduğu bilinir.[441] Almas'ın belirttiği üzere; Uygurlar farklı dinlere sahip olmuşlardır. Doğu Uygurlar Şaman inancına, Batı Uygurlar Budizm inancına sahiptir.[442]

Moğolistan'da bulunan Doğu Uygur İmparatorluğunda Doğu Tianshan (Tanrı Dağları) bölgesine ve Gansu'ya göç ettikten sonra, Budizm Uygurlarda önemli olmaya başlamıştır. Doğuda bulunan Uygur İmparatorluğu'nun yıkılmasından önce Taklamakan Çölü'nün kuzey uç vahalarında yaşam süren küçük Uygur grupları Budizm'e geçmiş olma ihtimali vardır. Zaman geçtikçe Uygur Budistleri, diğer dinlerin taraftarlarıyla mücadeleye girmiştir. İlk olarak, Maniheistlerle sonra doğuda Apostolik Kilise'ye bağlı Hıristiyanlarla/Nasturiler en son ise Müslümanlarla mücadele etmişlerdir. Moğol döneminde Budistlerin ve Müslümanların karşılaşmaları yoğunlaşmıştır. Bu mücadelelerin etkisi Uygur metinlerinde görülür.[443]

840'tan sonra çoğu Uygur, Turfan bölgesine vardığında, Çinliler ve Soğdlar olmak üzere çok dilli bir toplumla karşılaşmışlardır. Yalnızca Soğd Manihizmi'nden etkilenmeyerek Partça ve Orta Farsça yazınına dayanan Uygur Manihaizm'ı ve yazını, Budizm'in Uygurlar arasında yayılım göstermesinin önünü açmıştır.[444] Böylece Maniheistler ilk kez oldukça özgün edebî bir Türk dili yarattılar. Zira eski Uygur dilindeki Maniheist metinlerin çoğu Orta İran dillerinden (Soğdca, Partça, Orta Farsça) yapılmış çeviriler olduğu için, Maniheist Uygurlar Hint-Avrupa dillerinden çeviri yapmaya alışkınlardı. Eğitimli yazarları, ressamları ve mimarları bulunmaktaydı, ayrıca yönetici elitle güçlü bağlantıları bulunmaktaydı. Dinî ve siyasi alanlar arasındaki ilişki Maniheistler tarafından önceden tanımlanmıştı. Sonuç olarak Doğu Manihaizm'ı büyük ölçüde Budistleştirilmişti.[445] Uygurlar, Buda'ya "Burkan" adını vererek onu Türkleştirmeye çalıştırmışladır.[446]

---

[441] İzgi, a.g.m., 1989, s.19.
[442] Almas, a.g.e., 2013, s.183.
[443] Wilkans, a.g.m., s.107-108.
[444] Wilkans, a.g.m., s.115.
[445] Wilkans, a.g.m., s.115.
[446] Saadettin Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s.12.

3.3.2. Turfan Uygurları

Orhun Uygur Kağanlığı, Kırgız saldırısı sonrası yıkıldıktan sonra Uygurlar dağıldılar ve göç ettiler.

Uygurların önemli bir kısmı Orhun bölgesinden göç ederek Beş Balık-Koçu bölgesine gelerek burada ikinci bir devlet kurmuşlar. Uygurların bu yeni yurtları yerleşik hayata çok daha müsait, verimli topraklan kapsıyordu. İkinci olarak Çin ile Maveraünnehir (Batı Türkistan) arasındaki ana ticaret yol güzergâhları Uygurların bu yeni yurtlarından geçiyordu.[447]

Uygurlar kışın ve yazın olmak üzere mevsime göre yaşayabilecekleri bölgelere sahiptiler. Turfan kışın, Beşbalıg ıse yazın kullanılıyordu. Kaşgarlı Mahmud'a göre Beş-Balıg Uygurların başkentidir. Beşbalıg, soyluların ve devleti yönetenlerin yeridir. Turfan büyük ve karışık bir yerdir. Bu özelliği Uygurlar için oldukça önemliydi. Kervancılık, tüccarların denetimini yapmak Uygurlara ekonomik açıdan fayda sağlıyordu. Uygurlar Turfan'ın bu özelliğini sadece ekonomik açıdan değil her alanda da değerlendirmeyi biliyorlardı. Farklı insanlarla tanışıp, onlar ile sosyalleşmişler ve zamanla birçok yeni dil, din, kültür ile karşılaşmışlardır.[448] 911'de bağımsızlığını alan bu devlet 1209'da Cengiz Han'a bağlanarak, 1368 yılına kadar Moğol hâkimiyetinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.[449]

3.3.2.1. Turfan Uygurların Budizm'in Merkezi Olan Turfan'a Yerleşmesi

Klimkeit'e göre; Budizm, Türk Budizm'inin başlangıç merkezi olan Turfan Havzasında, 4. ve 5. asırda yavaş yavaş görülmeye başlanmış. Öne sürülenlere göre burada yaşam süren Çinliler tarafından kabul edilmiştir. 469 yılında burada yaptırılan bir Çin Budist tapınağına ait yazıt bu durumu gösterir. Yazıtta Maitreya'nın bir hükümdar olarak selamlandığı söylenir, Taosit ve Konfüsyan'a dair konulardan da bahsedilmiştir.[450] 9. asırda Turfan bölgesinde yaşam süren Uygurlar bu bölgede hızlı

---

[447] Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayını, İstanbul 1984, s.40.

[448] Bahaddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s.122.

[449] Tilla Deniz Baykuzu, "Gülçin Çandarlıoğlu, Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)" Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, 2006, s.248.

[450] Klimkeit, a.g.m., s.102.

bir artışla Budizm'i kabul etmişler ve Manihaizm'den vazgeçmişlerdir. Turfan Uygur beylerinin İslamiyet'i kabul etmesiyle, Budizm'in etkisi yok olmuş ve 15.asırda İslamiyet ön plana çıkmıştır. 10. Asrın ilk dönemlerinde, Koço'ya gelen Wang yen-te adlı Çinli temsilci burada Maniheist tapınaklardan bir tane, Budist manastırlardan elliye yakın sayıda olduğunu ve Çince Budist metinlerin olduğu bir kütüphane bulunduğunu ifade eder.[451] Buradan anlaşılacağı üzere Budizm bölgedeki etkisini halen korumuştur.[452]

Manihaizm, Budizm'den kalıplaşmış ifadeleri, efsaneleri, sanat desenleri ve edebi şekiller ile ilgili ifadeleri almıştır. Bazı Maniheist düşünceler Budizm ile aynıdır. Uygurlar bu dinlere ait Türkçe terminoloji yapmışlardır.[453]

Turfan ve Kansu Uygurları hakkında bilgi önemli kaynaklar, Karabalgasun yazıtı, Çin yıllıkları, Turfan ve Dunhuang'da bulunmuş metinlerdir.[454] Manihaizm'ın devlet olarak benimsendiğini ve desteklendiğini ifade eden en önemli iki belge Karabalgasun yazıtı ve Berlin Turfan koleksiyonunda ki ve *BANG-GABAIN* tarafından *Türkische Turfan-Texte II'*de yayınlanmış olan U 72-U 73 (TM 276 a-b) kayıt numaralı bölümdür. Karabalgasun yazıtının Çince metninin 7.-10. Satırlarında; Bögü Kağan'ın Lo-yang'da tanıştığı rahiplerden etkilenmesiyle Manihaizm'ın erdemlerini anlamasını ve bu dini kendi devletinde yayılması için başrahip tarafından kadın ve erkek rahipleri kullandığı ifade edilir. VIII. yy ortasında Kuça ve Karaşar'dan Koço ve Beşbalık'a kadar bulunan merkezleri bir araya getiren "Dört Tohri Bölgesi" nde Türkistan'dan gelen mülteci ve misyonerler, Doğu Manihaizm

---

[451] Tun-huang'da bulunan gizli bir kütüphanede Uygur edebiyatına ait eserler bulunmuştur. Bu kütüphane bu bölgede fazla sayıda Budist Uygur rahibinin yaşam sürdüğünü gösterir. İslamiyet'in ortaya çıkmasıyla Turfan Uygurlarının Budizm'i terk etmesiyle sadece Kansu bölgesinde yaşam süren Sarı Uygurlar Budizm'i sürdürmüşlerdir. Saru Uygurlara ait "*Altın Yaruk"* adlı Budist metinlerin bulunması Budizm'in Kansu bölgesinde etkili olduğunu gösterir. Türk-Budist metinlerinde kullanılan yazı, Soğd alfabesinin değiştirilmiş hali olan Uygur yazısıdır. Bazı metinlere Brahmi harfleri kullanarak notlar ve Çince karakterlerin kullanıldığı da görülür. Uygur yazısı yazmalarda ve basmalarda tercih edilmiştir. Bkz. Hans J. Klimkeit, "Türk Orta Asyasında Budizm", (Çev. Mehmet T. Berbercan,) *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 26, 2009, s.103.

[452] Klimkeit, a.g.m., s.102.

[453] Tekinoğlu, a.g.e., s.195.

[454] Münevver Ebru Zeren, "Uygurlarda Maniheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi", *JOTS*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2017, s.144.

kilisesi kurmuşlardır.[455] Uygurlar Kaşgarlı Mahmud döneminde, Manihaizm dininde olmasalar da Budist ve Hıristiyan olarak devam etmişlerdir.[456]

Kazık Yazıtları, Budizm'in Uygur halkı arasında yavaş yavaş yayıldığını gösteren kaynaktır. Uygurlar, Budizm'i kabul ettikten sonra mal ve bilgi ticaretini yapabilmek için diğer merkezlere ulaşımı kolay hale getirmiştir. Manihaizm gibi ayrı bir dini grup olarak kabul edilmişlerdir. Batı Uygur kağanlığının ünlü tarihçilerinden Takao Moriyasu; Uygur Budizm'inin 10.yy ikinci yarısında önemli derecede yayılıma başladığını ifade eder. Moriyasu'nun bu görüşünü var olan el yazmaları tarafından da destekleniyor gözüküyordu. Moriyasu'ya göre, önceki zamanlarda Batı Uygur kağanlığında etkin rol oynayan Budistler Toharlı ve Çinliydi.

"I nolu kazık yazıtı yüksek rütbeli upāşikā (EU upasanč) Teŋriken Tegin Silig Tarkan Kunçuy Taŋrim ve kocası upāsaka (EU upase) Külüg İnanç Saçu Saŋun çifti tarafından yazdırılmıştır. Bu yazıt, gelecekte Maitreya Buda ile buluşmak için kazığı toprağa dikerek bir mansatırın (EU v(i)rhar <Soğdca βrγ'r <Skr. vihāra) kurulmasını anlatır. Bu iki mürit, Maitreya'dan gelecekte Buda olacakları kehanetini (Skr. vyākaraṇa) aldıktan sonra ve yüz kalpa süresince ve üç asamkeya kalpasının hesaplanamaz süresi boyunca altı paramitayı tamamladıktan sonra dünyaya Buda olarak dönecekleri umudunu ifade etmektedirler (EU keniŋä burhan yertinč<ü>däbälgürmäkim(i)z bolzun). Devamında bu çiftle birlikte anumodanā yaptığı (başkalarının iyi eylemlerine sevindiği) söylenen soylu kadın ve yüksek rütbeli erkeklerin uzun bir listesi takip etmektedir. Ayrıca manastırın yapımına katılan ve zanaatkâr oldukları düşünülen insanların bir listesi eklenmiştir. Listede yazıcı (EU petkäči) Beg Arslan'ın adı da yer almaktadır. Herkesin Budalığa erişebilmesine yönelik dilekler ifade edildikten sonra diğer kişilerle birlikte arpist (EU kuŋkawčı) Bogunçu ve yine yazıcı Beg Arslan ve belki de kazığı toprağa diken başka kişilerden de bahsedilir. Kazığa yazıyı yazan kişinin Beg Arslan olması ve müziğin mekânın kutsanmasına eşlik etmesi nedeniyle müzisyenden bahsedilmiş olması muhtemeldir."

[455] Zeren, a.g.m., s.145.
[456] Barthold, a.g.e., s.54.

Üçüncü kazık yazıtı da benzeyen yaşantıyı anlatır. Kazık yazıtı I ile yapının Budist bir bina olarak kutsandığı görülür. Ayrıca ilk bin yılın başında, Uygurlarda gelecekteki Maitreya Buda kültünün değerini onaylar. Her iki yazıtta Batı Uygur Kağanlığı'nın Manihaizm'ın politik tesirinin Budizm yararına yok olmasıyla karakterize olan geçiş dönemine ait önemli materyallerdir.[457]

3.3.3. Sarı Uygurlar

Sarı Uygur ismi ilk defa 1081 ve 1083'de Hotan ile Bizans elçilerinden duyulmuştur. Çince kaynaklarda Sarı Baş Uygur için *Huang-t'ou Hui*-he ifadesi kullanılmıştır. Elçilerin açıklamalarına bakıldığında Sarı Baş Uygurların bulunduğu yer günümüz Doğu Türkistan'ın güneydoğusu, Kansu şehrinin güneybatısı ve Ch'ing-hai şehrinin batısındadır. James Hamilton'a göre Hotan'ın doğusunda bulunan Enderi harabesinin hemen yanındadır. Sarı Uygurların Çincedeki Sarı Baş Uygurlardan geldiklerine şüphe yoktur ancak Sarı Baş Uygurların kökeni hakkında birçok görüş bulunur.[458]

840'da Karabalgasun, Kırgızlar tarafından saldırıya uğramış ve son Uygur kağanı "Wucheih" öldürülmüştür. Kırgızlardan kurtulan Uygurlar, başkenti Kansu olan Tibet ve An-hsi bölgelerine kaçmışlardır. Bu nedenle buradaki Uygurlara Kansu ya da Sarı Uygurlar adı verilir. Kansu, Çin ile günümüz Doğu Türkistan arasında kalan ticaret yolunda bulunuyordu. Budizm'in en etkili olduğu yer burasıdır. Uygurlardan önce Tibetlilere aitti. Bin Buda Mağaraları, Tangoh ırmağının batısında olan Kansu'dan Hami'ye giden yolun arka tarafından eskiden kaynak bölgesi olan Ansi'den güneydoğuda bulunur. Bin Buda Mağaraları, M.Ö. 111'de Çin imparatoru tarafından askeri amaçlarla inşa ettirilmiştir. Eski dönemlerden beri buralara Budist rahipler yerleşmiş ve hem barınak hem de mabet olarak faaliyet göstermiştir.[459]

Sarı Uygurlar, çadırlarda yaşamayı sürdürmüşlerdir. Şehrin güneyinde bulunan dağlar hayvanların otlak alanlarıdır. Sarı Uygurlar Şato Türklerinin desteğiyle Tibet ve Çin saldırılarına karşı sürekli önlem almışlardır.[460] Jen-mei döneminde 934'te

---

[457] Wilkans, a.g.m., s.112-113-114.

[458] Erkin Ekrem, "Sarı Uygurların Kökeni", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 3, s.157-158.

[459] Akşit, a.g.e., s.94-95.

[460] Akşit, a.g.e., s.94-95.

Çin'e gelen elçilik heyetinde Sarı Uygurlarda Manihaizm'ı gösteren sekiz mani rahibi görülmektedir.[461]

3.3.3.1. Sarı Uygurların Budizm İçin Önemli Bölge Olan Kansu'ya Yerleşmesi

Uygurlar, Kırgızlar tarafından saldırıya uğrayıp yıkılınca göç etmek zorunda kalarak, Çin sınırlarına ve İç Asya'ya, Beşbalık, Turfan, Kuça vb. bölgelere yerleşmişlerdir. Kansu bölgesine gelerek yerleşen Uygurlar, Jen-Mei kağanın liderliğinde toplanmışlardır.[462]

Kan-chou şehri Çin ile bugünkü Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Uygurlar buraya gelmeden önce bölge Tibetlilerin eline geçmişti. Bu bölgenin en önemli özelliği Budizmin en fazla yayılmış olduğu bir yer ve Tun Huang'ın (Bin Buda) mağaralarının bulunmasıdır.[463] Kansu şehrinin yakınında kurulan bu Uygur devleti, 10.yy ortalarından sonra güneyde bulunan tüm Uygurların güç merkezi haline gelmiştir. 911'de Sarı Uygurlar ilk defa askeri bir harekete geçtikleri ve Bin Buda şehrini ele geçirdiklerini Çin kaynakları ifade eder. Sarı Uygurlar ve Turfan Uygurlar arasında kurulmuş, maniheist adetlere sahip olan küçük bir Çin devletine karşı yapılan saldırıdır. "Beyaz elbise giyen imparatorun devleti" olarak geçer. Sarı Uygurlar bu başarılardan dolayı itibarlarını arttırmaya başlamıştır.[464]

Budizm'i kabul eden Uygurlar eski inanışlarını da devam ettirmişlerdir. Bir Çinli elçinin dediğine göre; "Uygurlar senede iki defa, yere kurban verirlerdi ve kış mevsimini de törenle kutlarlardı. Kötü ruhları uzaklaştırmak için altın ve gümüş kaplar içine koydukları suları, birbirlerine serperlerdi." Bu yapılanların eski Türk inançlarının gerektirdiği ritüeller olma ihtimali vardır. Uygurlar Budizm'in törenlerini de farklı olarak yaparlardı. "Uygurlar ilkbahar olunca hep bir araya gelerek toplanırlardı. Bundan sonra da Buda mabetlere giderlerdi. Bu mabet ziyaretleri sırasında birçokları atlara binerler, her gördükleri şeye o atarlar ve onları mızrakları ile mızraklardı. Bu hareketleri ile de, kötü ruhları defnettiklerine

---

[461] A.Emel Kefeli-Ahmet Taşağıl-Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür-Özlem Deniz Yılmaz, *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2008, s.109.

[462] Güngör, a.g.m., s.90.

[463] Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s.27.

[464] İzgi, a.g.e., s.27-28.

inanırlardı." Aynı zamanda Budizm'i kabul etmelerinin yanı sıra Zerdüştlük ve Manihaizm'den de kopmamışlardır.[465]

Kocov, Budizm'in yayıldığı bölgedir. Bin Buddha ve Dunhuang mağaraları, Sarı Uygurlara yakındır. Uygurlar bu bölgede Budizm'i benimsemişler. Budizm kitaplarında Sarı Uygur kağanı "Gök Hükümdarı" olarak anılır. Ayrıca 10.yy başında burada Çin'e gelmiş rahiplerin, Budist rahiplerin giydiği yeşil cübbeleri giydikleri görülür. 1001 senesinde Hitay'a gönderilen Uygur elçisi tabip olmasının yanı sıra Budist bir rahiptir. Tangutların elçisi de soy olarak Uygur Budist rahiptir. Budist rahip Budizme ait kaynakları Hitay'a getirerek Hitay sarayında Budizm'i yayma çabasına girmiştir.[466]

Günümüzdeki Uygur Türkçesi ve yazısı ile yazılmış en önemli kitaplar, Sarı Uygurların ülkesinde mevcuttur. Moğolistan'a ve kuzeyine, Budizmi getirenler Sarı Uygurların rahipleridir.[467]

3.3.4. Uygur Sanatında Dinlerin Etkisi

Uygur sanatı Türk sanat tarihinde özgün bir yerdedir. Bunun nedeni yarı yerleşik yaşam tarzının varlığını devam ettirmesine rağmen bu devrede hâkim olan yaşam tarzı sanatımızda devrim olarak kabul edilebilecek gelişmeleri de yanında taşımıştır. Türk sanatı ilk kez yerleşik bir sanat olma özelliğini kazanmıştır.[468] Manihaizm'ın kabulüyle yerleşik yaşam süren Uygurlar, Manihaizm dininin kurucusu Mani'yi, Türklerin milli sazları olarak kabul edilen kopuzun mucidi olarak ve benzersiz bir ressam olarak tanıtmışlardır.[469]

Uygurlarda birçok din, sanatsal faaliyetlerde etkili olmuş. Bu şekilde resim, heykel, tezhip, dokuma ve cilt sanatında şaheserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Oluşan bu

[465] Ögel, a.g.e., s.125-126-127.
[466] Ögel, a.g.e., s.133-134.
[467] Ögel, a.g.e., s.136.
[468] Çoruhlu, a.g.e., 2017, s.255.
[469] Koca, a.g.e., 2016, s.252.

sanat yapıtları sadece kendi dönemlerinde değil, sonraki dönemlerde de Türk, Çin ve İslam ülkeleri gibi birçok medeniyetin sanat alanlarında izler bırakmışlardır.[470]

3.3.4.1. Uygurlarda Resim Sanatında Dinlerin Etkisi

Uygur sanatı Türk resim ve heykel sanatlarının erken dönemlerdeki en zengin ürünlerini içermektedir.[471] Turfan bölgesinde farklı merkezlerde gelişen Türk resim üslubunun farklı özellikleri, bu bölgelere yapılan erken Arap fetihleri sırasında İslam dünyasına girmiş olmalıdır. 8. ve 9. Yüzyıla ait olan ve Turfan bölgesinde Kızıl, Hoço, Sangım Ağız, Bezeklik, Sorçug gibi Uygur merkezlerinden günümüze gelen ve bugün Almanya-Berlin müzesinde sergilenen Türk resim sanatının örneklerine bakıldığında, Uygur resim sanatını primitif, arkaik ve klasik evre olarak üç döneme ayırmak mümkündür. Türk resim sanatının ilerlemesinde Budizm, Manihaizm ve İslami etkilerin çok olduğu düşünüldüğünde, duvar resimleri ve dini öğretilerin olduğu resimli yazma eserlerde üç evrenin üslup özelliklerinin, kesin bir şekilde uygulandığı görülür.[472]

Yazma eserlerdeki dini konulu minyatürlerin, vakıf yapan Uygur prensleri ile Mani ve Uygur rahiplerinin, renklerle ifade edilen hiyerarşik sınıfa göre yerleştirilir. Duvarlara işlenmiş, sosyal temalı resimlerde bu dinlerin geldiği coğrafyaya ait kültürlerin tesirlerini ortaya koyduğu oldukça dikkat çekicidir. Uygur resim sanatında portre geleneğindeki ilk Türk resim örnekleri vardır. Bu geleneğin ilk defa 750'den sonra Uygur yerleşim merkezlerinde görüldüğü kabul edilir. İnsan ve hayvan resimlerinin dışında Budist ve Maniheist temalı ilahi resimler yaparak, Çin sanatına *"Türkistan ekolü"* olarak etki ettikleri araştırmacılar tarafından söylenmektedir. Doğu Türkistan Uygur şehirlerinde ortaya çıkan VIII ve IX. Yüzyıllardan kalma Budist ve Maniheist duvar resimleri ile minyatürler, Türk resminin şu an elimizde olabilen, zengin içerikli orijinal örnekler olması açısından oldukça önemlidir.[473]

---

[470] Yunus Berkli, "Uygur Resim Sanatının Üslup Özellikleri*", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 45, 2010, s.157.

[471] Çoruhlu, a.g.e., 2017, s.287.

[472] Berkli, a.g.m., s.157.

[473] Berkli, a.g.m., s.158.

İkinci evrenin orta ve geç dönemlerinde artık Çin etkisi görülmeye başlaması resim sanatında da farklılıklar görülmesine neden olmuştur. Mani rahiplerinin Çin'den gelmeleri, resimlerde çekik gözlü kullanımını arttırmıştır. Örneğin VIII. Yüzyıldan sonra Uygur resim sanatında dini ayinler oldukça çok kullanılmıştır. Kırmızı, sarı ve kahverengi renklerin yoğun olarak kullanıldığı bu örnek Bezeklik'te vardır. İki rahibin çekik gözleri, yüz yapıları, giyinişleri ve kafalarına taktıkları başlıkları Çin etkisini gösterir. Bir başka kullanılan figür ise kanatlı ejder, lotuslar ve bulut benzeri kıvrak figürlerdir. Bunlar 8.yüzyıl Çin üslubunun etkisidir. Daha sonralar yani üçüncü evrede Uygur Türk tipi fazla kullanılmaya başlanmıştır. Badem göz, küçük ağız, küçük burun, hafif şişkin yanaklar yani Uygur tipi, Uygur insanı olarak adlandırılan Uygur resim tarzı oluşmuştur.[474]

Tapınakların koridorlarını, duvarlarını, çatılarını ve rahiplerin dışında kimsenin giremediği kutsal iç tapınağın zemininide kaplayan resimler belli bir plana göre yapılığı anlaşılmaktadır. Buralarda ya da başka malzemeler üstüne yapılan resimlerde çok farklı türde konular kullanılmıştır ve ilk olarak dinsel konular öne çıkar. Genel olarak büyük kısmı Buda'yı, öğretisini ve hayatını tasvir etmiştir. Buda'yı gösteren birçok resimler standart değildir. Bezeklik'teki 12.mağara tapınağında bulunan bir duvar resmi detayında görülen tipik bir Uygur resminde bunun örneği görülür. Diz çokmüş bir Buda betimlemesidir. Figür çiçekli dal şeklinde yükselen şeritle soldakinden ayrılır. Alt kısmında sıradan geometrik süslemeli bir şerit bulunur. Lotus temeli üzerinde diz çökmüş halde oturan Buda figüründe alta giyilen elbisede ve saçların da mavi olması semboliktir. Bu figürde Buda sembolize edilmiştir. Ayrıca Mavi renk tanrıları; eski Türklerde Gök tanrısını sembolize eder.[475]

3.3.4.2. Uygurlarda Yabancı Dinlerden Etkilenen Eserler

Budizm, Uygurlarda sanat alanında da kendini göstermiştir. Çinli seyyahların bilgilerine göre, Beşbalık'ta Budist mağara mabetleri ve sanat eserleri mevcuttur. 1890 yılında Avrupalı gezginler ve Tarım havzasında bulunan küçük yöneticiler tarafından Uygurlar dönemine ait eski el yazmaları bulunmuştur. Ruslar, Almanlar

[474] Berkli, a.g.m., s.161-162.
[475] Çoruhlu, a.g.e., 2017, s.288.

ve Japonlar Turfan ve Türkistan bölgesinde yaptıkları araştırmalar sonucunda fazlaca Uygur dönemine ait Budist el yazmaları, sanat eserleri ele geçirmişlerdir. Uygurlar Buda mabetlerinde savaş talimatlarında bulundukları belirtilir. Çinli elçi bunu şu şekilde ifade eder:

"Uygurlar ilkbahar olunca hep bir araya gelerek toplanırlardı. Bundan sonra da, Buda mabetlerine giderlerdi. Bu mabet ziyaretleri sırasında, birçoklara atlarla binerler, her gördükleri şeye ok atarlar ve onları mızrakları ile mızraklardı. Bu hareketleri ile de, kötü ruhları defettiklerine inanırlardı. Turfan şehrinde Buda mabetleri sayısı pek çoktu. Bunların yanında, Mani ve Zerdüşt dinine ait mabetlerde vardı. Bu son iki dine bağlı rahipler, Budizm'i mutezil bir din sayıyorlardı. Bunun sebebi de Uygurların daha önce, Mani ve Zerdüşt dinleri ile temasa gelmiş ve onlara girmiş olmaları idi."[476]

Uygurca yazılmış metinlerin büyük çoğunluğu Manihaizm dininin tesirindedir. Bu metinleri anlayabilmek için ise Budizmi çok iyi bilmek gerekir.[477]

Uygurca Budist metinlerin çoğu Turfan'da görülmüştür. Bu metinler Soğdca'dan etkilenmiştir. Uygurca yazılan en ünlü Budist metin "*Maytrisimit*"dir. Uygurların oluşturdukları dini edebiyat da önemlidir. Onlar, Klasik Budist mefhumlarını Türkçe ve Türk üslubuna göre açıklamak yoluyla, büyük bir Türk Budist Edebiyatı ve Sanatı oluştumayı başarmışlardır. Çatikler, Sudurlar, diğer eserler olmak üzere üçe ayrılır.[478]

Çatikler; Budanın yaşamı ile ilgili hikâyeleri kapsayan Çatikler, "Burkan" rahipleri aracılığıyla cemaate anlatılır. "Prens *Kalyanamkara*" ve "*Panamkara*" hikâyesi ismiyle meşhur haline gelen "Edgu Ögli Tigin" ile "Ayig Ögli Tigin" en popüler Çatikler'dendir. Altın Yaruk'da da bazı Çatikler bulunur. En popüler olanlardan biri "*Şehzade ile Aç Pars*" hikâyesidir. Sudurlar; Budanın veya diğer Burkanlar'ın

[476] Bilal, a.g.d., s.76-77.
[477] Ruben, a.g.e., s.20.
[478] Günay ve Güngör, a.g.e., s.158-159.

vaazlerini kapsayan "Burkancılık" ile ilgili inanışları, Burkancılığın esaslarını, inanç ve pratiklerini de kapsayan dini eserlerdir. En meşhuru "*Altın Yaruk*"tur.[479]

Diğer eserler; Burkancılıkta, "Vinaya" ve "Abhidharma" adı verilen eserler mevcuttur. Vinayalar, Burkan rahiplerine yaşayış ilkelerini anlatır. Abhidharma'lar Burkan felsefesi ili ilgili tövbe duaları anlatır. Ayrıca günah çıkarma duası olarak da bilinen "Ksanti Kılguluk Nom" adı verilen bu eserlerde, günahlar için bağışlanma beklenir.[480] A.V. Gabain'in ifadelerine göre Budist Uygur edebiyatı anlatılar-masallar, sutralar, tövbe duaları, büyü metinleri-felsefi metinler olarak kategorilenmiştir.[481]

Uygur dilinin başyapıtları olan metinler incelendiğinde ilk göze çarpan unsur Türk kültürü unsurudur. Türk kültürünün etkisi Orta Asya'da İ.S. 2.yy'dan itibare Hunlarla, 6. Ve 7.yy'dan sonra Uygurlarla birlikte görülür.[482]

3.3.4.3. Soğdların Uygur Yazısı İle İlişkisi

Tüm yazı çeşitleri içerisinde en çok kullanılmış olanı Soğd yazısının yakın akrabası olan bu Uygur yazısıdır.[483] Kuzey Chou hanedanının yıllıklarında Soğd yazısının ilk Türk kağanlığı tarafından kullanıldığı ifade edilir. Bu yıllıklarda, "T'u-küe dili, hu barbarlarının yazısına benzemektedir" ifadesi geçer. "Hu" o dönemlerde İrani topluluklar için kullanılır. Çin, Türklerle yaşam süren Soğdlar'dan rahatsız olmuştur. 7.asırdan geriye bırakılan Çince metinde Soğd ve Türkler için ifadeler de bulunur.[484] Uygurlar, Soğd yazısının benzerini kullanırlar.[485] Zira Uygurlar açısından, Göktürklerin alfabesi artık eskide kalmış yerine yeni bir yazı ortaya çıkmıştır. Bu ise, Soğd yazısından oluşturulmuştur. Bu yeni yazı Türklerin ilk büyük milli edebiyatının

---

[479] Mehmet Ölmez, "Eski Türkçe Budist Çeviri Edebiyatına Kısa Bir Bakış" Kurzer Überlick über die Buddhistische Übersetzungsliteratur in Alttürkisch, *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış Nevin Önberk Armağanı*, Ankara 1997, s.240.

[480] Günay ve Güngör, a.g.e., s.159.

[481] Ölmez, a.g.m., 1997, s.240.

[482] Ruben, a.g.e., s.22.

[483]Annemarie Von Gabain, *Eski Türkçe'nin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.9.

[484] Klimkeit, a.g.m., s.98-99.

[485] Klimkeit, a.g.m., s.98.

dili haline gelecektir. Bu yeni Uygur alfabesi sonralar Moğollar tarafından da kullanılacaktır.[486]

Foltz'un değerlendirmesine göre; belirgin bir şekilde Uygurlar arasındaki Maniheist misyonerler, dini kavramlarını Türklerinkiyle bağlantı kurma stratejisini kullanmışlardır. Örneğin ışık saçan sarayın Maniheist Tanrıları, Türklerin saygı ve hayranlık duyduğu, güneş ve ay ile eşitlenir. Saraylar terimi, kelime anlamıyla "göçebe bir kralın çadırının dikildiği yer" şeklinde Türkçeye "Ordu" olarak çevrildi. Maniheistler göçebelerin çok eskiden beri liderlikle bağlantı kurdukları bir terim olan Türk kelimesi bilig'i ("bilgi") beş ana değere, (ışık bilgisi, inanç bilgisi, tutku bilgisi, sabır bilgisi ve aklı bilgisi) bağladılar. "Ruh" için Türkçe qut (kut) veya "Tanrının kısaltmasını" kullandılar. Böylece bir kez daha dini kavramların yayılmasında dilin ve çevirinin önemini görüyoruz.[487]

Türkçede Soğdça kökene sahip birçok kelime bulunur. Turfan'da bulunan Türk edebiyatının en eski yazmalarında çok fazla Soğdca kelime bulunur. Bu Budist metinler, Klasik öncesi Türkçe ile yazılmış olma özelliğine sahiptir. Bu yazılar Mani metinleriyle benzerlikler içerir. Budizm'in bazı metinlerinde Maniheist betimlemeler görülür. "Sekiz Yükmek Yaruk Sutra" adlı eserde güneş ve ay kelimeleri "ordular, saraylar" olarak ifade edilmiştir. Bu ifadeler Budist metinler için uygun değildir. Manihaizm'de güneş ve ay unsurlarının saraylar olarak ifade edilmesi ve bedel sonrası insanı kurtuluşa götüren mutlak tanrıların mekânları olarak bahsedilmesi bu unsurların sistemin bir parçası olması ile ilgilidir. Türk Budist metinlerinin birçoğu Manihaizm'ı yansıtan içeriklere sahiptir.[488]

Maniheist metinlerin dil açısından, Göktürk ve Uygur yazıtlarının diline yakın benzerliği vardır. Bazı Manihesit metinler bulunur ki ses ve şekil bakımından Göktürk yazıtlarından çok farkı yoktur. Maniheist çevrede hazırlanan ilk Türkçe metin TT II'de yayınlanan A metini olarak söylenebilir. Metinde kullanılmış *ol ödün*

[486] Roux, a.g.e., 2006, s.200-201.
[487] Foltz, a.g.e., s.112.
[488] Klimkeit, a.g.m., 99-100.

t(e)ngri i-lig bögü kan (II/33) ve *t(e)ngri ilig bögü kan ince ay-dukta ötrü (II/53)* gibi ifadeler Bögü kağan döneminde yazıldığını gösterir.[489]

[489] Ferruh Ağca, "Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilişi İle İlgili Tespitler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, 2014, s.8.

SONUÇ

Bozkır coğrafyasında yaşam süren Türkler, en genel tarifle, gökte var olduğuna inanılan bir tanrıya inanıyorlardı. Bunun yanı sıra Türklerde birçok kült de varlık göstermişti. Bu kültler yaşam biçimlerine göre şekil almıştır. Yine de Türklerde her zaman evrenin yaratıcısı olarak bir yüce varlık düşüncesi mevcut olmuştur. Türklerin Gök Tanrı dinine sahip olmasının dışında uyguladıkları veya etkilendikleri farklı dinler, inançlar da olmuştur. Bunlar Budizm, Manihaizm, Hıristiyanlık, Şamanizm, Totemizm ve Animizm gibi dinler ve inançlardır. Bu inanç ve dinler arasında gördüğümüz bozkı kültürüne uzak olan yabancı dinlerin çeşitli sebepler ve vasıtalar aracılığıyla Bozkır kültür mensuplarına ulaştığı görülmektedir. Bu vasıtalardan biri ticari ve iktisadi bir değer olarak tarif edilen İpek Yolu'dur. Ayrıca İpek Yolu'nda önemli bir aracı olan Soğd tüccarlar ve Soğdlar da Bozkır halklarının bu dinlerle teması konusunda etkili olmuştur.

İpek yolu her topluluk için mücadeleye değer olmuştur. İpek yolu ile tüccarlar, sadece zenginlikleri değil, geleneklerini, inançlarını ve sanatsal faaliyetlerini de taşımışlardır. Çin, Tibet, Türk, Moğol kökene sahip birçok topluluk bu ticaret yolu için savaşmış ve tek olarak hâkimiyet kurmak istenmiştir.

Bozkır coğrafyasında yaşayan Türk topluluklarından biri olan Hunlar, Orta Asya'nın ilk bozkır imparatorluğunu kurmuş olarak kabul edilir. Bilindiği üzere Hunlar ekonomik açıdan hayvancılık ile ilgileniyorlardı fakat ihtiyaç duydukları bazı ürünler için Çin'e akınlar da düzenlemişlerdir. Zira Çin ekonomik olarak pek çok zenginliğe sahiptir. Hun-Çin ilişkileri askeri ve siyasi mücadeleler şeklinde asırlar boyu da devam etmiştir. Bu süreçte Hun topluluklarının birbirinden ayrıştığı, göç etmek zorunda kaldığı dönemler de yaşanmıştır. Hunların bir bölümünün güneye bir kısmının da batıya göç ettiği dönemler olmuştur. Batıya doğru göç eden Hun halklarının bir kısmı daha sonra Akhunlar olacak anılmıştır. Bu toplulukların özellikle Baktriya ve Soğdiyana bölgesinde hâkim olmaları Budizm ve Zerdüştlük gibi yabancı dinlerle kısmen temas kurulmasına da imkân sağlamıştır. Yine 4-5. Yüzyıllrda Kuzey Çin'de oluşan Hun devletlerinde de yabancı dinlerle temas için gerekli koşulların oluştuğu anlaşılmaktadır. Burada Budizm, 4-5.yy arasında kendini

güçlü biçimde göstermiştir. Hunların mimarisine Budizm oldukça etki etmiştir. Kuzey Liang Hun kralı Meng-hsün'un yaptırdığı Bin Buddha Mağaraları olarak bilinen "Mo-kao Mağaraları" mimari açıdan en iyi örnektir. Tunhuang, Budizm'in yayılım gösterdiği en etkili merkezlerdendir. Kuzey Liang devletinin Chang-yeh ve Kutsang şehirleri Batı bölgeleri ile temasın önemli merkezleridir. Kuzey Liang kralı Meng-hsün Çin edebi eserleri ülkesine getirtmiş, karşılığında Budist çeviriler göndermiştir. Meng-hsün Kutsang'ın batısına manastır yaptırmış ve Konfüçyanist okullar açtırmıştır. Meng-hsün'ün ailesi Konfiçyüs ve Budist öğretilerini kabul etmiş kimselerdi. Bu nedenle iki öğretinin de etkisi bu devlette görülmüştür. Meng-hsün'ün vefatıyla oğlu Mu-chien dönemi başlamış ve Tun-huang ve Ku-tsang şehirleri fikir ve sanatın önemli merkezleri haline gelmişti.

Hunlar bu dönemler de görüldüğü üzere her ne kadar Budizm'den etkilenmiş olsa da, esas itibarıyle Hunların dini büyük ölçüde eski gelenek ve uygulamaları da içinde barındırmıştır. Gerek batı bölgesinde yerleşen gerekse Kuzey Çin'de yaşayan Hun topluluklarında Şamanist uygulamaların güç kaybetmeden yaşadığı görülmektedir. Yine Gök Tanrıya dair unsurlar da yaşamaya devam etmiştir. Kuzey Çin'de devlet kuran Türk topluluklarından biri Tabgaçlardır. Çin'de yaşayan Hun soylu topluluklardan biri olan Tabgaçlar'da zamanla Budizm'i benimsemişlerdir. Ancak saray dışındaki halkın Budizm'i benimsemek istemediği ve Budizm'den kaçmak için uzak bölgelerde yaşamlarını sürdürdükleri belirtilmektedir. Halkın bu dini benimsememesinin temel sebeplerinden birinin Budizm'in hayvan kanı akıtmak konusunda koyduğu yasaklar olduğu düşünülür. Esasen Tabgaç hükümdarı T'ai-wu, Budizm'e karşı bir tutum sergileyerek Budizm faaliyetlerini yasaklamıştır. Ancak bu önlemler dikkate alınmamış ve T'ai-wu'dan sonra gelen hükümdarlar döneminde Budizm dininin yayılma imkânı bulduğu anlaşılmaktadır. Zira zamanla Tabgaçlar savaşçı özelliklerini kaybederek bozkır kültüründen uzaklaşmıştır.

MS 6. Yüzyılda, Bozkır coğrafyasındaki Türklerin kutlu toprakları olan Ötüken bölgesinde kurulan önemli devletlerden biri de Göktürklerdir. Göktürk tarihinde Tanrı inancının ve bunun hayata yansımalarının kuvvetle izlendiği kabul edilmektedir. Gök Tanrıdan kut alan Hakanlar, faaliyetlerinde buna uygun davranmak zorunda hissetmişlerdir. Bununla brlikte Göktürklerin kuruluşundan itibaren Çinlilerle yoğun temasları ve İpek Yolu gibi kültürel ve iktisadi bir alana

hâkim olmaları yabancı dinlerle temas kurmalarına da neden olmuştur. Göktürkler Mukan kağan döneminde oldukça başarılı olmuşlar ve gelişme göstermişlerdir. Ancak Mukan kağan dönemi ile ilgili Budizm veya Manihaizm gibi dinlerin ilişkisini açıklayan bilgiler bulunmamaktadır. Göktürkler'de Mukan'dan sonra başa Taspar geçmiştir. Taspar dönemi Göktürk tarihinin en iyi dönemlerinden biri olmuştur. Ancak Taspar'ın Budizm'e olan ilgisi Hakan'ın Budizmi kabul edişini ve Bugut Yazıtlarında ifade edilmesi sonucunu getirmiştir. Taspar, Budist olan insanları koruması altına almış ve bir Stupa inşa ettirmiştir. Onun bu çabalarının siyasi ve iktisadi gerekçeleri olduğu değerlendirilebilir. Yine de bu dönemde Göktürk halkı arasında Budizm'in yayıldığına dair bir bilgi yoktur. Göktürk tarihinde Budizm'e kısmen sempati ile bakan başka hükümdar da II. Göktürk döneminde Bilge Kağan olmuştur. Bilge kağan Budist tapınaklarından oluşan yeni bir şehir yaptırma düşüncesine girişmiştir. Ancak bu düşünce Vezir Tonyukuk'un karşı çıkması sonucu gerçekleşmemiştir. Kağanın bu düşüncesinin tamamen dini nedenlerle olmadığını değerlendirmek mümkündür.

Budizm'in Göktürkler'de bilinmesinin sebeplerinden biri çok geniş coğrafyalara ulaşan bu devletin farklı milletler üzerinde hâkim olmasıyla da ilgilidir. İran menşeili bir halk olan Soğdlar tarhsel dinleri olan Zerdüştlük yanında Budizm'in de tanınmasında aracı rolü oynamışlardır. Yine İpek Yolu ile de Budizm öğretileri Göktürklere ulaşmıştır fakat Göktürkler, esas itibariyle Göktanrı inancına sahip olmuşlardır. Budizm etkisi diğer Türklerde görüldüğü gibi Göktanrı'nın önüne geçmemiştir.

Bozkır coğrafyasında yaşayan Türk topluluklarının yabancı dinlerle ilişkisi bakımından, Uygurların Manihaizm'ı benimsemesi Türk tarihinde önemli yere sahiptir. Manihaizm Orhun Uygur Kağanlığı döneminde resmi din haline gelse de sıradan Uygurların bu yeni dine hemen ve kolayca geçtiği söylenemez. Yine de bu dönemde Bögü Kağan'ın Soğdlulara gösterdiği ayrıcalıklar hem yabancı dinlerin etki etmesini sağlamış hem de devletin stratejisini, düzenini değiştirmiştir. Manihaizm, birçok dinin birleşimidir. Her ne kadar diğer dinler tarafından eleştirilse de o dinlerin birçok özelliği Manihaizm'de görmek mümkündür. Manihaizm'ın kabul edilmesinde Soğdlarla yakın ilişki kurma isteğinin ve bunun ticari değerinin de rolü olabilir. Ayrıca Bögü Kağan'ın Çinlilere karşı sert tutumu ve Çin hakkındaki tasavvurları da

onun seçimine tesir etmiş olabilir. Üstelik Manihaizm'in Çin tarafından uygun görülmemesi kağan için bu dinin ilgi çekici hale gelmesine neden olmuş olabilir. Çünkü Uygurlar Budizmi uzun zamandır tanıyor ve biliyor olmalarına rağmen, Manihaizm bizzat kağan tarafından emredilmiştir. Yine de Uygur halkının bu yeni dini hemen kabul etmediği anlaşılmaktadır. Manihaizm pek çok açıdan Bozkır halklarının yaşam tarzına uygun bir din değildir. Savaş ve kan akıtmak konusunda olduğu gibi, beslenme alışkanlıkları ve ahiret inancı gibi özellikleri bakımından bozkır coğrafyasının geleneksel dini hayatından çok farklıdır. Bu yüzden Orhun Uygur Hakanlığı topraklarında bu yeni dini kabul edenlerin bir kısmının Soğdlular olduğu değerlendirilebilir. Yine de OrhunUygurları arasında Manihaizmin tesir ettiği görülmekte bu etkinin Hakanlık yıkıldıktan sonra yeni bir evreye geçtiği görülmektedir. Turfan ve Kansu bölgesne göç eden Uygurların buralarda Budizmle karışık bir tür Manihaizm uygulamasına geçtiği söylenebilir. Bunun etkilerini Uygur sanatı ve edebi eserlerinde de görmek mümkündür.

Eski Uygur metinlerine bakıldığında Manihaizm terimleri orijinal olan dili ile birlikte Türkçeye çevrilmiştir. Çoğunluk olarak Eski Uygur Türkçesinde Manihaizm terimleri Türkçe olarak kullanılmıştır. Manihaizm ve Budizm dinleri oldukça birbirine yakın olması nedeniyle Budizm'den etkilendiği düşünülebilir. Bunu düşünmemizdeki neden Budizm ve Manihaizm terminolojisidir. Bakıldığında terimlerin birbirine benzediği görülür. Zaten Mani de, Buddha olarak görülür. Ancak bazı yazarların düşündüğü gibi dini yaymak için de o bölgenin dili kullanılmış olabilir. Ama sonuca bakıldığında Manihaizm etkisi Budizm kadar tesirli olmamış, günümüze kadar ulaşmayı başaramamıştır.

Genel itibariyle Bozkırda yaşam süren Türk toplulukları her ne kadar farklı dinlerle temasta bulunmuş olsa da büyük ölçüde Tanrı etrafında şekillenmiş olan kendi inançlarından kopmamışlardır. Özellikle Uygurlar gibi, Bozkır sahası dışına göç etmek zorunda kalan bazı Türk topluluklarında bu yabancı dinlerin daha çok tesir ettikleri görülmektedir. Yine de onlar, yeni benimsedikleri dinleri de kendi geleneklerine göre uydurmuşlardır. Özellikle edebi metinlerde ve sanat ürünlerinde bu dinlerin olumlu katkıları olduğu gözlenmektedir. Bazı araştırmalar, yabancı dinlerin Türkler arasında yayılma imkânı bulmasını, Türklerin müsamahalı tavırlarından olduğunu göstermektedir. Her ne kadar bu görüşün doğruluk payı

olsada, bu konuda siyasi ve iktisadi nedenlere bağlı olan stratejik sebeplerin de etkisi olduğunu değerlendirmek mümkündür.

KAYNAKÇA

ADAM, B., *Dinler Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2018.

AĞCA, F., "Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilişi İle İlgili Tespitler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, 2014, ss. 1-14.

AKŞİT, C., *Dinler Tarihi*, Kamer Yayınları, İstanbul 2016.

ALMAS, T., *Uygurlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

ALSAN, Ş, S., "Türk Kültüründe Ölüm Olgusu ve Ölüm Sonrası Ritüelleri", *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 37, 2022, ss. 179-196.

ALTINTAŞ, A., "Eski Türk Kültüründe Hayat Ağacı ve Ölümsüzlük Otu", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 051, 1987, ss. 143-156.

ALTUNGÖK, A., *Eski İran'da Din Ve Toplum (M.S 226-652)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015.

ALYILMAZ, C., "Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 13, 2003.

ARCHER, P., *Dinler Tarihi 101*, (Çev. Simge Kaytan), Say Yayınları, İstanbul 2020.

ARSLAN, A, A., "Türk Şamanizminin Kaynağına Doğru", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, 2005, ss. 57-74

ARSLAN, H., "Budizm'in Çin'e Girişinde İpek Yolunun Önemi ve İşlevi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 1, 2018, ss. 1-21.

ATALAY, İ., "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Türkler Ansiklopedisi,* Cilt: 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 242-259.

AYDIN, M., *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet,* Ensar Neşriyat Yayınları, İstanbul 2018.

AYDIN, M., *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Din Bilimleri Yayını, Konya 2005.

BABAYAR, G., "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 107-117.

BARTHOLD, V.V., *Orta Asya Tarihi Dersleri*, Hüseyin Dağ (Haz.), Çağlar Yayınları, Ankara 2004.

BAYAT, F., *Kadim Türklerin Mitolojik Hikâyeleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

BAYKUZU, T, D., "V.Yüzyılda Hunlar Ve Budizm", *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 34, Erzurum 2007.

BAYKUZU, T, D., *An Lu-Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti*, Kömen Yayınları, Konya 2013.

BAYKUZU, T, D., *Asya Hun İmparatorluğu*, Bilge Kültür Sanat Yayın, İstanbul 2020.

BAYKUZU, T, D., "Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soylularının Kurganları (VII.-VIII.Yüzyıl), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, Temmuz 2006.

BAYKUZU, T, D., "Gülçin Çandarlıoğlu, Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004, 156 s." *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, 2006, ss. 2247-248.

BAYKUZU, T, D., "Turfan'dan Kaşgar'a İpek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri", *İpek Yolu*, TKHV, İstanbul 2015, ss. 59-85.

BECKWİTH, C, I., *İpek Yolu İmparatorlukları, Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*, (Çev. Kürşat Yıldırım), Odtü Yayıncılık, Ankara 2011.

BELEK, K., "Eski Türklerde At ve At Kültürü" (Dünden Bugüne Kırgız Kültürel Hayatı Örneği), *Gazi Türkiyat*, Sayı: 16, 2015, ss. 111-128.

BERKLİ, Y., "Uygur Resim Sanatının Üslup Özellikleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 45, 2010, ss. 155-166.

BİLAL, M., "Budizm İnancının Türk Devletleri Üzerindeki Etkisi", *Anasay Dergi*, Yıl: 2, Sayı: 6, 2018, ss. 63-80.

BUDDA, A, H, Ö., *Dinler Tarihi*, Vakit Gazete Matbaa Yayını, İstanbul 1995.

CAFEROĞLU, A., "Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı: 22, 2002.

CANDAN, E., *Atalarımızın Gök Tanrı Dini*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul 2013.

CANDAN, E., *Türklerin Kültür Kökenleri*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul 2008.

CHADWİCK, N, K, ÇINAR, A, A., "Şaman", (Çev. Gamze Yamaç), *Bilig*, Sayı: 3, 1996, ss. 102-115.

CHALLAYE, F., *Dinler Tarihi*, Çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul 1998.

CHAVANNES, E., *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

COMPARETİ, M., "Soğdiyana Tarihine Giriş", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 157-169.

CÖHCE, S., "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 815-820.

ÇANDARLIOĞLU, G., "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 193-214.

ÇEŞMELİ, İ., *İskitler, Hunlar ve Göktürklerde Din Ve Sanat*, Cinius Yayınları, İstanbul 2016.

ÇEŞMELİ, İ., *"*Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültler, Ritüeller ile İkonografi (M.S.8. Yüzyıla Kadar*)", Art-Sanat Dergisi*, Cilt:3, Sayı:3, 2015, ss. 45-96.

ÇORUHLU, Y., *Erken Devir Türk Sanatı (İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi)*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2017.

ÇORUHLU, Y., *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.

DEMİR, H., *Mit Kosmos Ve Akıl*, Sarkaç Yayınları, Ankara 2011.

DOĞAN, L., "Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 12, 2001.

DURMUŞ, İ., "Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 4, 2019, ss. 49-70.

DURMUŞ, İ., *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2019.

DÜZGÜN, Ü, K., "Türk Mitolojisinde Ateş Kültü", F. Ahsen Turan, Meral Ozan (Ed.), *Türk Mitolojisine Giriş*, Ankara 2016, ss. 147-160.

EKER, S., "Orta Asya'nın Gizemli Halkı; Soğdlular ve Soğd ve Soğdca", *Türkbilig*, Sayı: 24, 2012, ss. 77-92.

EKREM, E., "Sarı Uygurların Kökeni", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 3, 2007, ss. 156-180.

EKREM, E., "Seyahatnamelere Göre Budizm", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 358-374.

EKREM, N, H., "Chang-Chien'in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 763-775.

EL-BİRUNİ, E, R., *Maziden Kalanlar (El-Asar el-Bakiye)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

ELİADE, M., *Demirciler ve Simyacılar*, (Çev. Mehmet Emin Özcan), Kabalcı Yayınevi, Ankara 2011.

ELİADE, M., *Dinler Tarihine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.

ELİADE, M., *Kutsal Ve Dindışı*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara 1991.

ELİADE, M., *Şamanizm İlkel Esrime Teknikleri*, (Çev. İsmet Birkan), İmge Kitabevi, Ankara 1999.

ELİADE, M., *Yoga Ölümsüzlük ve Özgürlük*, (Çev. Ali Berktay), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013.

ERCİLASUN, K., *Türk Tarihinin Çağları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

ERDEM, A, A., "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 179-181.

ERGİN, M., *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2006.

EROĞLU, T. KILIÇ H. Ç., "Türk İnançları ve İnanışlar", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 49, 2005.

ESİN, E., *İslamiyetten Önceki Türk Kültür ve Tarihi ve İslama Giriş,* Edebiyat Fakültesi Matbası, İstanbul 1978.

ESİN, E., *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 1985.

FOLTZ, R., C. *İpek Yolu Dinleri, Antik Dönemden 15. Yüzyıla Kara Yolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim*, (Çev. Aydın Aslan), Medrese Yayınları, İstanbul 2006.

FORTACI, T., "Nasturiliğin Ortaya Çıkış Süreci", *Din Bilimler Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 2, 2018, ss. 63-99.

FRANKOPAN, P., *Alternatif Dünya Tarihi (İpek Yolu)*, (Çev. Mengü Gülman), Pegasus Yayınları, İstanbul 2018.

FRYE, R. N., *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, (Çev. Füsun Tayanç, Tunç Tayanç), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2009.

GABAİN, A. V., *Eski Türkçe'nin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

GABAİN, A. V., *Türkoloji Makaleleri*, Yusuf Gedikli (Der.), Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul 2009.

GÖMEÇ, S., *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

GÖMEÇ, S., *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.

GÖMEÇ, S., *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara 2020.

GÖMEÇ, S., *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997.

GÖMEÇ, S., *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.

GREENLES, D., *Mani Dininin Kutsal Kitabı*, (Çev. Suat Ertüzün), Okyanus Yayıncılık, İstanbul 2019.

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur,* (Çev. M.Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.

GUMİLEV, L. N., *Hunlar*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

GÜNAY, Ü., GÜNGÖR, H., *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi,* Bilge Kültür Sanat Yayını, İstanbul 2019.

GÜNGÖR, H., "Eski Türklerde Din ve Düşünce*", Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 261-282.

GÜNGÖR, H., "Orta Asya'da Mani Dinin Yayılması Ve Türk Kültürüne Etkisi", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 6, Kayseri 1989, ss. 81-94.

HANSEN, V., *İpek Yolu*, (Çev. İlkem Topal), Nora Kitap, İstanbul 2021.

HATİBOĞLU, V., "Ağaç ve Su", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Türk Dil Kurumu Yayınları, *Belleten,* Cilt: 20, Sayı: 371, 1972, ss. 267-273.

HAUSSİG, H. W., *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001.

HERODOTOS, *Historiai*, (Çev. Furkan Akderin), Alfa Yayınları, İstanbul 2006.

HOPPAL, M., *Avrasya'da Şamanizm*, (Çev. Bülent Bayram-H.Şevket Çağatay Çapraz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

İlgen, A., "*Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı*", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Cilt: 0, Sayı: 49, 2005.

İNAN, A., *Eski Türk Dini*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.

İNAN, A., "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, Ankara 1952.

İNAN, A., *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

İNAN, A., *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1930.

İZGİ, Ö., *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahanetmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı: 26, Ankara 1989.

İZGİ, Ö., *Kutluk Bilge Kül Kağan Bögü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.

KAFESOĞLU, İ., *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

KAFESOĞLU, İ., "Eski Türk Dini", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

KAFESOĞLU, İ., *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 1997.

KALAFAT, Y., *Doğu Anadoluda Eski Türk İnançlarının İzleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.

KAYA, K., *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, İmge Kitabevi, Ankara 1999.

KEFELİ, A. E. TAŞAĞIL, A. KARAGÜR, N., Sarıahmetoğlu, YILMAZ Özlem Deniz, *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2008.

KLİMKEİT, H. J., "Türk Orta Asyasında Budizm", (Çev. Mehmet T. Berbercan,) *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 26, 2009, ss. 93-108.

KLYAŞTORNIY, S. G., LİVŞİÇ V. A., "Bugut'taki Soğtça Kitabeye Yeni Bir Bakış", TDK *Belleten,* Cilt: 35, 1987, ss. 201-241.

KOCA, S., "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim, İnsan Unsuru", *Asya Araştırmaları Dergisi,* Cilt: 1, Sayı: 1, 2017, ss. 1-18.

KOCA, S., *Türk Kültürünün Temelleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.

KOÇAK, K., "Bozkır Türk Kültüründe Demirin Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması", *Türkish Studies*, Cilt: 11, Sayı: 1, 2016, ss. 77-88.

KUZGUN, Ş., *Dinler Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2019.

KÜÇÜK, A., TÜMER Günay, KÜÇÜK Mehmet Alparslan, *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014.

LİGETİ, L., *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

MAALOUF, A., *Işık Bahçeleri*, (Çev. Esin Talu Çelikkan), Telos Yayıncılık, İstanbul 2001.

MALİKOV, A. M., "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maveraünnehir Türkleri (M.S. VI-VIII. Yüzyıllar), *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 142-151.

MARSHAK, B. I., "Türkler ve Sogdlular", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 170-178.

MCNEİL, W. H., *Dünya Tarihi*, (Çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara 2002.

MORİ, M., "Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri", Türk Tarih Kurumu, *Belleten*, Cilt: 17, Sayı: 185, 1983, ss. 339-352.

NARAİN, A. K., "Kuşan Devleti", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 821-826.

ONAY, İ., "Uygurların Maniheizm'i Kabul Süreci: Nedenleri ve Sonuçları", *V. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Sempozyumu*, Ankara 2018, ss. 655-657.

OTKAN, P., *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

ÖGEL, B., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, (Orta Asya Ve Kaynak Buluntularına Göre)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

ÖGEL, B., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

ÖGEL, B., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

ÖLMEZ, M., "Eski Türkçe Budist Çeviri Edebiyatına Kısa Bir Bakış" Kurzer Überlick über die Buddhistische Übersetzungsliteratur in

Alttürkisch, *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış Nevin Önberk Armağanı*, Ankara 1997, ss. 225-256,

ÖLMEZ, M. UZUNKAYA U., "Eski Uygurcada Tibet Budizmi", *Belleten*, Cilt: 65, Sayı: 1, 2017, ss. 61-89.

ÖZARSLAN, M., "Türk Kültünde Ağaç ve Orman Kültü", *Türkbilig,* Sayı: 5, 2003, ss. 94-102.

ÖZGÜL, O., "Türk Dünyası Geçmişi, Bugünü ve Gelecek", *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 27, Ankara 2014.

ÖZMEN, A., *Orta Asya Uygarlıkları*, Siyah Beyaz Yayınları, İstanbul 2021.

PERRİN, M., *Şamanizm*, (Çev. Bülent Arıbaş), İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

POUPARD, P., *Dinler,* (Çev. Muna Cedden), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara 2019.

RADLOFF, W., *Türklük ve Şamanizm*, Andaç Uğurlu (Ed.), Örgün Yayınevi, İstanbul 2008.

RAYMAN, H., *Eski Türkler'de Üç Din*, Karınca Yayınları, Ankara 2016.

ROUX, J. P., Eski Türk Mitolojisi, (Çev. Musa Yaşar Sağlam), Kabalcı Yayınevi, Ankara 2011.

ROUX, J. P., *Orta Asya Tarih Ve Uygarlık,* (Çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

ROUX, J. P., *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, (Çev. Aykan Kazancıgil, Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008.

ROUX, J. P., *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, Ankara 1994.

RUBAN, W., *Eski Metinlere Göre Budizm*, Lütfü Bozkurt (Haz.), Okyanus Yayıncılık, Ankara 2000.

RUDOLPH, K., Maniheizm, (Çev. Mustafa Bıyık), *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2002, ss. 378-393.

SALMAN, H., *Türk Tarihi ve Kültürü*, "İslamiyetten Önceki Türk Devletleri", Cemil Öztürk (Ed.), Pegem Akademi, Ankara 2021.

SCHİMMEL, A., *Dinler Tarihine Giriş*, Recep Kibar (Haz.), Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999.

SCHMİDT, P. W., "Eski Türklerin Dini", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 13, 1964, ss. 75-90.

SEYREK, A. M., *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Yediveren Yayınları, İstanbul 2019.

SİNOR, D., *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

SPULER, B., "Gök Türklerin Dini Ve Kültürü Hakkında Mülahazalar" VIII. *TTKongresi*, 1976, ss. 659-664.

STAVİSKY, B. Y., "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", *Türkler Ansiklopedisi,* Cilt: 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 222-233.

SÜMER, F., *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayını, İstanbul 1984.

TANYU, H., *Türklerin Dini Tarihçesi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978.

TARAPOREWALA, I. J.I., *Zerdüşt Dini (Zerdüşt'ün Gathaları, Üç Unutulmuş Din, Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm*), (Çev. Nice Damar), Avesta Yayınları, İstanbul 2016.

TAŞAĞIL, A., *Bozkırların İlk İmparatorluğu H*unlar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.

TAŞAĞIL, A., *Göktürkler*, Bilge Kültür Sanat Yayın, İstanbul 2020.

TAŞAĞIL, A., *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

TAŞAĞIL, A., *Orta Asya Türk Tarihi*, Ahmet Kanlıdere (Ed.), Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2011.

TAŞAĞIL, A., "Soğd", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt: 37, ss. 349.

TAŞAĞIL, A., "Uygurlar", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 215-224.

TAŞÇI, K., *Akıl Kitabı, Aklın Çeşitli Tarifleri*, Cilt:6, Ed.Turgut Akyüz, Ravza Yayınları, İstanbul 2021.

TEKİN, T., *Orhun Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Simurg Yayınevi, İstanbul 1998.

TEKİNOĞLU, H., *Uygurla*r, Kamer Yayınları, İstanbul 2017.

TEZCAN, M., "Kuşanların Menşei", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 789-814.

TEZCAN, M., *Kültürel Antropoloji Giriş*, Maya Akademi, 2008.

TOGAN, A. Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

TOKUDA, H., *Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8-9.*

Yüzyıllarda), Ankara Üni. Sosyal Bilimler Ens. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

TOKYÜREK, H., *Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

TOLSTOY, L. N., *Din Nedir,* (Çev. Murat Çiftkaya), Furkan Yayınları, İstanbul 1995.

TUGUŞEVA, L. Y., "Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 152-156.

TURAN, F. TABAKLAR Ö., *Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı*, İstanbul Üniversitesi-İstanbul Türk Ocakları, İstanbul 2019.

TURAN, O., *Kunlar ve Eski Türkler, Hunlar ve Selçuluklar Çağında Türkler*, Altan Çetin-Bilal Koç (Haz.), Hitabevi Yayınları, Ankara 2014.

TURAN, Ş., *Türk Kültür Tarihi (Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990.

TÜRKAN, K., *"Türk Dünyası Masallarında Su Kültü", Milli Folklör*, Yıl: 24. Sayı: 93, 2012.

UÇAR, H., "Bir Kültün Özellikleri: Türklerde Su Kültü*", Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7, 2020. ss. 24-47.

URAZ, M., *Türk Mitolojisi*, Düşünen Adam Yayınları, İstanbul 1994.

YEMENLİOĞLU, M. M., *Dinler Tarihi*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2016.

YEŞİLDAL, Ü. Y., "Atalar Kültüne Dair İnanmaların Türklerin Ad Verme İnanç ve Gelenekler Üzerindeki Tesiri", *Milli Folklor*, Cilt: 15, Sayı: 119, 2018, ss. 48-59.

YILDIRIM, E., *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu Andronova Kültürü*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 2020.

YİPİNG, Z., *İpek Yolunun Öyküsü*, (Çev. Cüneyt Akalın), Kaynak Yayınları, İstanbul 2020.

YİTİK, A. İ., *Doğu Dinleri*, İsam Yayınları, İstanbul 2014.

ZENGİN, A. YAMAN, Ü., "Eski Uygur Türkçesi Metinleri Üzerinden Budizm ve Maniheizm'in Savaşa Bakışı", *Türk Dili Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 1, 2018, ss. 175-216.

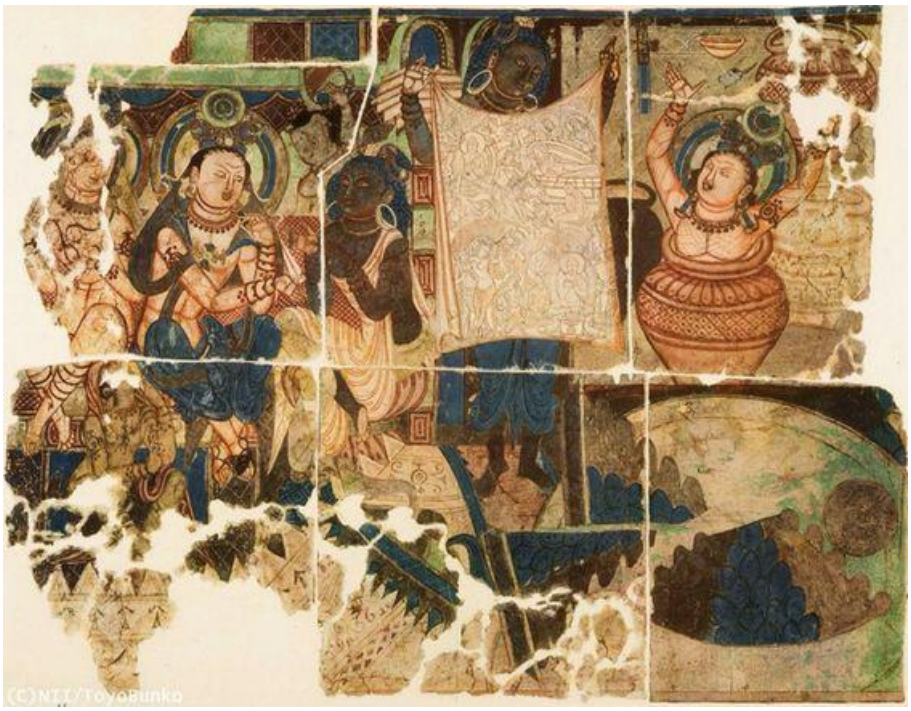
ZEREN, M. E., "Uygurlarda Maniheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi", *JOTS*, Cilt: 1, Sayı: 2, , 2017, ss. 140-157.

WİLKANS, J., "Batı Uygur Kağanlığı ve Ötesinde Budizm", Çev. Buket N.Kırmızıgül, Arzu Arıcan, Kerime Çalış, *Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, 2021, ss. 103-152.

Resim 1. Maniheist rahipler

Türkistan'ın Turfan bölgesinde Çotsko'da VIII-IX. yüzyıllarda yazılmış bir Maniheist kitabındaki minyatür

Resim 2. Uygur Maniheist Minyatür

Resim 3. Sogdian text Manichaean letter (Soğd metin Manihaizm mektubu)

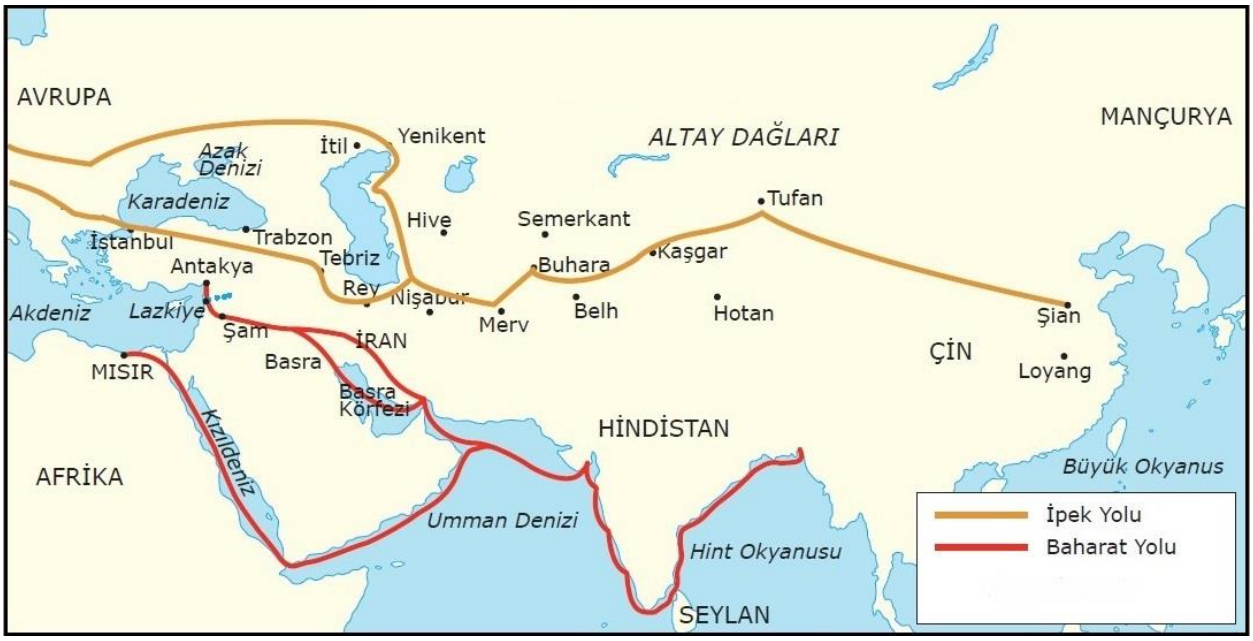

Resim 4. Dunhuang, Turfan Bezeklikteki elinde çiçek olan bir Türk Uygur beyi

Resim 5. Türk Uygur Mani Dini Rahipleri.

Saçlar Türk usulü uzun ve örgülüdür.

Resim 6. İpek Yolu Güzergâhı

RESİM KAYNAKÇA

RESİM 1. https://tr.pinterest.com/pin/535365474444562874/

RESİM 2. https://tr.pinterest.com/pin/293578469435298552/

RESİM 3. https://tr.pinterest.com/pin/535365474444554896/?d=t&mt=login

RESİM 4. https://tr.pinterest.com/pin/535365474444437483/

RESİM 5. https://tr.pinterest.com/pin/535365474444434863/

RESİM 6. https://www.sosyalciniz.net/ipek-ve-baharat-yolu-haritasi/

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Fatıma Erol
Doğum Yeri	
Doğum Tarihi	

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Fakülte	Edebiyat Fakültesi
Bölüm	Tarih

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	**KPDS (…..) ÜDS (….) TOEFL (….) EILTS (….)**
…	

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	
Görevi/Pozisyonu	
Tecrübe Süresi	

KATILDIĞI

Kurslar	
Projeler	

İLETİŞİM

Adres	
E-mail	